ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

I.
COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

EDITURA N. STROILĂ
Bucureşti, Strada General Budişteanu No. 8.
1934

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

I

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

EDITURA N. STROILĂ
Bucureşti, Strada General Budişteanu No. 8.
1934

I.

COPILĂRIE ȘI TINEREȚĂ

I.

Orizonturi moştenite

A scrie o autobiografie — şi m'am gîndit dese ori la aceasta — mi-a părut, la urmă, un lucru jenant şi impiu. Cu ce drept amesteci oameni pe cari i-ai prins printr'o singură lature, într'un anume moment şi a căror amintire, în legătură cu atîtea altele, a putut fi diformată de timp? Oameni cari n'au avut o viaţă publică şi cari nu sînt deci datori ca în fiecare clipă să stea cu înfăţişarea, cu gîndul, cu fapta lor înaintea acelei opinii publice care ştie aşa de puţin totdeauna şi judecă aşa de mult şi aşa de tăios, creînd ea, alături de omul care a fost, unul care corespunde neştiinţii şi adesea invidiei şi răutăţii sale? Dacă vorbeşti de oameni încă vii — şi ce răpede ne trecem, ca nişte umbre triste pe ecranul veşniciei! — atingi lucruri care-i dor — şi de ce ai adăugi la durerile pe care trebuie să le causezi alte dureri pe care nu ţi le cere nicio datorie, nu le pretinde măcar un interes care să se poată mărturisi. Atingi şi lucruri bune din viaţa lor, al căror farmec dispare îndată ce-l află şi alţii. Oricum, ei ar avea un drept să te oprească. Ei, străinii. Dar ce să spun de aceia de la cari vin şi de aceia cari au stat lîngă mine, au trăit cu mine, de aceia cari vin de la mine? Faţă de oricine te-a iubit datoreşti cea mai desăvîrşită discreţie: acestea sînt lucruri care nu se scot în piaţă.

Că era altfel odinioară, aceasta se datoreşte unei naivităţi pe care noi n'o mai avem, unei simplicităţi de viaţă tipică şi unei apucături de spirit care tipisa şi locurile deosebite, aşa încît o viaţă de om se deosebia de alta numai prin nume, date şi cîteva anecdote, fără a te cufunda până în adîncul care simte, pe care-l doare. Iar, dacă e vorba de morţi, de aceia cari nu se pot apăra şi pe cari, cum sînt oamenii, nu-i nimeni care să-i poată apăra, apoi cu cîtă precauţiune, pioasă şi faţă de cei mai răi dintre cei răi, trebuie să te apropii de o viaţă pe care, cum de obiceiu se ascunde de fiecare o parte din el însuşi, care, fiind cea mai smerită, poate să fie şi cea mai bună, nu este de loc sigur că i-ai înţeles în adevăr! Şi, de fapt, oare în fundul nostru al tuturora nu este acelaşi om bun, făptură a puterilor pe care, oricum le-am numi, tot nu le pricepem, care zace une ori, din vina lui şi mai ales a atîtor altora, necunoscut până la moarte şi care s'ar fi putut gîci doar, o clipă care nu se întoarce, clipă nepăzită, printr'un zîmbet sau printr'o lacrimă?

Dar de tine poţi vorbi, de tine într'o anume privinţă. Te cunoşti prea bine ca să te poţi lăuda prea mult. Ai atîta milă de tine ca să nu te înfăţişezi mai rău de cum eşti. Împrejurări ca ale altora, de ce le-ai mărturisi? Împrejurări ca ale nimănuia, ele sînt adesea în domeniile unde nimeni n'are voie să se uite. De ce ni-am scoate în vitrină fericirile, care şi cite au fost, de ce ni-am striga în piaţa cască-gurilor sfintele noastre dureri?

Dacă ai văzut fapte istorice, ai obligaţia să le păstrezi în forma în care ţi s'au înfăţişat ţie. A scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat e o obligaţie pentru fiecare, rămînînd ca acei cari pot scrie să adune ce au aflat de la cine poate numai vorbi. Dar mai e ceva care, pentru un anume fel de om, poate, trebuie să iasă la iveală. Anume felul cum, din ce a văzut,

din ce a cetit, din ce s'a prelucrat în el însuşi, pe căi misterioase a alcătuit ființa lui morală. Mai ales dacă aceasta a tăiat brazde şi a lăsat urme, chiar dacă acelea mai curînd sau mai tărziu se acopăr ca valurile pe fața Mării.

E, în acest cas, o istorie de idei, şi ideile merită a fi ştiute, în originea şi desvoltarea lor.

În ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne încunjură. Şi cel mai mîndru, mai sigur de sine, prostul care se îngîmfă ori pretențiosul de genialitate care crede că toate pleacă de la el încă nu-şi poate ascunde sau, dacă i se pune în față, n'ar cuteza să tăgăduiască tot ceia ce-i vine de la atîția oameni ca dînsul, mulți tocmai cît dînsul şi unii mai mari decît dînsul, cari i-au stat împrejur, de la acea vastă umanitate risipită pretutindeni, acel eter uman umplînd toate spațiile în care oricine îşi lasă partea, fie ea şi cît de mică.

Dar atîta n'ajunge pentru a înțelege tot ce avem în noi străin. „Străin" e un fel de a vorbi şi nu cel mai bun, căci niciun om nu e străin cu totul de tine şi nici tu nu poți fi străin de nimeni, nici de acela, pe care, din vina lui sau şi din vina ta, ajungi pentru cîtva timp — cine ar putea spune pentru totdeauna? — a-l desprețui ori a-l urî mai mult. Mai trebuie ceva, aşa de puternic şi aşa de plin de mister, care e omul de 'naintea ta, omul de la care vii şi care, prin figuri pe care le-ai văzut, prin altele care n'au trecut niciodată înaintea ta, se înfundă în adîncul vremilor până se pierde în nesfîrşirea lor: părinții, moşii, strămoşii, viața pe care ai fost chemat s'o duci mai departe.

De la ei vine ceva mai scump decît toate moştenirile materiale, mai greu de purtat decît toate sarcinile, ceva care adesea trebuie înfruntat cu mai mult curaj desperat decît toate pericolele: felul lor de a fi, transmis, corectat,

sintetisat cu mii și mii de experiențe, care ajunge până la tine, omul de azi. Ceva care abia poți să-l înfrînezi, dar să-l suprimi cu totul nu, căci *morții nu se dau morți.* Ceva care în ceasurile în care nu e nimeni viu care să-ți stea alături dă puterile pe care le păstrează partea aceia singură care continuă viața lor, ca s'o păstreze măcar cum a fost, dar și s'o înalțe și, pentru păcatele lor, s'o ispășească.

Ei, înaintașii, dau aplecări, întorsături de spirit, îndemnuri și *putințe de fapte.*

I-am simțit totdeauna în mine și cu mine, și, dacă am făcut și vre-un lucru bun, lor li l-am închinat în partea care lor li revine, întocmai așa cum plugarul antic depunea o parte din rodul cîmpului sau al turmei înaintea icoanei zeului. Căci ei, antecesorii, sînt zei, zeii noștri ocrotitori pe căi pe care conștiința noastră trebuie să le aleagă, căci ele vin de la mulți din ei și sînt așa de deosebite adesea cum ei au fost deosebiți.

Am învățat multe lucruri pentru care nu eu mi-am ostenit mintea. Am ajuns a înțelege și a vorbi ușor limbi pentru că ei le-au vorbit, am găsit în mine, pentru idei, un fir înodat de dînșii, pe care n'aveam decît să-l duc înainte. Simțiri izbucniau la anume momente în mine pe care ei le plătiseră prin suferințe pe care nu le-aș fi putut bănui altfel. M'am oprit ca înaintea unor lucruri familiare în fața unor realități care erau ale mele, pentru că ei le trăiseră.

Am fost născut cu orizonturi depărtate în spațiu și în timp, cu prevestiri de străinătăți din fundul lumii și cu visiunile unui trecut din adîncul vremilor.

După mamă, eram și din acel Bizanț nou pe care, cînd îl batjocurim, îi zicem Fanar, dar care e tot vechiul Bizanț, cu mai multă apăsare și suferință. Arghiropolii au fost mari Dragomani ai Porții și la 1818 au trecut dreptul lor la Domnia Moldovei și a Țerii-Romănești celor patru

familii cu mai multe drepturi în schimbul unei pensiuni care i-a dus, cu toată această glorie efemeră a întregului grup de familii vechi sau adoptate prin înrudire de cele vechi, în tragedia grecească de la 1821. Fiul unuia dintre dînşii a trecut în Rusia, şi odrasla lui, Ioan, crescut în şcoala militară împărătească, a intrat ca tînăr ofiţer în Moldova la 1828. *Aici* a rămas, luînd în căsătorie o Romîncă şi intemeind o familie care, prin vicisitudinile curioase ale soartei, a ajuns să se cufunde şi să rămîie în viaţa satelor. Căci fiul din a treia căsătorie cu o săteancă de pe restul lui de moşie de la Cucii Romanului al lui Gheorghe Arghiropol, micuţul mieu bunic roşu la păr, cocoşat dintr'un accident de copilărie, voluntar şi duşman al lumii care nu preţuia pe cel fără cultură mai înaltă şi fără talente, e azi un bun gospodar îmbrăcat moldoveneşte, un boier bizantin cu suman şi iţari pe pămîntul pe care singur ca un adevărat cuc se stînsese la peste şaptezeci de ani, noaptea, de oprirea inimii obosite, cel ce mai dăduse călare o raită prin locurile care odată până în fundul zării fuseseră ale lui şi era acuma numai un răzeş sărac.

De la dînsul şi de la ai lui îmi vine ce e mai *istoric* în fiinţa mea. Prin ei înţeleg istoria aşa cum aş fi văzut-o, simţindu-mă tovarăş, rudă, prieten, une ori complice cu toţi aceia a căror viaţă o scriu. Din causa lor am intrat în viaţa politică, de şi tărziu, aşa cum intru într'o odaie cunoscută, fără trufie şi fără sfială. Li mulţămesc că în sufletul mieu nu e nimic de parvenit, că mă uit drept în faţa oricui, că sînt gata să arunc totul pentru un scrupul de onoare, că nu îndur ofensa de la nime, că ea mă face să sînger şi-mi cere s'o plătesc. Lor, Arghiropolilor constantinopolitani, a căror spiţă merge până la Împăratul din veacul al XII-lea, ceia ce făcea pe micul moşier de la Cuci să-şi boteze copiii: Constantin, Manuil şi Zoe.

Ioan Arghiropol luase pe o Miclescu, de la Bogdana

din Tutova. Vechiu neam ale cărui origini se pot urmări până la 1600, neam care a dat boieri de Sfat domnesc și Mitropoliți, ca Sofronie, unchiul lui Gheorghe, și Calinic. „Iáca", bunica mamei mele, aceia care în parte a crescut-o, era din boierimea cea mai înrădăcinată a țerii.

De la dînșii, și de la alții veniți la mine prin mama mamei mele, am acea simțire pentru tot ce se leagă de acest pămînt, făcînd din scrisul mieu, în fiecare clipă cînd ating acest trecut, un omagiu lor și în același timp o recunoaștere a tot ceia ce mă leagă de iubita mie istorie a Moldovei noastre.

Gheorghe Arghiropol a luat în căsătorie pe fata frumoasă, fină, șubredă de sănătate, căci alignia cu piciorul, a Marelui Vornic Iordachi Drăghici, luptătorul pentru drepturile micii boierimi moldovene la 1822, promotorul, cu cumnatul său de origine munteană, Bucșănescu, al constituției de la 1822.

Împotriva unor calomnii de furioasă ură politică, care căutau să scadă pe „ciocoiul democrat", făcînd dintr'însul nu știu ce plămădeală de Armean și Evreu din Focșani — și cum oare pe acele vremuri putea ajunge cineva în fruntea boierimii celei mai vechi, cum l-ar fi recunoscut public ca ramură înstrăinată din neamul lor Filipeștii munteni? —, Iordachi, Ban, Spătar, Vornic, sfetnic al Domnului pămîntean Ioan Sandu Sturza, venia din apriga boierime munteană, între cari Filipeștii lui au fost cei mai neastîmpărați și mai dîrji.

De la aceștia simt în mine porniri de luptă pe care în totdeauna le regret: de la acești făcători și răsturnători de Domni, totdeauna sinceri și fără niciun interes. Dar de la ei mai am și alte însușiri pe care nu le-am cîștigat prin munca mea.

Iordachi Drăghici a luat în căsătorie pe Maria Nacu. Dar Năculeștii, dintre cari unul, colonel al lui Gheorghe Ștefan cel pribeag la Stettin în Pomerania, Teodor-Toderașco,

fost Vornic de Cîmpulung, a fost şi sol la Ludovic al XIV-lea pentru Domnul său sărac şi singur, vin, pe moşia lor de lîngă Podul Iloaii, Lunganii, din Costea Viteazul, boier al lui Alexandru-cel-Bun, Maramurăşean din ai descălecării.

Şi cum să nu fiu „romantic", precum mi se aruncă în faţă cu o brutalitate de rîndaş, de cine ştie ce abia iniţiat în istorie, care e o artă, cum să nu fiu astfel atunci cînd trece supt condeiul mieu acea istorie a vechii Moldove în care neamul mieu se suie aşa de sus pentru ca, şi prin Arghiropoli, continuatori prin căsătorie ai Mavrocordaţilor, iar aceştia prin femei mlădiţă a însuşi lui Alexandru-cel-Bun, să simt în mine zvîcniri a căror origine mă sfiesc să o spun?

Dar Drăghiceştii au scris, şi Elena, mama mamei, a tradus *Adolphe* a lui Benjamin Constant şi altă literatură francesă; cu care din nenorocire s'au învelit mai tărziu gavanoasele acasă la noi.

Şi astfel nu scriu din ambiţie — adesea-mi ascund cărţile şi nu-mi place a vorbi de ele —, ci din impulsul cu neputinţă de înlăturat al tradiţiei, care vine de la această femeie, moartă tînără după despărţirea, voită de ea, de un soţ care nu-i înţelegea nevoile de o viaţă culturală, cu dus la teatru, cu lecturi, cu lŭxul cuvenit „unei fete de Vornic Mare" — şi soţul răspundea, spune actul divorţului: „Şi fată de Domn să fie, soţ îi sînt şi trebuie să mă asculte".

Vin, în acest domeniu întreg de spre partea mamei, care a moştenit iubirea nesfîrşită a cetitului prin care la nouăzeci şi doi de ani, cînd ochii se trudesc a prinde două slove, îşi mîngîie adînca bătrîneţă lipsită aproape cu totul de dumnezeiescul dar al auzului şi care, cu o creştere de pension polono-frances şi un singur drum împreună cu tatăl mieu bolnav la Tőplitz în Boemia, s'a încumetat a traduce şi din nuvelele lui Alfred de Musset.

Neamul Iorguleștilor, și el acoperit de injurii, care pe semne ni se cuvin din neam în neam, acești „Bulgari" ai calomniatorului Sion de pe la 1850, au un început pe care-l arată icoana de argint păstrată azi de fiul mieu Mircea și documentul distrus de ocupația germană din casa mea de la Văleni. Oameni din Pind, de la Adriatica, și-au trimes pe la 1760 odrasla în Botoșani ca negustor, numele românesc, din Gheorghe, arătînd de ce neam se țin, iar porecla de Galeongiul, marinar al flotei imperiale turcești, dovedește calitatea de ostași liberi, nu raiale ca Grecii de pe continent și Slavii.

Răsăritul, cu soarele lui cald, cu albastra lui mare, cu dumbrăvile lui de portocali, cu zimbetul Adriaticei și cu munții unde s'a născut mitologia elenică, prin această ereditate sînt deci așa de adinc ai miei, și, cum soarta a făcut ca din darul grațios al regelui Albaniei să-mi am moșioara mea la Santi Quaranta în față cu vechea Corciră, picioarele-mi vor atinge poate un pămînt cunoscut strămoșilor.

Neamul Iorga a ajuns adînc înrădăcinat în Botoșani, Manolachi Iorga sau Gheorghiu, a cărui casă de bogat comerciant o are azi d-na Saint-Georges și în care nu odată am simțit alunecînd prietenește umbrele alor miei, a fost efor al negustorilor pămînteni și — ciudată potrivire, — acestui „cinstit bătrîn", spune actul constituțional al orașului, i s'a încredințat păstrarea Arhivelor botoșănene. Fiul lui, Costachi, care avea și un frate, Iancu, de o tristă viață, dar un om nesfîrșit de bun, acest Costachi, avocat, cu studii făcute, se pare, la Viena, a fost tatăl a mulți fii și fete, dintre care unul, moștenind avocăția săracă, iar nu îmbogățitorul negoț, a fost Nicu Iorga, tatăl mieu.

Ai Galeongiului au fost buni gospodari, făcînd ceva din nimic, și iubirea mea nesfîrșită pentru orice unghiu de pămînt al mieu, prietenia cu fiecare mugur și fiecare colț de iarbă, patima de a răscoli țărîna, încîntarea privirii

florilor pe care nu mă îndur a le culege, de la dînşii vin, de la aceşti harnici şi economi Balcanici, cari n'au iubit numai banul negoţului lor.

Dar Galeongiul a luat pe Romînca Ecaterina din icoana de la 1770. Fiul lui a fost soţul Zoiţei Costea şi fiul Zoiţei a luat pe Maria Bucur, din neamul brănişteau dintre Prut şi Jijia.

Răzeşi, urmaşi şi represintanţi, apărători ai tradiţiei. Şi, cînd, împotriva scrîntelii modelor şi inovaţiilor vane, ridic steagul unei culturi strecurate şi limpezite prin sita deasă a cuminţeniei generaţiilor, nu mă lupt eu, ci voi, Costeşti şi Bucureşti, oameni cari n'aţi ştiut decît drumul fără primejdie al experienţei învăţătoare şi aţi făcut cu gîndul vostru smerit ce aţi făcut şi cu braţele ducînd mai departe prin adîncul codrilor drumul pe care l-a tăiat iniţiativa celor d'intăiu strămoşi.

II.

Cea d'intăiu învățătură

Eu n'am învățat a ceti și scrie: sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de niciun ceas de pregătire „pedagogică“ pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceia nici cugetarea mea n'a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale ca să ajungă apoi tîrîndu-se la ultimele resultate. Toată această înceată alunecare spre înțeles obosește poate sufletele; în orice cas, nu-ți dă impresia, singura care îndeamnă și asigură, că ai cucerit ceva, de o cucerire tot așa de cutezătoare ca a primelor noțiuni de natură și de viață, cele d'intăiu străbateri dincolo de hotarele în care ai fost închis. M'am deprins astfel să încerc, să îndrăznesc și să risc. De sigur că e ceva din acest întăiu pas făcut pe sama mea în toată acea însușire a limbilor străine pe care am făcut-o fără gramatică și fără dicționar îndată ce școala m'a lăsat din ghiarele ei, care prind orice aripă și omoară.

Oricum, eu n'am avut în mîni niciodată pentru însăși limba neamului mieu sau pentru cea francesă, care nu-mi presinta greutăți la cinci ani — și francesă de carte, cum se va vedea, nu miserabila francesă de guvernantă[1] —, acele urîte cărți de învățat pe de rost care se chiamă abecedariu și gramatică. Ci cartea mi-a stat înainte,

cartea întreagă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu îngînarea cu glas supțire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva ca glasul falș cu care se vorbește cînilor de manșon și pisicilor de cultuce[1].

De aici a ieșit un folos, pentru care nu pot fi îndestul de recunoscător cui n'a alergat după mine cu ultimele metode ale științii. Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s'au încercat cu viața. De aici mi-a venit desprețul, desgustul pentru tot ce e strîmbătură, nenereală, artificialitate. Mi s'a spus că, în anii copilăriei d'intăiu încă, aveam groaza alintatului și gestul de netezire mă înspăimînta. Și, pe urmă, de ce sinceritate sau — una din două — calitate a trebuit să fie vorba bună ca să mă mîngiie și să-mi placă! Pe răni nu se presară zahăr.

Romănește am învățat din casa părintească, adecă din casa mamei, așa cum se vorbia: limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărții de succes — de și umbla prin toate colțurile „Dorul Inimii" — în casele boierești ale Moldovei-de-sus. Dar, cînd a fost vorba de slova tipărită, cum s'a nemerit de am avut înaintea mea înseși *Letopisețele* de vechiu și bun graiu ale lui Mihail Kogălniceanu ...

Ieșise atunci a doua ediție a acestor cronici ale Moldovei, data aceasta cu litere latine, căci pe cele chirilice a trebuit să le deprind pe urmă la școală, iar manuscriptul cu slovă veche mi-a fost o cucerire de mai tărziu, de foarte tărziu. Cu spiritul său format la pensionul polono-frances al domnișoarelor Wiwocki din Iași, nu mama era să cumpere aceste trei volume de format mare în care se cuprindea altă poveste decît a literaturii curente, foarte mult căutată în societatea feminină a Botoșanilor. Dar

[1] La această vrâstă, în balconul casei Frank din Botoșani am dovedit unei frumoase domnișoare, fiica farmacistului, că pot ceti direct în romănește un text frances.

umbla pe atunci din casă în casă, musafir cu visite foarte lungi, aproape interminabile, dar bine primit totdeauna pentru frumosul său nume boieresc, pentru bunătatea sa nemărgenită și marea plăcere de a fi de folos oricui, pentru infirmitatea sa fisică și simplicitatea sa de spirit, un om între două vrîste, întunecat la față, cu ochii mari și blînzi, mai totdeauna înfășurat într'o imensă blană — vara trebuie să fi fost la țară, la Vereștii lui —, cuconul Alecu Canănău. Din vechiu neam grecesc mutat la noi în secolul al XVIII-lea, rudă de aproape cu Callimachii, cari au dat trei Domni Moldovei și al căror Stăncești de origine era în margenea orașului, el, care purta povara cocoașei sale și, mare calculator din memorie, nu putea să lege ideile tot așa de bine ca oricare cifre, ducea darul cărților de la o familie la alta, — căci cred că și aiurea, nu numai în casa mamei, căreia îi făcea naive complimente, puțin cam întîrziate, venia aducînd acest prinos sufletesc.

Se crede că un copil nu poate să înțeleagă decît într'o biată formă topită, spălăcită, vulgarisată și trivialisată povestea de vitejie și de cîrmuire grea, de suferință lungă și de puțină bucurie amestecată în atîta amar, care alcătuiește istoria țerii și a nației sale. Încercarea făcută, fără nicio intenție și niciun plan, cu mine dovedește că nu e așa. E sigur că din foile cronicii pe care am cetit-o după plac, cînd ici și cînd colo, n'am tras nicio provisie de nume, nicio cantitate oarecare de date. Ceia ce se impunea minții mele care se deschidea unor zări mai largi — și ce largi în timp și în spațiu erau acestea! — era întîmplarea, scena, și dintr'însa nu amănuntele, care pentru poveștile nescrise se înfig atît de adînc și trainic în memorie, ci impresia de total, sensația de viață. De viață trăită întocmai ca viața pe care o trăiam eu, dar aceia cu atîta zgomot și praf și singe! Mă mutam pur și simplu în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai

multe în urmă. Din colţul odăiţei cu tavanul jos şi ferestile mici de la cocoana Marghioala Vizdogeasa eu priviam încăierările şi luam parte la judecăţile Divanurilor; din Scaunul lor pecetluit cu zimbrul, Vodă vorbia de ajungeau cuvintele până la mine. Nu eram părtaş, dar că eram şi eu un martur, de aceasta nu mă puteam îndoi. De atunci, de cînd stătusem cu Dabija-Vodă cel care nu bea decît din oala de lut, cu Alexandru Iliaş, care nu ştia româneşte, dar era aşa de bun, cu Duca bogatul, ale cării pietre scoase din rinichi le-am privit de atîtea ori cu Dimitrie Cantemir, prins, cu Muscalii lui cu tot, în cursa de la Stănileşti, am căpătat putinţa de a trăi aiurea, oricînd şi oriunde, cu aceiaşi realitate ca şi aceia de la care plecasem şi la care, bogat de amintiri ciudate şi rari, trebuia să mă întorc. Nu m'am făcut istoric nici din cărţi, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor; eram aşa de cînd îmi aduc aminte şi poate şi din ceia ce au lăsat în mine alţii cari pe vremea lor au văzut larg istoria ţerii, şi au şi făcut-o.

Tot prin blajinul bătrîn, în veşnică rătăcire, cu „menajera" lui Mărgărinta, Ţiganca aşa de asemenea cu dînsul de să juri că-i era fată — şi cred că puteai jura —, am căpătat cărticica galbenă, frumos tipărită la Socec, în care, fără a-şi pune numele, acelaşi Kogălniceanu, din nou introductorul mieu în trecutul Moldovei noastre, pusese cu cîteva pagini de caldă înfierare zvîcnită din sufletul lui cel mare, povestea răpirii Bucovinei. Un colţ din această Bucovină l-am găsit şi eu cîndva, mergînd cu mama şi fratele pentru nu ştiu ce rugăciune sau mulţămită de îndurare, la Sfîntul Ioan de la Suceava, negru şi lucios de mir în racla lui de argint, şi aud încă în urechi adîncile răsunete ale străvechiului pod de lemn acoperit prin care ajungea cineva în oraşul domnesc, a căruia sfîntă taină nimeni nu venia să mi-o spuie. Dar simţul pentru o bucată de ţară pierdută, pentru un Domn omorît aşa

cum zicea Kogălniceanu, pentru o mare nedreptate pe care a suferit-o neamul mieu de la oameni lacomi și răi, acesta pătrundea in mine prin cetirea, ușurată de un atît de frumos tipar, a foilor in care se făcea și socoteala banilor cu cari se ciștigase de Nemți ingăduința Grecilor cari trebuiau să tacă. Am avut astfel, fără să știu ce va trebui să fac cindva cu dinsa, și noțiunea materiei istorice imediate, a cunoștinții directe.

Dar cartea care mă aștepta și mă ispitia, care mi se imbia in fiecare clipă era alta: cea francesă.

Tatăl mieu, avocat al librarului ieșean Petrini care lichidase, fusese plătit pentru serviciile sale cu unele din obiectele unui magazin unde se vindeau și acele lucruri de artă, care multă vreme au rămas pe rafturile etajerelor noastre și din care cite unul și astăzi se află la mine, dar și cu cărți. Frumoase cărți francese din editura Calmann Lévy, avind flori in relief pe legătura lor multicoloră. Nimeni nu făcuse o alegere; veniseră in bloc, și astfel stăteau inaintea mea, bucuros de atita viață ce se cuprindea într'insele și răsăria în fața mea cu același vechiu și depărtat adevăr ca și isprăvile Moldovenilor din alte timpuri.

Pot face lista lor și acuma, de și a trecut de atunci atita vreme, o jumătate de veac și incă mai mult. Cu puțină sforțare li cunosc și coloarea legăturii acestor cărți de mult vîndute in lipsa mea la școală. Unde n'am mers eu cu dinsele, păreții de vălătuci ai umilei căsuțe pierind ca o perdea de fum la cel d'intăiu avint al imaginației trezite! Cu un călător engles m'am dus in India și m'am așezat in răcoarea vilelor ascunse in tamarini; pe cind servitori arămii se plecau adinc inaintea senioriei mele. Cu un călăuz care cunoștea Antilele spaniole m'am primblat în palanchin pe străzile Havanei, une ori stropite cu singe, strigind și eu ca și creolii cu

cari făcusem cunoştinţă: *A la derecha, a la izquierda*[1], cele d'intăiu cuvinte spanioleşti care mi-au sunat în ureche. George Sand, frumoasa doamnă cu ochii mari şi părul negru încreţit pe tîmple, m'a dus în Veneţia lui Orio Soranzo şi am netezit şi eu ca şi iubitul Giovannei ogarul cel alb al patricianului, dar une ori tot cu dînsa, în *Simon*, am intrat în satele din bogatul Berri al naşterii sale. Alsacia cu Evreii ei superstiţioşi — ce frică-mi era, şi de aceia recetiam pasagiul — m'a făcut să mă înfior de strigătul la spate care anunţă, cum spune Daniel Stern, moartea apropiată şi de fantomele albe în care se prefăceau pe malul gîrlei cămăşile atîrnate. Mă scuturam de frigul viscolelor scoţiene care fac să piară cu grămada turmele şi une ori şi păstorul împreună cu dînsele. Émile Souvestre îmi deschidea interioruri de provincie francesă în care era atîta linişte şi măsură şi frică de orice lucru nou. În poveşti de marinari am ajuns să cunosc toată mecanica vasului amiral şi m'am ferit şi eu să nu calc teribilele porunci ale căpitanului. Champfleury m'a condus în sălile de gimnasiu frances, pline de învăţătură pe de rost şi de multă obrăznicie copilărească, de care suferia de-mi era aşa de milă — şi-mi este şi pănă acuma — bietul profesor Delteil, şi în Dijonul burgund de alaltăieri, în care sînt cămătari aşa de nemiloşi ca Blaizot de trebuie ca un biet dogar să-şi culce copiii cei mulţi într'o biserică părăsită, făcîndu-li paturi din poloboace, dar, după o masă bogată, Dumnezeu l-a pedepsit — şi-mi părea bine şi mie —, făcîndu-l să urle în visurile rele cînd pisici fioroase se aruncau asupra lui şi-l sfâşiau. Împreună cu acelaşi camarad de rătăcire am mers în colţuri de ţară francesă unde răutatea de Madame Brodard la mère tortura bătînd cu vergi copilul, care s'a vădit o copiliţă, al organistului german pentru o musicuţă dată în apă de alţii, şi mica fiinţă blondă a murit în chinuri, iar

[1] „La dreapta, la stînga".

tatăl, acum cu totul singuratec, și-a luat lumea în cap. Ba până și în mansarda lui Chien-Caillou am mers cu acest călăuz ca să văd cum trăiește așa un tînăr foarte de treabă, cu talent, dar fără căpătîiu.

Multe drumuri am făcut eu pe atuncea, și oameni mari au fost une ori aceia cari m'au îndreptat la dînsele! Prin Victor Hugo din „Orientale" am văzut perind în flăcări Sodoma și Gomora, cînd îngérul a spus focului neștiutor: „aici"; prin el, zburînd pe aripile unei mărețe poesii, am întrat în palatul lui Alî-Pașa, „lumină a luminilor" pe care numai dervișul vagabond îl poate face „cîne" și „blăstămat", am văzut cum fata din Răsărit cearcă apa cu piciorul, am compătimit cald pe Vizirul care-și vede toată oastea sămănată pe cîmpul de măcel, am auzit cum vuiesc în jurul casei *djinnii* neastimpărați ai nopților, am strigat de bucurie cu Kanaris cînd a sărit în aier galera Capudanului, ba îmi pare că am ajutat și eu să i se puie fitilul, drept supt camera prafului de pușcă.

Trăiam mai mult în aceste zări decît în căsuța a cării îngustime îmi era așa de indiferentă cînd eu eram stăpîn pe atîta lume! Fără nicio îndrumare și fără nicio oprire — mama dăruindu-mi chiar, cînd nu era mijloc de alt dar, de ziua mea aceiași carte pentru încă odată — am străbătut această literatură pe care nicio teorie nu i-ar permite-o unui copil de cinci ani. Și nimic din ea nu m'a putut îndrepta unde nu trebuia, n'a putut să tulbure un suflet rămas cum se cădea să fie. Și totuși erau în această mică bibliotecă și „Poeții amorezați ai Angliei", înșirați pe rînd de la Chatterton înainte, erau și cîntecele de iubire ale lui Corradini, poetul frances pierdut fără urme al Moldovei din epoca Renașterii, cîntece pe care tatăl mieu le cumpărase în două exemplare pentru că mama avea același nume de Zulnia al iubitei nenorocitului romantic.

Cu astfel de lecturi se face un „mic om" cu mult înainte de vreme — eram în stare, în materie de fabule, să prefer pe La Fontaine cel cuminte lui Florian cel uşurel —, şi sănătatea lui sufere atît de puţin încît mă aflu gata de muncă în al şaptelea deceniu al vieţii mele...

Dar vremea-mi va aduce înainte o altă literatură. În cămăruţa de din dos a casei mari a lui Budachievici unde stătea unchiul mieu Manole, avocat şi om cu înfluenţă politică, soţia lui, Tinca, din neamul Bontăşeştilor, dar fiica unei Polone exilată acolo fără nicio legătură cu ginerele, mă punea să cetesc pentru amîndouă, în fumul ţigărilor care se succedau răpede, romanele în fascicule care au stăpînit şi încîntat o întreagă societate pe la 1880: „Dramele Parisului" cu „domnul de Morley luptîndu-se cu lupii" şi nemuritorul „Rocambole", „Misterele casei aurite", „Contesa Palidă" şi „Marchisa sîngerîndă", „Eugenia Împărăteasa Francesilor" şi „Isabela Regina Spaniei". Dar sufletul copilului lăsat o bucată de vreme, în timpul unei boli a fratelui, în această casă de rudă, unde supravegherea putea fi mai rea decît lipsa de atenţie, nu reţinea nimic din aceste lucruri de o copilărească grozăvie. Locul în domeniul imaginaţiei era prins acuma — şi pentru totdeauna.

Numai marea stricătoare de gust, şcoala, m'a putut face apoi, la treisprezece ani, să schimb romanul de Eden al lui Lamartine, *Évenor et Leucippe*, şi suferinţele, pe jumătate înţelese mie, ale lui Abelard şi ale Heloisei din micuţa bibliotecă Hetzel, aşa de dulce la cetit, cu acel „Dor al inimii" unde era totuşi şi Alecsandri şi Bolintineanu, şi cu fioroşii haiduci ai lui N. D. Popescu, pe care l-am cunoscut apoi, funcţionar grăsuliu, cu căsuţa cîştigată prin literatura „Calendarelor Istorice", în Strada Icoanei, ai lui Panait Macri şi ai concurenţilor lui. Dar ce s'a prins din aceste poveşti de potere, de cîrc-serdari, de

gazde, de frumoase cîrciumărițe inspirînd pe Tunsu, pe Bujor și toată seria vitejilor de drumul mare cari luau prețul de răscumpărare al negustorilor se prefăcea într'o lecție de istorie care se lega, cît de cît, de nobila povestire a cronicarilor și stătea alături cu istoria strălucită a Franciei culeasă din măreața improvisație neglijentă a lui Alexandre Dumas tatăl, cu scenele de conspirație de pe vremea lui Napoleon a studenților din *Burschenschaften*, culese în alte romane din vremea francesă, și cu înfiorătoarele torturi și pîrjoluri din Spania „invisibilului" luptînd sălbatec contra invasiei francese.

Îngust, foarte îngust intăiul mieu orizont. Abia în două trei licăriri, de bucurie sau de mare durere, îl deosebesc.

O casă străină, groaznicul lucru care se chiamă casa altuia, în care vii după alții, cari au trăit, s'au iubit și s'au urît, au petrecut, au suferit și au murit acolo, vii pentru un timp, îți plătești adăpostul, încarci apoi totul pe mîni aspre, grăbite, care pătează și strică, și te duci aiurea, iar pentru un timp numai și iar plătindu-ți acoperișul. Se pare că m'am născut undeva în „casele lui Cuza", pe care nu le-am văzut niciodată pe urmă și care nu s'au înscris în mintea mea. Pe atunci tata era avocat cu clientelă, și stăruințile prietenului său politic, șeful liberal pașoptist Gheorghe Hasnaș, copie botoșăneană a lui C. A. Rosetti, cu păr lung alb de vechiu revoluționar, cu barbișonul plin și cu ochii mari, roșii, inlăcrămați, supt cari vrîsta făcuse pungi mari — ce foc era soția lui, cocoana Lența, sora Pilăteștilor, ce femeie de inteligență, voință și pasiune! —, îl silise a fi subprefect la Ștefănești. Post mare pe atunci, cu uniformă de general de administrație, trei trăsuri la scară și escortă de călărași cu petlițe albastre pe cămașa albă, cu drept de a face școli și datoria de a prinde hoții —, pentru ca, la retragere, să fie rugat înscris să mai rămâie până se va găsi altul tot așa de vrednic.

Acuma stăteam într'o casă cu un lung șir de odăi avînd

faţa spre curte: mai tărziu s'a aşezat acolo un meşter polon, Uşlainschi: văd cheia lui de aur mişcîndu-se la vînt. Două odăi şi o săliţă, în fund o grădină care pentru mine era mare ca o pădure fără fund. Trebuie să fi fost dincolo de zaplaz locuinţa unui Buicliu; o căsuţă armenească era în faţă, cu bătrîna Manana, fata Opisica şi voinicul ei fiu, Mihai. Acolo m'a speriat cea d'intăiu javră, şi de atunci nu le pot suferi la alţii, iar, cînd au numai două picioare, nici la mine. În fund, două odăiţe, unde stătea, ori venia, o bătrînă cocoana Balaşa, cu o frumoasă fată, Victoria, care a murit de piept pentru că îmbrăcase rochii dăruite după moarte. Chipul frumos, faţa rotundă, ochii vioi mi-au rămas în minte ca şi feţele de mironosiţe ale Armencelor şi voinicia prietenoasă a lui Mihai. Uit ce e urît: orice element de frumuseţă fisică sau morală rămîne nedespărţit de mine. Umbre simpatice de departe dincolo de moartea lor mă urmăresc şi mă vor urmări până ce eu însumi voiu trece în amintirea altora ca o umbră de trecut.

Ani de întăie copilărie cu totul goi de alte amintiri. Numai din cînd în cînd picură cîte un moment rămas adînc înrădăcinat în minte. Moment de bucurie — pentru lucruri de nimic, dar de nimic era, în margenile acelea strîmte, şi însăşi viaţa mea —, moment de adîncă durere, a cării urmă niciodată nu se poate şterge. În căsuţa aceia cu şirul de trei odăi în lungime; două unde n'am fost niciodată şi care sînt deci dincolo de orizontul mieu, cu lucrurile neştiute, şi la urmă grozave, pe care le-au cuprins, iar cealaltă plină de puţina mea viaţă de atunci, în căsuţa cu lungul cerdac în care mă văd purtîndu-mă cu scaunul de sprijin şi odată căzînd, desperat, în imensitatea lui, acolo s'au strecurat patru ani din viaţa mea, din viaţă atîta cît trăia tata.

Tot ce se mai prinde de mintea mea din cele de atunci

e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un singur gînd.

L-am știut numai din ce mi s'a spus de dînsul. Tînăr student și medelnicer de birou, prieten cu frații mamei. O căsătorie pe neștiutele cu o fată de șaisprezece ani, fără părinți, căci bunica murise, lăsînd copii fără sprijin, fără îndreptare și sfat, iar la moșioara lui, cu a doua ori a treia soție, țerancă, bunicul închisese după dînsul porțile lumii în care trăise și care nu fusese înțelegătoare și plină de crutare pentru metehnele și lipsurile ei. O slujbă pe apucatele într'o biserică; înscrierea grăbită și fricoasă în matricule. Pe urmă note răzlețe din viața lui de avocat corect, de funcționar cinstit. Mai în fund aprige scene de tinereță, cu un rival de dragoste lovit la minie și așteptarea pănă 'n ziuă cu calul la scară, pentru a trece peste Prut dacă i-ar fi aceluia să moară: la Moara Grecilor, unde Aga Costachi Iorga era arendașul „posesorul"; din acea violență nestăpînită a omului puternic, în stare să ridice scaune în aier pănă-i plesnia pielea între degete, pasiunea norocului, nopțile petrecute în dîrză, desperată luptă, nu pentru banul care, odată cîștigat, cu fișicurile de galbeni, se topia pănă 'n ziuă, ci pentru plăcerea, pentru suprema voluptate de a birui. Tot sufletul prins în luptă, oricare ar fi aceia, toată averea, toată sănătatea puse în joc fără o clintire, o îndoială, o părere de rău după hotărîrea sorții: moștenire care mi-a rămas și pe care am dus-o pe alte drumuri, și eu îndîrjit în apriga întrecere, în lovitura pe care o urmăresc, dar fără să țin la îndemînă calul sălbatec al mîntuirii, ci stînd îndărătnic la locul mieu, unde am dat bătălia, gata să înfrunt toată răspunderea.

Nu pentru a mă oprí une ori — căci e așa de greu, mai ales cînd ținta ți-ai ales-o atît de sus! —, ci pentru ca, odată stabilită aceasta, să nu mă despart niciodată, orice m'ar amenința acolo, orice m'ar ispiti aiurea, e disciplina

cărturărească, boierească măsură din partea cealaltă, sufletul chibzuit în lucrurile odată alese, cumpăna de minte a bătrînului Vornic Drăghici. El m'a sfătuit totdeauna, din locurile care nu se văd, la un lucru: a fi faţă de oricine, până în clipa cind războiul neapărat porneşte, plin de cuviinţă, gata de întimpinare cu un zimbet şi, după ce s'a isprăvit încercarea, să nu mă învierşunez asupra învinsului, asupra aceluia pe care eu îl simt învins, chiar dacă n'o recunoaşte el.

Dar căsuţa aceia dintre Podul de Piatră, Podul lui „Harbuz şi „Medeanul" cu lemnele mă chiamă iarăşi înapoi, pentru a vrăji în faţa mea trecătoarea ivire a părintelui pe care aşa de tînăr îl pîndia moartea.

O odaie umbroasă; s'au tras „transparentele" de la fereşti. O masă rotundă în mijloc. Două paturi care se taie în unghiu drept: unul e „crevatul" nostru de fier, cu ocrotitoarea reţea care închide cuşca de păsări zburdalnice. Ceva scaune risipite. Un om înalt, drept se ridică. A adus pentru noi o cutie de halvă de Adrianopol. O întinde. Nu văd faţa: faţa aceasta, odată plină de tinereţă şi voioşie, cu ochii mari, umezi, dulci ai mamei sale, ai Mariei Bucur, cu favoritele nemţeşti fluturind pe obrajii delicaţi până la bărbia deosebit de mică, de blîndă, gata de iertare şi după zguduirile celei mai oarbe mînii, apoi prelungă, devenită tristă de oboselile pasiunii, de prevederea bolii, aceia răsare numai în fotografii; prietenul anilor lui tineri, doctorul Isac, isteţul, spiritualul şi binefăcătorul refugiat polon, mi-a dat o a treia visiune, din anii încă senini, cu aceiaşi expresie în ochii cari parcă rîd în lacrimi. În vedenia mea se vede numai umbra înaltă şi dreaptă şi mîna care, alintător, se întinde spre mine.

Mîna care, mai tărziu, lovită, la o trezire din somn după amiazi, de trăsnetul unei premature şi neexplicabile

paralisii, a trecut stîngii putinţa de a scrie, pentru ca, un timp, amîndouă să se poată pune de o potrivă la acest lucru. Mîna blîndă şi bună, cu care, în lunile de suferinţă, deprinsese ca un copil pe canarul său favorit.

După un drum la Töplitz, după o aparenţă de complectă însănătoşire, după o undă de soare cald — acela e ceasul naşterii mele, în noaptea de 5 spre 6 Iunie 1871, şi, în curînd, a fratelui —; norul nenorocirii s'a întors răpede asupra casei cu cerdac. Prin ce vom fi trăit atîta timp, nu ştiu. Sau ştiu prea bine: din ceia ce astăzi nu se mai poate regăsi, nici acolo, în Botoşanii copilăriei mele, nici aiurea, într'o lume sfărîmată, îmbucăţită, redusă la indivizi cari se pîndesc şi se sfăşie. Nimic din solidaritatea elegantă şi discretă a familiei întinse din care făceai parte, a întregului cartier al unei mici boierii care în toate se simţia una singură.

În patul lui îl simt acum fără a-l vedea. În patul pe care nu-l va părăsi niciodată. De şi bunicul avea o bibliotecă francesă destul de întinsă şi variată, din care la unchiul mieu Gheorghe, la „moşui Gò", mai rămăsese ceva, mergînd şi până la studii asupra marinei francese, pe care le păstrez, nu cred ca tata să fi fost atras vreodată către lectură, de şi limba francesă, ca oricărui om de sama lui, nu-i era necunoscută. Dar la năcazuri aşa de mari, cineva, care se simte menit morţii, ceteşte în cartea de aur a fericirii pierdute şi pe cîmpiile ei însorite se alină şi ne mîngîie. N'aud vorbindu-se. Şi se va fi vorbit puţin în cuprinsul odăii de umbră, unde se prelungia agonia. E ceva religios în amintirea acestei dureri prin întunerecul căreia mi-am făcut drumul în viaţă.

Dar mîna cea iubitoare şi bună dă din nou. Peste cele două speteze ale paturilor alipite, ea-mi întinde coperţile colorate de pe hîrtiile de ţigară ale fumatului cu care-şi alina urîtul. Le văd încă: scenele francese din 1870-1, cu lupta de la Bazeilles din *Les dernières cartouches*, în

care, rănit de moarte, soldatul cu chipiul roşu se razimă de uşă în mijlocul flacărilor, cu sprintenul „voltigeur“, copilul voios supt chivăra mare, modèle pentru ce va fi mai tărziu la noi „Dorobanţul“ din războiul de desrobire, apăsînd cu opinca piedestalul de tunuri.

Pe urmă, oricît am căutat în fundul păstrător al minţii mele, nimic. Nimic decît două alte vedenii, care sînt tot legate de dînsul, dar fără părintescul gest al mînii care mă caută iubitoare.

Mama se aruncă făcîndu-şi cruce spre odaia aceia de spre stradă unde n'am intrat niciodată. O furtună de durere şuieră lîngă patul unde mă odihnesc. Dincolo, cineva e gata de drumul cel fără întoarcere. Îl gîcesc; nu-l văd.

Ne-am dus undeva, la o familie prietenă, la Măndiţa Davidel, soţia remăritată, cu un palid avocat cu favoritele lungi şi ochii şterşi, a lui Alecu Iorga, fratele bunicului, şi mama unui fiu, Costică, de care odată m'a apropiat viaţa mea de şcolar, ca preparator al unei mai mici şi zglobii vere cu părul blond. O casă lîngă Sfîntul Spiridon, cu multe odăi, mai multe decît la noi, unele în fund pentru a se ascunde tragice figuri, sfioase de lume: bătrîna Botez, mama d-nei Davidel, purtîndu-şi nemîngîierea ochilor orbi, frumosul ei fiu brun cu minţile pierdute bătînd necontenit acelaşi drum. În faţă, grădina întinsă cu tufişurile de „pomuşoară“ în care ne zbeguiam cu Natalia, fiica lui Davidel, apoi colegă de Universitate, profesoară cine ştie unde, moartă tînără.

Dar, din toată această casă, care-mi va impune apoi prin proporţiile ei şi mă va fermeca prin comorile de verdeaţă şi prin ispita roadelor ascunse, eu văd atunci, în acea clipă neuitată, o singură fereastă, o fereastă mică dînd asupra străzii care se suie sus, tot mai sus, — nu ştiam eu spre ce se suia şi mai ales spre ce punct, unde s'a risipit de mult, supt zidurile Sfintei Paraschive, cenuşa

morților cari s'au uitat. Niciun zgomot, niciun cuvînt. Toate amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcerea absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri și ele tac. Pe strada aceia fără capăt pentru cît orizont mă cuprinsese până atunci, trec cruci înalte și prapuri se mișcă în vînt și, înainte de a vedea ce trebuie să vie în urmă, un braț milos mă trase violent în urmă.

Trecea tata....

III.

Cel d'intăiu mediu: orașul.

Astăzi, cînd copiii umblă pe toate drumurile și cînd visul fiecăruia e să se desfacă pe cît se poate mai iute din casa părinților a căror vedere singură pare că li stăvilește libertatea și înseamnă o umilință, nu-și închipuie cineva din generațiile nouă cît de pe încetul ajungea un copil de atunci să cunoască lumea din jurul său.

Am cunoscut deci străzile mai puțin prin drumurile pe care, gătiți în rochițe de pichet alb cu brandenburguri albastre, gătite de talentul în croitorie al mamei, le făceam cu prilejul necurmatelor visite care se obișnuiau între „boierii" localnici, până la ultimul copist de la Primărie, visite în care timpul nu intra în socoteală și fiecare venia în voie cu cîtă familie îi dăduse Dumnezeu și stătea cît găsia cu cale între dulceți și cafele, ci mai mult prin mediul cel nou pe care-l crea orice mutare de la o casă cu chirie la alta.

Cea d'intăiu a fost o complectă desțerare într'o altă parte a orașului și în altă încunjurime de natură tocmai la vrîsta cînd mintea copilului, după ce a lăsat, ca într'un farmec, să treacă toate, începe a prinde unele lucruri, numai pe acelea, dar cît de bine!

O stradă larg tăiată, strict aliniată, cu casele albe, mici, șindilite, în mijlocul vastelor grădini cu pomi îngrijiți, fără un salcîm lipsit de rod, și, dacă e un oțetar, apoi

nu e din parasiții puturoși ai curților și drumurilor muntene, ci acela care poartă la trupul său floarea roșie în spic care dă oțet. Aici nu mai e ca în cea d'intăiu stradă a vieții mele conștiente, de la răscrucea Podului de Piatră până la „Medeanul“ cu lemnele, un amestec de case modeste, din vechea mahala patriarhală, de oameni cuprinși, avînd pe alocurea și cîte un atelier ca acela al „ciubotarului“ Baraboiu, plin de ciocăneala uneltelor, și numai rare ori „curți“ ca a doamnei Chiriac, văduvă, destul de frumoasă și de voinică pentru a se mărita la peste cinzeci de ani cu cineva de departe, din cellalt capăt al orașului, sexagenarul Tăutu, cu părul alb colilie, ori „curtea“, de al doilea rang, fiindcă era numai a unui negustor îmbogățit, a lui „Tudorache covrigarul“ — care nu mai vindea covrigi. Ci aici e dumbrava grădinilor, din care abia se ițiesc cerdacele pe stîlpi supțirateci, înaltele coperișuri de zale neagră constelată de mușchiu din toate spețele, ogeagurile văcsuite de fumul mai multor generații. De la „Biserica Nemțească“, a Polonilor refugiați, dintre cari se alege și preotul, căsuța de rugăciuni a unor pribegi cărora încă nu li s'au stîns visurile și cari stau și așteaptă până ce romînismul d'imprejur i-a prins în caldele lui îmbrățișări, clădire curată de piatră goală, străină, prin podoabele-i gotice, de tot ce se găsește împrejur, până sus, la bariera, la „rohatca“ spre Curtești, unde așteaptă de cu noapte Evreii, „Jidanii“ precupeți, zăpăcind pe țeranii greoi, cu cizmele mari, și pe femeile legate îngrijit la cap cu tulpanele negre, e numai o lume din acelea care nu se pot numi nici bogate nici sărace, colț de sat cuprins în margenea orașului care s'a tot întins de-a lungul vremilor.

Ce nu se găsește aici! Liceul nu și-a împlîntat încă masiva clădire pe care, într'un ceas de încurcătură a socotelilor la ofițerii cu aprovisionarea, vor pîrjoli-o Rușii. Pe locul unde va începe să se deșire nesfîrșita bondă-

nealâ chinuită și obosită a lecțiilor învățate pe de rost— o, povară de stîncă a copilăriei mele, foc de iad în care au ars toate pornirile unei sprintene libertăți! — este casa mărunțică a familiei Stroja: un bătrîn foarte alb, foarte curat și sever, o bătrînă care se stinge de boală, un tînăr cu favorite care-și tușește sfîrșitul plămînilor și o domnișoară, o „duducă“, slabă ca o umbră, de o gingășie fricoasă până la ridicul, ferindu-se de orice i se pare că ar putea-o atinge și care va isprăvi mușcată de un cîne turbat — ce tragedie la sfîrșitul a ce viață! Odăi umbroase, cu miresme de sulcină, tablouri istorice, care mi-au dat întâia oară, mai mult decît ale noastre de acasă: Carol I-iu al Angliei cu scutarul, Lionardo da Vinci în fața Giocondei, interioruri flamande, Sf. Vincențiu de Paule cercetînd prisonierii supt ochii unui dulău ciudat întors de spate, căci aici, la „Lența Strojăi“, Maria Stuart își punea gingașul gît pe trunchiul calăului fioros și un Napoleon cu vița rebelă pe frunte și cu dominatorii ochi albaștri stăpînia pe toți și pe toate. În fața „Bisericii Nemțești“ crenelele casei Ciolac, zidită în imposantul stil mixt de pe la 1850, venit, cu Germani, cu Poloni imigrați, în orașele Moldovei-de-sus, lasă să se vadă, lîngă adîncurile grădinii fără soare, solemne chipuri boierești deprinse cu huzurul: cine ar fi crezut că în saloanele cu perdele grele și oglinzi lungi în cadre de aur, cu fotelurile îmbrăcate in creton peste catifeaua lor scumpă se vor așterne în cîteva zeci de ani, după ce proprietarii, închiși în viața lor de o bogăție sigură ca pentru toate vremurile, se vor fi împrăștiat în largul lumii până la cotiturile strîmtorărilor materiale, paturile de fier și lavabourile de tinichea ale unui internat pentru copiii țeranilor din satele vecine!

Îndelung se întind grădinile celor două clase care nu se cunosc, nu vreau să se cunoască, în stricta osebire de ranguri care hotărăște cercurile sociale și le împie-

decă, nu numai de a se amesteca, dar de a se și atinge. Apoi din ce în ce mai mult coperișurile se fac joase, pridvorurile se îngustează. Numai grădinile, livezile, acelea rămîn neschimbate.

Grădinile de flori din față, al căror dor, în orașe îngrămădite, banal croite după același plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața, urmărit de miresmele lor, pe cînd albine îngreuiate de nectar îmi bîzîie la urechi și toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorși departe în urmă. E acolo nalba mare, roșie, triumfător deschisă, scoțînd în față spicul semințelor albe, mărunte, cu mirosul lăptos, este condurașul care-și scoate înainte ciuboțica de un roșu-brun pătat cu galben palid și trimete o aromă, vie, proaspătă, este nemțișorul albastru șters și roz palid care tremură între frunzele mărunte ca a mărarului din toți clopoțeii ciorchinelor sale, este floarea de piatră a portolacului, care între foile cărnoase deschide ochiul mare nevinovat al florii multicolore, ce ar părea făcută din ceară de mînile măiestre ale unei zine capricioase, sînt bujori cari te chiamă din toate foile multe ale florii cărnoase și rujele învoalte care li stau și mai mîndre în față. Sînt garoafele cu sepalele ca niște trompe de fluturi, floarea potirelor profunde care îmbată, și micșunele rotunde, micuțe, între foile uscate ca de hîrtie. Și e atîta — mai trebuie oare ceva mai mult ?

În fund, sînt cireși și vișini, mai ales vișinii cu frunza lucioasă și roșul transparent al fructelor acre ; sînt zarzăre cu carnea galbenă, moale, dulceagă, pline de mireazma de floare și mai ales nalții, impunătorii nuci cu întinsele ramuri creatoare de umbră, al căror miros puternic, iute, răspîndește în jur ca o atmosferă de profundă religiositate păgînă.

Abia dacă o cîrciumă evreiască s'a putut strecura, înșirînd în ferestuicile chioare colorile aprinse ale tuturor rachiurilor, în care zac înseși materialele vegetale din

care sînt alcătuite: acolo este un Bercu mic și o Feigă cu ochii mari, melancolici, pe care toată ziua o chiamă de pe drumurile unde își primblă neocupația mama, toată din valuri de grăsime și din rufe care flutură: Feigălă!

În casa lui Grecu din față, doamna zimbitoare la apropierea bătrîneților despre care știu că a fost la mănăstire și că a furat-o soțul, alb acuma, cu căutătura serioasă și cu un fiu mare, meșter în a zugrăvi trăsurile și caii. Încolo, casa lui Placà, teribil polițaiu cu capul de apostol, bărbos și pleșuv, la care ultimul haiduc botoșănean, Codău, venise cu colinda și nu fusese cunoscut, dar care a isprăvit totuși în beciurile poliției; „cuconul Costachi Placà", al cărui fiu Otto se întorsese din străinătate cu cel d'intăiu cilindru pe care l-am văzut, iar pe altul, Iancu, mi-l aduc aminte cum, nebun, cu cuțitul în mînă, urmăria prin marea curte goală pe nenorocitul său tată, apoi casa „Mișoloaiei", bătrîna văduvă a lui Mișolu, Mișoglu, cu numele turco-macedonean, a fiicii ei, Natalia, măritată cu măruntul, vioiul Toderiță Boian, cu ochii vii de șoarec și musca supt bărbie, care, cu banii strînși de la fiecare proprietar, a prefăcut Botoșanii bălțoacelor, în care se înfundau trăsurile, în orașul bine pavat, cu trotoarele de asfalt care nu stătea în urmă decît doar Iașului. De partea cealaltă, casa lui Mavromati, cu amenințătoare lătrături de javră din desișuri și, între copiii mai tineri, printre pomi, marii ochi verzi ai vecinului Hulubei. Dar dincolo de gard nu era voie să te joci cu nimeni, și cei d'intăiu ani ai unei copilării fără soare n'au cunoscut, afară de intîlnirea cu caracterul, nu întru toate asemeni, al fratelui, tovărășia cu nimeni, așa încît și pentru viață m'am învățat a umbla singur. Mai departe, începea necunoscutul, taina, lumea rurală, aceia unde cine avea tată sau frați mai mari mergea să facă, la 1-iu Maiu, armindenul, pe verdeață, cu friptura de miel înainte, în zilele cînd aierul îmbălsămează și fiecare ascunziș de frunză cuprinde un

glas de pasăre. Locul „rădiurilor", idila vechilor vremuri păstrată întreagă până în vremea cînd natura nu era încă un teren oarecare de străbătut pe roata ciclistului, în bătaia de motor al motocicletei ori în sforăitul automobilului...

Cucoana Marghioala Vîzdogeasa părea una cu casa din care ni închiriase o jumătate, adecă, potrivit cu un venit de familie compus din patruzeci de lei pe lună ajutor de la Primărie, un „salon" în față, care era, după mutarea „crevatului" de fier, și odaia noastră de culcare și, cu aceiași sobă pentru două odăi, — pisica, „mîța" casei venind, cu firida cu tot, în care-și torcea filosofia, de partea noastră —, odaia de culcare a mamei. Antretul, pe jos cu lut — și tot așa-mi pare că era și „apartamentul" nostru—, era comun. În teritoriul străin din față, în care pătrundeam cu sfială și cu tot respectul pe care-l impuneau iepurii de casă făcuți cu iglița și multe alte podoabe ale unor mîni harnice, trăia neatinsă provincia botoșăneană, așa cum se continua de secole. Dar copiii cuminți și bine crescuți, deprinși a nu vorbi mult, a nu face zgomot niciodată și a ciripi franțuzește nu se riscau decît foarte rare ori în asemenea ținuturi necunoscute, unde totuși rare ori apărea pentru pază o tînără ființă bărbătească.

În balconul la care duceau trei trepte tremurătoare eram cu toții în domeniul nostru. Seara, pe laviți ne așezam alături cu buna bătrînă, așa de mărunțită de ani supt turbanul care-i ascundea mai cu totul rarile vițe albe, ușoare, și cu cele două fete. Văduvă, cucoana Voichița, pe moldovenește Vochița, ștearsă și stinsă, trăind fără să știe cum și de ce, nu se gîndia că păstrează peste patru sute de ani numele muntean, pe care l-am mai întâlnit, între cei de pe lîngă noi, la o Vochițica Iamandi, al înseși frumoasei soții a lui Ștefan-cel-Mare. Cu pieptănătura înaltă, slabă de așteptarea, acum fără

nădejde, a soțului visat, cu glasul supțiat de atingerile vrîstei, duduca Natalia, a doua fiică, își cînta aprins în tăcerea nopții, în mireasma florilor îngrijite de dînsa, pe care n'avea cui să le dea, intărziate cîntece de iubire, acelea cu care se mîngîiau inimile unei societăți simple și bune.

Iar, Dumineca, de acolo de sus, ne cobooram cu mănunchile de flori în mînă, flori din grădina noastră, de pus alături cu multe altele pe tetrapodul icoanei de hram, pe lingă casa cu podoabe de fier colorat a Kuglerilor, spre marea, puternica biserică de zid a Ovideniei, a Vovideniei, unde slujba, după străvechea rînduială, în cea mai mare atenție, tăcere și cuviință, se făcea de un vajnic preot cu două imense bărbi albe, dintre care una pusă, pentru „a fi mai comod", supt anteriu, și de un diacon căruia o teribilă lovitură hoțească îi strivise nasul, lăsîndu-l așa, schilod și fornăit, ca să ridice cîntările întru slava Domnului care dă viață și frumuseță, dar îngăduie, fără ca mintea noastră omenească să poată pricepe aceasta, și ce e mai urît între sluțeniile ce cad asupra noastră și ce e mai nenorocit în miseriile ce se abat flămînde asupră-ni.

Pentru viața mea sufletească, atita mi-a rămas de atunci, și unele momente legate decît o durere care mă fulgera și de vre-o rară plăcere. Astfel cînd un țipet din odaie și un lighian cu apă sîngerată mă înștiința că mama și-a scos o măsea, cînd am simțit și eu umilința din scrisoarea vecinei din fund care chema pe „Madame Zulnie" să-i facă o rochie, cînd pentru o vorbă aspră spusă mie a fost mustrată o femeie de serviciu sau cînd înaintea oglinzii de riolț, pentru o petrecere pe aproape, mama-și atîrna între „zulufii" făcuți cu drotul motoceii de mătasă roșie asemenea cu ciucurii de la fotelele de salon în casele bogate.

Așa eram, cu caietelul și cărțile mele înainte, cu locul

de foarte smerită joacă tăcută ca a unor orfani de tată de pe prispa unei bucătării minuscule, iar ca orizont, cu misterul de aspră mireasmă al nucilor imenși a căror umbră otrăvită mă făcea să visez noaptea fantasme grozave în ascunzișul lor, așa eram în acei cinci ani ai copilăriei mele cu multă disciplină și mai puțină mingiiere, cînd, după cine știe ce socoteli neștiute de mine, mama se opri înaintea mea și-mi aduse la cunoștință că pentru mine se deschid, dincolo de o poartă pe care era s'o trec îndată, alte zări, pe care, cu toată temerea de necunoscut care m'a cuprins instinctiv, le bănuiam mai puțin tulburi și triste.

IV.

Primii ani de şcoală.

În fundul unei pieţi largi şi goale, o clădire frumoasă cu faţada severă, fără un pic de grădină — n'am apucat o şcoală cu grădină, ci numai de acelea cu ogrăzi, prăfuite ori pietruite, murdare de obiceiu, cu latrine infame stînd cu uşile date inlături, iar, undeva într'un colţ, cofa cu apă şi cana de tinichea ruginită şi strîmbă din care beau toţi pe rînd. E şcoala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, de la mănăstirea Vorona, mi se pare, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaş, cu săli mari luminoase, bine împărţite, în care de sigur călugărul fără copii ar fi dorit şi puţin din cea mai clară şi mai sfîntă lumină: a sufletelor.

Dar în acea după-amiazi, cînd porţile de la casa cucoanei Marghioalei Vîzdogesei s'au dat la o parte pentru ieşirea timidă, dacă nu îngrozită, a celor cinci ani ai miei, cărora până atunci nu li vorbise de şcoală decît Champfleury, descriind iadul unde s'a istovit profesorul Delteil, eu n'am văzut faţada, nici nu mi-am dat samă de împărţirea claselor, nici nu mi s'au oprit ochii asupra chipului frumosului călugăr aşezat în dreapta catedrei în vasta sală a clasei I-a, ci, prin curtea cu cofăielul de apă în care, la acest ceas, din fericire nu era nimeni, am pătruns în odaia d-lui director Bălăşescu.

Patru ani l-am tot văzut: un om frumos, încă tînăr,

cu o barbă mică, cu faţa plină, bună, cu vorba care încerca numai une ori să fie aspră; el însuşi era, cred, fără copii, dar cu un oarecare simţ pentru copiii altora, încredinţaţi îngrijirii sale, chiar cînd indignarea pentru păcate mai mari sau mai mici îl făceau să exclame: „Ticălos, blăstămat", dar stăpîn cu totul pe tot personalul şcolii sale de sigur că nu era, şi nu în spiritul lui de indulgenţă mergeau toate. Deocamdată, cu o privire de zimbitoare politeţă către mamă-mea, el mă luă de mînă şi în cea mai largă odaie pe care o văzusem în viaţa mea, aceia acelei prime clase, mă puse să dau dovada putinţei mele de a ceti şi de a scrie. Era prin April sau Maiu, şi trebuia să fiu înscris numai pentru apropiatul examen. Nu-mi aduc aminte să fi auzit o vorbă bună, şi m'am încredinţat răpede că ele nu erau obiceiurile acestui aşezămînt model: de sigur pentru că nu se găsiau în programul recomandat de „Onor. Ministeriu".

A doua zi eram în bănci drept în faţa unei mobile prăfoase pe care n'o văzusem până atunci niciodată acasă, ori la biserică, ori prin saloanele cu care „eram în visită", singurele case cu mobile pe care le cunoscusem până atunci. Pe o platformă usată de picioarele care o suiseră şi o coborîseră, un fel de ladă deschisă, aşezată cu partea fără capac către scaunul pe care stătea un om care se chema „domnul". Însăşi făptura acestei alcătuiri neobişnuite îmi fu antipatică şi am urît-o totdeauna, ca un brutal mijloc de osebire, ca o piedecă la comunicarea sufletelor, chiar atunci cînd eu eram acela care avea dreptul să se folosească de scaunul din faţa ei.

Pe acel scaun din clasa I-iu a şcolii Marchian se găsia un om de vre-o treizeci de ani, blond spălăcit, cu umerii obrazului foarte slabi şi roşii, cu o mustaţă supţire deasupra gurii care nu zimbise poate din anii copilăriei. Tuşia des şi vorbia aspru. „Domnul" era, între colegii săi şi în lume, institutorul Istrati şi între tovarăşii miei de

şcoală se afla un băiat cu exact aceiaşi înfăţişare, în a cărui copilărie veselă şi zburdalnică nu se amesteca nicio prevestire a morţii înainte de vreme, care, în aceiaşi tuse şi cu aceiaşi amărăciune a inimii, îl aştepta şi pe dînsul.

Numai prietenie n'a primit pe copilul deprins a-şi măsura fiecare gest şi fiecare cuvînt, a evita orice vorbă aspră — pe cînd aici sudălmile cele mai ordinare se revărsau larg, continuu, asupra străzii —, care, în rochiţa-i albă cu albastru, îşi luă discret un locşor pe băncile în care săpaseră iscălituri, date, porecle şi injurii mai multe generaţii de şcolari. Erau lîngă mine fiii întregii măhălăli, a căror tumultoasă intrare şi ieşire putea să sperie un întreg cartier bogat cu casele curate, paşnice, îngrijit închise, care cuprindeau o lume foarte aleasă. De-o parte, mai în margene, bătrîna doamnă Buzdugan, o fină, albă aristocrată, trăind ca într'un cartier parisian de veche nobleţă, şi fiii ei, tot aşa de distinşi, avocaţi, magistraţi; mai în fund casa în care trăia tatăl poeţilor Stavri, Arthur şi Raul, om bun de toate glumele şi bucuros de toate năzbîtiile, într'o locuinţă încăpătoare, cu întinsă livadă; de cealaltă parte, bogatul Hermeziu, rudă cu episcopul din vremea Unirii, un om micuţ, blond, cu aparenţa bolnăvicioasă şi tristă, al cărui fiu unic, din căsătoria cu o Soroceancă, de loc din Basarabia, privia de la fereasta unui apartament înzestrat cu tot ceia ce belşugul poate da pentru învăţătura, distracţia şi fericirea unui copil viaţa năcăjită din şcoala noastră prăfoasă; mai departe şi mai bogatul Sofian, de origine balcanică, a cărui avere, destinată pe urmă unui scop filantropic, era socotită fără margeni. Biserica Sf. Dumitru, a lui Racliş, zdravănă, înaltă, aduna la slujbele şi hramurile ei toată această lume întărită. Mai încolo, cotind spre dreapta, în altă parohie, acelaşi cartier boieresc urma spre grădina lui Vîrnav, familie cu amintiri cărturăreşti: de traducători din secolul al XVIII-lea, de oameni din al

XIX-lea de valoarea d-rului Constantin Vîrnav şi a fratelui său, călugărul democrat şi naţionalist Sofronie, apoi spre casa cochetă a colonelului Pisoschi, fostul adiutant al lui Vodă-Cuza, răsărind arare cu marţialul lui barbişon alb pe terasă, spre gospodăria pitită în fundul curţii a măruntului, vioiului avocat Arapu, oacheş ca numele său, spre vila de o arhitectură distinsă a bunei d-ne Văsescu, statornica noastră ocrotitoare, văduva unui ministru al aceluiaşi Cuza şi mama colonelului Gheorghe Văsescu, ataşat militar la Paris şi apoi, mult timp, deputat liberal în Dorohoiu, unde-şi avea moşia, Coţuşca, apoi spre colţul unde una lîngă alta erau casele înrudite a Nastasiei Cocută şi a bătrînei evlavioase „Anica Băltoaia", cu multe rude basarabene, meştera sigură a doftoriilor de ochi pentru săraci, a surorii ei, Profira Borşoaia. În sfîrşit a cartierului grupului de lîngă Primărie: cu d-na Gavrilaş, cu Roseteştii, boierii închise şi oarecum ascunse, cu Miliuţa Stroici, vara bunicăi, care cetia la optzeci de ani istorii universale franceze, la care era abonată, şi fiicile ei, Maricica, măritată cu Vîrnav Liteanu şi apoi cu talentatul musicant arhitectul Saint-Georges, de fapt un Sîngiorz ardelean, şi Tincuţa, care a fost apoi d-na Văleanu, cu casa lui Nicu Pilat, fratele generalului, văr al doilea al tatălui mieu, şi în fund cu o soră, Tudosica, măritată cu aprigul boier Toderiţă Pisoschi, casă de oameni hotărîţi şi tari cari nu-şi îngăduiau şi nu-şi iertau nimic, afară de simpatica fată infirmă, Lenţa, şi de atît de frumoasa Henrietta, plecată aşa de tînără din mijlocul vieţii pe care o iubia. Acolo era cartierul Sfintei Paraschivei, cu oasele tatei, de mult împrăştiate apoi, supt straşina ei.

În mijlocul unei astfel de societăţi, mult mai aleasă decît cele de astăzi, capriciul binefăcătorului arhiereu aşezase acest viespar de zgomot şi de total nesupraveghiată destrăbălare în care se aduna, cu fiul pitarului grec Befa, splendid băiat ca din monumentele artei elenice, cu acela

al vizitiului de la Hermeziu, Morăreanu, un adolescent de dus la miliţie, toată sărăcia materială şi lipsa de orice cultură morală a copilăretului mahalalelor. Cea mai mare parte erau cu mult peste vrista mea şi însăşi priveliştea hainelor ciudat bălţate, însuşi auzul strigătelor sălbatece, viforul de fiecare ceas al cutremurătoarelor injurii erau de ajuns ca să mă înspăimînte. Astăzi încă, groaza faţă de mulţimile amestecate şi zgomotoase, răspingerea faţă de manifestările lor brutale nu fac decit să continue aceste d'intăiu impresii ale copilului atît de jignit în fiecare clipă, atît de absolut isolat.

Căci n'am avut acolo un prieten, un om care să se lipească de mine, un tovarăş să mă iea la jocuri despre care până la această vristă nici n'aveam vre-o ideie. Un imens pustiu se făcuse de-odată în jurul mieu. Şi singur mă duceam, şi mă regăsiam singur, la întoarcerea acasă, pe cînd ceata de mici barbari se ducea, dincolo de unghiul din dreapta al străzii din faţă, să bată cu pietre, în tencuiala nesfirşit găurită a casei Holban, imenşii draci zugrăviţi cu cărbune ori, mai departe, se încăierau in „Medeanul" cu lemnele cu Evreii de la pităria vecină, stricînd geamurile coreligionarului din faţă, care nu putea trăi decît in cămăruţele din fund.

Numai răutatea omenească ni se înfăţişa pretutindeni, la vrista cînd închipuirea pedagogiei sentimentale pune desăvîrşirea fragedelor suflete nevinovate.

Profesorul nu era un sprijin pentru cine se simţia aşa de pierdut în mijlocul unei atit de largi duşmănii instinctive. Cind pentru întăia oară fuiu „scos la tablă" pentru a face primul exerciţiu public in acel domeniu al matematicelor in care m'am simţit ca într'o incăpere goală din care să se fi scos tot aierul şi obiectele să-şi fi pierdut toate contururile şi toate colorile, cum legam intre ele zerourile unei lungi defilări de cifre, o vorbă aspră de pe acea catedră a comandamentelor mă opri în loc.

— Fă-le deslegate ! De ce le legi ? — Așa m'a învățat mama. Și mustrările căzură atunci grindină asupra mea: ele mă atingeau însă nu numai pe mine, ci și pe cine îmi dăduse învățătura care acum, înaintea tuturora, se decreta vrednică de răspingere și de pedeapsă. Așa se înțeleg prea adese ori în școală, de oameni făcuți pentru altă meserie decît cea de învățător și, pe lingă aceasta, înăcriți de boală, înrăiți de necazuri pe care nu le pot ascunde, și cele mai firești și mai sfinte sentimente.

Și, astfel, nu știu cum, copilul care nu știa să „răspundă" și a cărui împotrivire la ce nu era drept nu îmbrăca niciodată forma revoltei, se văzu pedepsit. „Mi s'a luat căciula", — ceia ce înseamnă că, oprit de a mă duce acasă la dejun, căciulița mea cu brandenburguri s'a găsit supt catedră, în picioarele „domnului", împreună cu mormanul de căciuli și de pălării ale tovarășilor de vinovăție. Avuiu un sentiment ascuțit de nedreptate în fața căreia nicăiri nu puteam găsi un sfat, un ajutor, un sprijin. Ceva răsună în mine și până azi din acea înjosire pentru care întru nimic nu mă simțiam vinovat. Sînt aproape șaizeci de ani de atunci și mă doare încă pentru „luatul căciulii" în clasa întăiu primară de la Școala Marchian. Ca o gîrbovire precoce apleca fruntea, până acum dreaptă, a copilului deprins a se judeca — și, la întîmplare, — a se și pedepsi, fără milă, pe sine. Începeam să am sensația aceasta: că nenorocul mieu mă osîndise a intra într'un gang de întunerec, plin de șerpi de pe catedră, de broaște și șopîrle ca aceia din bănci, și că, necontenit, an de an, până la o îmbătrînire morală înainte de vreme, trebuia să mă zbat în lipsa de lumină și umezeala lui.

Clasa făcu mare haz de pe urma nenorocirii mele. „Coconașul" se confunda supt această osîndă cu ceilalți. Și, cum erau, printre ei, de aceia cari puteau să-și puie în versuri răutatea, mi-am auzit cîntecul — cîte mai eram să aud pe urmă, tot așa de meritate!:

— Hai la joc, genunche goale,
— Las' la dracul, că mi-i foame.

Şi să se mai spuie că poesia populară a încetat la nația noastră...

Nu-mi dau samă cum am trecut examenul, cumplită clipă de încercare şi pentru cine ştie mai bine şi are să răspundă acum, cu curajul ignorantului şi al obraznicului, înaintea atîţor ochi cari căuta a-i pătrunde în suflet, a-i scociorî gîndul, gata să rîdă de cea d'intăiu prostie ieşită de pe urma chiar a atmosferei neprietenoase care i s'a creat — şi cu cîtă voluptate am desfiinţat, plătindu-mi poliţa, după o întreagă viaţă de om, acest mijloc de tortură, dacă nu şi, pentru cei ce ştiu manevrà, de conrupţie!

Clasa a II-a-mi aduse materialul inutil de care şi azi au rămas pline programele noastre, împreună cu metode a căror amintire n'a dispărut cu totul şi pretutindeni.

Pe cînd cetiam cu pasiune frumoasele bucăţi din Cartea de cetire a învăţătorilor asociaţi, uitînd cu totul şi unde sînt şi ce se face, de colegi, supt ochii profesorului, în jurul mieu, — memoria ni zăcea împovărată de numele tuturor fiilor lui Iacob potrivit cu lecţiile de istoria sacră,— lacrimile-mi veniră în ochi ajungînd la clipa cînd mama care plîngea necontenit pe fiul mort îl visează îndoit supt greutatea unui vas plin şi, întrebîndu-l de ce sufere, i se răspunde: „Sînt supt povara lacrimilor tale". Asprul glas al fiorosului preot care conducea clasa şi pe care băieţii căutau să-l facă a ieşi mai răpede atrăgînd sunetul clopotului prin firele de păr înfăşurate în hîrtiuţe care i se aruncau înainte ca să fie călcate în picioare, mă întrebă: „unde-i *ce?*", adecă unde se ceteşte. Cum eram incapabil să arăt, mîna părintelui îmi smulse „căciula" pentru „oprire", şi, cum mînile mi se întindeau rugătoare după dînsa, mă treziiu învinuit că am vrut să mă ating de respectabila barbă şi osîndit să stau cîtva timp în genunchi şi să întru în „banca afurisită", alături de Ver-

deanu zis „babița", pentru că în gîtul lui lung se mișca osciorul ca la un pelican.

Era o „Bancă afurisită", și profesorul-preot o punea în fiecare an supt blăstămul său. Scoși din stagiul îngenuncherilor, cînd creta azvîrlită cu dibăcie li făcea un „ciuchiu" în frunte, ei stăteau acolo supt hotărîrea religiei de iubire și de milă și intrau în viață prin poarta osîndelor ei solemne.

La sfîrșitul anului avuiu un „accesit al treilea" în ordinea vredniciei, ceia ce nu mă putea încuraja peste măsură, și trecuiu în clasa a III-a ca să văd un excelent profesor, imposant și simpatic, blond și gras și vesel, plătind cu linia pe palme și pe degete vinovățiile unor colegi cari de altfel aduceau toate grosolăniile mediului în care se născuseră și în care continuau să trăiască, fără ca școala să încerce nimic pentru purificarea lor sufletească. De zor, mă trudiam să dau unei scrisori rebele liniile drepte și rotunde ale caietului de desemn și învățam la teorie cum Botoșanii își trag numele de la „Batus-han", Hanul Tatarilor, care., a distrus orașul.

Un sentiment că aș putea ceva și eu îl avuiu numai în a patra clasă, a directorului Bălășescu. Aici se întrebuințau cărți frumoase, cea de cetire, pe velină, bine ilustrată, a învățătorului Ionescu din București, cea de istoria Romînilor, cu frumoase chipuri de Domni, a lui Miron Florențiu. Bălășescu învățase probabil după sistemul lancasterian, alilo-didactic din anii 1830-50, și astfel el se lăsa înlocuit de cîte un elev: atunci, la nouă ani, numit „monitor", am făcut de pe catedră întăia lecție de istoria neamului mieu. La sfîrșitul săptămînii, duceam fiecare, dintr'un carnet de note, cu foi adause, galbene, verzi, roșii, pe lîngă nota învățăturii noastre, și coroana zugrăvită pe acele foi dedesuptul căreia se cetia măiestrita iscălitură a dascălului, pe care noi o cetiam: „Balafsessimus". O singură dată am auzit o vorbă rea de la dînsul,

atunci cînd, venit în toiul iernii cu picioarele în cizme până la genunchi, pusesem degetele îngheţate la sobă, ca să le ridic ca fripte, străbătute de dureri insuportabile, şi, cînd, la ţipetele mele, directorul adause confirmarea sa la sentinţa bunului preot din clasa a II-a, că sînt „fermecat" şi deci fac parte din şirul lung al „ticăloşilor, blăstămaţilor".

„Fermecat"... Eram de sigur „fermecat", dar lumea farmecelor mele, singurele care mă sprijiniau, era în fund, tocmai în fund, în comoara mîngîierilor cu ajutorul cărora singure lupta copilul palid şi şubred asupra căruia, crescut bine de o mamă plină până la cea mai înaltă jertfă de simţul datoriei, nu se cobora niciuna din razele care încălzesc sufletul şi-l întăresc pentru viaţă.

Dar, acum, în apropierea celor zece ani ai miei, împrejurările-mi dăduseră un alt orizont, la care şcoala nu contribuise cu nimic: acela, mult peste oraşul ale cărui colţuri şi taine era să le descopăr unul după altul, în măsura rătăcirilor noastre casnice: orizontul ţerii în care trăiam, al ţerii mele şi al neamului mieu.

Mă văd încă învăţînd prima mea lecţie de gramatică după manualul lui Manliu. Se lasă seara în grădiniţa pe care în curînd era s'o părăsim, întorcîndu-ne în strada celor d'intăiu amintiri, în încăperile de jos ale casei fostului negustor Vasiliu Pîrgaru, şi, învîrtindu-mă pe tăpşanul din faţa cerdacului, încerc a face să-mi între durabil în minte definiţia gramaticei. Repet frasa, aleg grupe, stăruiu îndelung asupra unui cuvînt. Şi vîntul care bate iea cu dînsul ceia ce părea acum definitiv cîştigat. Neuitată iniţiare în tainele unei ştiinţi pe care necontenit am căutat s'o fac mai puţin hursuză pentru ca, la orice prilej, zăvozii ei să se arunce asupră-mi, furioşi că ţin meşteşugul lor la disposiţia orişicui.

Acasă, nu mai găsiam grădina cu florile și livada cu tainele. Cu toată strașnica strîmtorare a mamei, pe care o sprijinia, mai mult decît pensia pînii din toate zilele, ajutorul rudelor, legate prin acea solidaritate a unei întinse familii boierești mergînd și până la cel din urmă, cel mai sărac și cel mai nenorocit, izbutiserăm a găsi o locuință mai bună, dar fără nimic din poesia înflorită a patriarcalei case bătrîne supt coperișul de șindilă. În locul unde ne strămutasem, chemați pare că înapoi în strada celor mai grele suferinți — văd încă înaintea ochilor crucea adusă dincolo pentru un mormînt pe care-l ghiciam, dar nu voiam să mi-l spun —, era și o frumoasă zidire cu mai multe odăi și un balcon de fier în fața străzii, erau și straturile unei mici grădini, dar acestea nu erau ale noastre. Din vechea burghesie liberă, politică a Botoșanilor trăia acolo proprietarul, fost băcan, acel Vasiliu, care, cu amintirea orașului autonom, cîrmuit de ai săi, își zicea cu mîndrie Pirgaru (eu nu știam că neamul mieu era acela al unui epitrop al aceleiași libertăți); omul mic, slab, cu țăcăliè avea ca soție pe fiica unui argintar, al cării frate, devenit inginerul Argenti, călătorise, nu totdeauna cu cinste, prin străinătăți italiene și adusese de acolo o soție venețiană, Teresa, roșcovană, blondă, cu splendidul păr al femeilor din lagune, așa de iubitoare și de bună într'un mediu care n'o înțelegea, mergînd până la brutalisare. Aici îmi apar, pe lîngă un băiat mai mare decît mine, de care nu mă apropia nimic, două fete pe care dulcea alintare a mamei le prefăcuse în Pupuica și Floricica. Odată, Floricica n'a mai apărut în curte; ferestile casei mari stăteau închise și mai tărziu am aflat că fetița grăsuță și veselă, zugrumată de anghină, plecase unde nimeni nu era s'o mai vadă.

Traiu aspru și trist. Piri de la școală, crezute acasă, și sentimentul sfășietor al pedepsei nemeritate, din mîni pe care le respectam și le iubiam: planuri de căsătorie nouă,

care aduceau în cele două odăiţe pline de amintirea tatei epoletele de metal greu ale unui bătrîn maior cu faţa osoasă, înroşită de oftică, pe care o păstrez în minte, cu teama de ce putea să dărime în mine o lume de evlavie fiască, alături de figura unui tînăr frumos cu barba blondă răsfirată pe care alt refus il îndepărtase, în casa cea veche; apoi îngustări într'o viaţă şi aşa atît de îngustă, nevoia de a instala un atelier de croitorie, o asociată, tînără, dar gîrbovă şi acră, care n'avea un cuvînt pentru noi — mi s'a săpat în ochi anunciul care unia pentru o clipă numele mamei cu al Ruxandei Simionescu —, apoi cea d'intăiu boală grea a mea, cu vedeniile din focul gîlcilor care zugrumă, anghina fratelui, care mă trimese departe, în casa negospodărită a moşului Manole. Iar, ca mîngîiere — Doamne, ce n'ajunge pentru un suflet de copil! —, Iţic cel bărbos, corogit şi bun, care odată pe săptămînă ni dădea să alegem din panerul lui plin de mirezme între palidul pandişpan cu mirosul boieresc şi vulgara turtă dulce brună, fiartă în miere, aromind a piper. Odată, ca o curiositate exotică, o caracatiţă de post, care se adăugia avantagios la salepurile şi supa de tahîn a lungilor posturi religios observate — dar biserica o văd încă foarte neclar — şi supremul dar al celui d'intăiu pesmete cu pecetea leului belgian pe el, element de unică distincţie faţă de cozonacii cari de Paşte se desfăceau în lungi felii moi supt căciula prăjită, sămănată cu migdale, şi faţă de paştile rotunde, late, cu orez, cu brînză, cu smîntînă pe care le smăltau aşa de apetisant marile strafide moi, umflate.

Materialism copilăresc, pe care singur mi-l aduc aminte. Cartea, cu visiunile şi farmecile ei, nu mai era. Doar corecturile de la tipografie pentru traducerile mamei, care şi astfel îşi crea un mic venit, din „Convorbirile unei mume", din „Petru şi Camila" a lui Musset, din colecţia de anecdote şi zicale, adunate ca „Flori literare". Lec-

tura deschizătoare de zări rămăsese în urmă. Manualul școlii, care trebuie cetit, „învățat“, reținut,—acela înlăturase, pe mulți ani, până la pubertatea care caută instinctiv frumuseță și poesie, sufletul copilăresc, așa de doritor să plutească în lumile irealului.

Călătoriam, mînați din urmă de biciul nevoii, în căutarea casei celei mai bune, care să fie și ieftenă. Am ajuns astfel, in părțile de pe la bariera Suliței, la o casă cu două apartamente de cite două odăi cu șăliță la mijloc, unde două Armence fără bărbat stăteau în veșnică luptă, mama și fata, aceasta din urmă rotundă, grasă, brună, lucioasă, mare distribuitoare de zahăr și creatoarea neobosită a celor mai bune prăjituri, din care mustia o îmbielșugată grăsime. Erau dulci însă și mi se dădeau cu atîta prietenie: poate cel d'intăiu lucru pe care l-am primit din mîni cu priință, și aceasta nu se uită. Cum, în domeniul primelor tragedii, nu pot uita scena sălbatecă a jertfirii porcului armenesc de Crăciun, vînat cu cuțitul în mînă de specialistul care i-l împlînta grăbit, cu sete, în coastele grase. Și, iarăși, visitele dese la băcanul armean din colțul Podului de Piatră, unde coarnele de mare roșii, cu aroma ciudată, se puteau cumpăra cu cîte un rar gologan rătăcit în buzunarele noastre.

Pe urmă, cum, într'o mare casă din fața bisericii Sfîntului Ioan, dintr'un cartier dominat de casarma gărzii civice, de livada mare a lui Teodoru și mai ales de luxoasa casă în care sta consulul austro-ungar Szinvel, bună figură de imitație a Împăratului și regelui său, dar bătrîn dat pe brazda românească, el și toți ai lui, murise un bătrîn și odăile stăteau goale, și era un rost de așezat ieften pentru o mică familie cu mijloacele noastre, iată-ne în locuința unui boier cu moșie: curte largă care nu se putea îngriji de noi, stobor pentru cerealele pe care nu le cultivam, bucătărie părăsită pentru ospețe bogate, odăi

văpsite cu flori mari verzi, multe și mari odăi, din care și eu aveam una: o odaie anume pentru mine, unde ascundeam supt perină romanele francese din nou trezite la viață odată cu dreptul de a trăi puțintel și pentru mine. Seara, pe scări, la capătul cerdacului — și sînt altele de jur împrejur —, în pacea care se coboară, orașul depărtat vuiește de lătrături confuse, de zgomote nețermurite, pe care le taie din cînd în cînd clopotul bisericii gheboase unde slujește „popa Ili" cel cu dar de beție și dar de minuni...

Și nu sîntem singuri: cum sînt atîtea odăi, mama a închiriat la două familii.

Ofițerul spițer Voiculescu, mic, blond, pleșuv, cu favoritele rare, nervos, de se ceartă toată ziua cu clopotele care, în turnul lor, avînd atîta de lucru cu vii și cu morții, nu mai tac, e însurat. Frumoasa femeie, naltă, voinică, bălaie și-a adus un piano, și un glas puternic și dulce ridică în fiecare seară peste tot cuprinsul notele cîntecului în care e vorba de Carpați, de „steaua nopții care da lumină", de un suprem adio dat munților în adînca singurătate a pribeagului. Tărziu, stau fără ca somnul să se apropie de mine, și ascult. Am nouă ani, și nu e numai musică in urechile mele. Undeva e o altă lume, care nu e nici realitate și nici slovă scrisă, și acea lume mă chiamă cu un glas pe care nu-l auzisem pănă atunci niciodată.

Același simț îl am și cînd, pe prispa bucătărioarei părăsite, țes cununi de flori și mă îngîn în alte cîntece, dintr'un cristalin glas copilăresc al unei fete ceva mai răsărite decît mine, care privește drept înainte, și ea spre astfel de nouă vedenii, cu ochi mari negri în negura serii. Profesorul Grigoriță, Muntean și el, adus de pe alte plaiuri, ține altă odaie, cu soția, o doamnă înaltă, foarte oacheșă și foarte slabă, foarte tristă, și Alexandrina, cu sora ei, Aurelia, sînt fetele lor.

Dar, acuma, zăriam, dincolo de casă și de școală, și alte lucruri, așa de mari, de zguduitoare întăiu, apoi pline de o bucurie care întrecea nevoile noastre de toate zilele, încît nici sufletele ćare abia încep a trăi nu se pot desface de influența lor.

V.

Atingerea cu viața din afară.

Astăzi, cînd și copiii cetesc ziarele, oprindu-se, e adevărat, mai mult la pagina, încălcătoare, a sporturilor, nu-și poate închipui cineva cît de puțin contact avea lumea de acum vre-o cincizeci, șaizeci de ani cu viața politică.

Gazeta populară nu exista, ci numai foile de partid, pe care le cumpărau oamenii din club'uri, le străbăteau cu privirea înainte de a adormi și apoi le dădeau pe dulăpiorul de lîngă pat. Mult mai tărziu, le-am găsit și cetit cu cîtă pasiune! — in odaia de dormit, cu vastele divane și splendida lampă grea, cu care, răsturnînd-o, era să aprind toată casa, la „moșu' Manole". Avocat și el, era mare adorator al lui Ion Brătianu, a cărui viață a și scris-o într'un manuscris pierdut, și, prin politică, dar și prin firea de pașnic om bun, doritor de prieteni și necontenit cu o „codiță" după dînsul, a bătrînelului potolit și de berea „burcuturilor" permanente, deveni ajutor de primar al Botoșanilor.

Ziar în casa părintească n'am văzut până la 1877, și, ca să spun adevărul, nici chiar atunci, în clipa de zbucium, de neliniște și de îmbătător triumf după veacurile fără războiu. Gazeta nici nu se vindea, cred, cu numărul, necum să se strige pe stradă, ca înghețata pe care o ducea până la barieră splendidul fabricant cu șorțul alb și putinica sprijinită strîmb pe cultucul-șapcă. Singur puternicul lui strigăt prelung de „înghețatoo" mi-a rămas

în ureche, doar cu şi mai prelungitul strigăt pentru apă — în dialect *„oos"* !, *Wasser* — al aparului evreu, cocoţat pe margenea butoiului şi ciocănindu-şi mecanic biata rablă cu coastele ieşite afară. Încolo, cum toţi negustorii erau la tarabă şi aşteptau ei, în loc să-şi caute muşteriul, *muştereul,* cum se zicea la noi, „cel cu gazetele" ar fi trebuit să aibă un sălaş al lui, pe care nu mi-l aduc aminte. Poate să fi vîndut şi o astfel de marfă băcanii din piaţa cea mare lîngă biserica Ospeniei, în fruntea cărora stătea vestitul Armean Măgîrdici.

O zi trecea ca alta, fără „sensaţii". N'am auzit vorbind bărbaţi, căci „moşii" nu apăreau în casa văduvei decît pentru vre-o ameninţare contra greşelilor noastre, care, în ce mă priveşte pe mine, — fratele mieu fiind mai puţin fericit, dar şi cu mai multe păcate, — se terminau cu un „înţelegi" al lui moşu' Manole, care arunca, în semn de pecetluire a destinelor mele în cas de recidivă, tabacherea răspînditoare a miresmei celui mai scump tutun de calitatea întăiu cu învelişul galben (al doilea era cu albastru, cel prost, cu învelişul brun-şters). Cînd veniau la cărţi — şi unde nu se juca!, şi în salonaşul nostru, cînd se deschidea masa de mahon cu postav verde şi se aprindeau pe dînsa luminările de spermanţetă, fără mucări, miros, dar şi fără trandafirii înflăcăraţi ai mucului ars —, „boieri" şi „cucoane", fetele singure neamestecîndu-se, toţi erau prea ocupaţi cu plesnitul bucăţelelor de carton în care un naţionalism romantic pusese şi chipurile Domnilor şi Doamnelor noastre, trecute prin cromolitografia vienesă, şi astfel nu se ajungea decît la oftăturile discrete ale celor ce pierdeau ori la mîrîiturile înăbuşite ale cîştigătorilor ; iar eu, cu lecţioara mea în minte (dar acestea sînt lucruri din vremea liceului) strecuram doar o privire în odaia pe care o îneca fumul ţigărilor afecţionate de ambele sexe. Iar, cînd erau numai femei, lîngă cronica vieţii de familie a altora, atinsă, muşcată sau

sfășiată cu totul, se auziau numai nesfîrșitele discuții asupra rochiilor făcute, asupra celor ce se vor face ori și asupra celor care nu se pot face. Jurnalul de modă, cu tiparul pe supțire hîrtie galbenă, se tîra pe toate mesele.

Frumoasa carte de cetire a „Învățătorilor asociați", la care colaborase și Odobescu, cuprindea, de sigur, dar cu atîta discreție!, și articole despre țară și despre neam, dar ele nu ni fuseseră tîlcuite printr'un singur cuvînt, și astfel ele rămîneau pentru noi literă moartă, toată luarea aminte îndreptîndu-se asupra bucăților duioase, atingînd sentimentele general umane care mijiau în sufletele noastre. Nici în clasa întăiu, nici în a doua nimic care să privească sîngele nostru și pămîntul nostru. Conștiința de noi înșine n'o puteam căpăta nici prin comparația cu cei deosebiți de noi, căci Evreii umblau la școlile lor confesionale ori poate și la școli de Stat din alte cartiere decît acesta, rămas curat romănesc; ne reunia pe toți rugăciunea, care era numai de formă, la școală ca și acasă. O ortodoxie fără însuflețire, care nu trezia nimic în ființa noastră morală, care era stăpînită mai mult decît de dumnezeiasca Treime, așa de colorat înfățișată în icoane, ori de sfinți, în cinstea cărora se făceau lungile slujbe, cu obligația de a sta în picioare, neînțelegînd și nesimțind, pănă ni se întunecau privirile în greoiul, grasul miros al lumînărilor de ceară, ci de vedeniile pe care le trezia povestea spusă pe întunerec, de pe cuptor sau de pe patul din bucătărie, de femeia știută în a vrăji zmeii cumpliți, ferecați în butoaie din care-i scot proștii neprevăzători, dihăniile informe ale codrilor pustii în care numai copiii foarte cuminți pot să-și găsească drumul înapoi, dracii cu coarnele bîrligate și coada sfredel, cari sînt totdeauna pe urma noastră și al căror nume eram și noi obișnuiți să-l avem necontenit pe buze, — toată această porodiță fantastică și infernală, care ne făcea să tremurăm în în-

tunerec, nu pentru că în el era ceva, ci pentru că era el însuși, marele, adîncul, fiorosul întunerec.

Da, nici „sentiment religios", dar mai ales de loc „sentiment patriotic" și „sentiment național". În zădar, pe păreții clasei a III-a, în care ne îngrămădiam pe puținele bănci, trăgînd cu ochiul, mai mult decît la catedra bătăii la palmă, la curtea, vai! așa de uscată și de goală, din care, cînd, rare ori, se deschidea o fereastă, vîntul trimetea praf și duhori de latrină, în zădar pe acel alb vid se întindea larga hartă, îngrijit lucrată în străinătate, probabil la Viena, a „Daciei" lui Treboniu Laurian, cu a sa Basarabie, și Bucovină, și Transilvanie, și „Maramuresiu", și „Crisiana" și „Timisiana", lipsînd numai marea pată romănească din Balcani. Ea nu-mi zicea mai mult decît Botoșanii, „numiți așa după Batus-Han, Hanul Tatarilor, care l-a distrus", și însemna doar, pentru un viitor tot mai plin de învățătură, tot mai greu și mai apăsător, asemenea cu piatra de moară ori cu stînca pe care, cînd aveam fierbințeală de gîlci, o simțiam cu neputință de mestecat între fălcile înțepenite, încă un număr de nume proprii care trebuie neapărat reținute, Dumnezeu singur tie pentru ce.

Așa, zile goale, un fel de bătrîneță școlară precoce aruncată asupra avîntului, acuma definitiv zdrobit, al copilăriei mele. Asupra acestei copilării mai ales, căci ceilalți știau să scape din cînd în cînd din temnița înăbușitoare, „umblînd fugari", „bătînd mingea" pe „toloacă" între nuci, răpede curățiți de rod, ori mergînd să se desfăteze în apele tulburi ale „iazului lui Vasiliu", de unde, din cînd în cînd, se afla că s'a înecat cîte unul, pedeapsă meritată din partea cumplitului zeu al învățămîntului primar „gratuit și obligatoriu".

Istoria Romînilor din clasa a patra ni dădea chipuri și povești. Atîta. Sentimentul nu era suggerat de o minte dibace unită cu o inimă în adevăr iubitoare.

Și totuși noi trecuserăm printr'un războiu și „repurtaserăm o victorie", deveniserăm „independenți"...

Viața singură mă pusese în fața acestor realități nouă. De două, de trei ori avusem sensația netedă, înfiptă adînc în minte, de să se păstreze și pînă astăzi, a lucrului neobișnuit care sta să se petreacă ori care își începuse, își isprăvise rosturi pe care nu mi le puteam închipui cu atîta trudă, suferință și cumplită vărsare de sînge.

Pe harabalele jidovești, lungi cît răbdarea săracului, treceau oameni de la țară, dintr'o lume până atunci cunoscută numai prin vierul care ni aducea daruri de la rude ori prin calicii rătăciți pe străzile orașului, zdrențe mai mult decît oameni, cîntîndu-și cererea și mormăindu-și satisfăcutul „bogdaproste", cînd nu li se zicea simplu și scurt: „să vii altă dată, moșule" sau „femeie". Pe cămașa lor albă nu erau semne de uniformă, dar capela dorobanțului ni arăta că ei merg la oaste: nu la obișnuita oaste din curtea căsărmilor, ci la altceva, la un misterios lucru de departe. Oastea era puțină și chemarea supt steag culegea numai ici și colo militari activi, dintre care niciunul n'avea vre-o legătură cu noi.

Am știut pe urmă în ce triste împrejurări, lipsite de spiritul necesar, indispensabil, am început acest războiu, care era pentru noi și o strașnică încercare, plină de atîta risc la un popor care de mult nu-și pusese viața în primejdie pentru un scop mai înalt. De atunci, nu-mi aduc aminte de nicio manifestație în legătură cu acest lucru crud care se petrecea pe atît de depărtatele cîmpii ale Bulgariei. Ținta, de o natură politică așa de abstractă, n'o puteam vedea, iar pornirea contra „inamicului" nu putea să existe: până la trecerea mea în jos la București nu cunoșteam alt Turc decît pe acela, așa de nelămurit, legat de un trecut despre care ni se spunea că s'a isprăvit de mult, din cronicile de acasă și din cărțile de școală.

Armata noastră n'am văzut-o; n'o văzusem niciodată. Marşurile ei nu se desfăşurau prin cotloanele modestei noastre locuinţi, iar drumurile mele erau bine hotărîte şi foarte scurte. Dar împrejurările m'au făcut să văd oastea cea mare străină, venită ca să dea lupta de căpetenie, la care se alătura, pentru alte scopuri, şi lupta noastră, mai târzie.

Nevoia de a economisi asupra miserabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele care, bine înţeles, ne poftiau foarte puţin — şi de cîte ori am simţit-o, din privirea care se opria, aspră, asupra bucăţii de hrană care ni revenia, din lipsa de orice interes pentru noi, ba, mai tărziu, tărziu de tot, cînd toată mîndria tînărului se formase în mine, cînd mă stăpîniau gînduri înalte, din impunerea unor acte pe care conştiinţa mea nu le putea primi astfel, din insultă şi din ameninţarea cu loviturile! O, teribilul sentiment de a te simţi miluit şi de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu silă sau cu o compătimire care doare şi mai rău!

Şi eu am „mîncat pînea altuia" şi „am suit scările casei străine". Mama avea fraţi cari trăiau, fără a fi bogaţi ba măcar cu totul asiguraţi de veniturile lor, totuşi în împrejurări înlesnite, ingăduindu-şi chiar a cheltui mai larg pentru aplecările şi plăcerile lor. Erau mai simţitori şi mai în măsură de a ajuta decît fraţii tatălui, dintre cari numai „moşul Manole" primia cu plăcere, în casa lui aşa de desordonată, de pe urma lîncedei vieţi vegetative a frumoasei şi cochetei lui soţii, pe cei doi nepoţi, botezaţi, de dînsul „Bandraburcă" şi „Papăfus", după nu ştiu ce mitologie personală: o singură dată am văzut la noi, jenat de sărăcia pe care o găsia şi ingrijorat de ajutorul ce i s'ar fi putut cere, pe al doilea frate mai mare al tatei, „moşul Go", adecă Georges, avocat, efor la Sfîntul Spiridon, om mîndru, a cărui primblare boierească pe Strada Lăpuşneanu era un eveniment, mai ales pentru el însuşi. Iar, cît despre bietul

„moșu' Iacob", fost cadet în vechea armată, plecat de acolo după conflictul cu un ofițer pentru o femeie și pe urmă improvisat picher, bun om bolnav, care se chinuia de conștiința ofticei rozînd dintr'însul, odată numai l-am văzut, burlac, negricios, cu mustățile mari și ochii focoși, căutînd o așezare în Botoșani, unde apoi de atîtea ori am fost întîmpinați cu înțelegere și iubire de largul suflet omenesc, lipsit de mîngîierea copiilor, a soției sale, frumoasa „țața Aspasia", fată, crescută la Școala Centrală din Iași în vremile ei bune, a unui Bulgar, trecut apoi ca vameș în țara lui liberată, Gheorghiev, (pentru Romîni: Gheorghiu), și a unei Livezence, de neam bun.

În ce privește pe acei frați ai mamei, cel mai mic din doi, Manole, purtînd numele bizantin, ieșit mai mult din instinctul decît din cunoștințile tatălui ascuns la țară, cu soția lui țerancă, pe care odată l-am văzut, aplecat de spate, pistruiat, cu ochii mărunți înăcriți, era avocat la Roman și ziarist. Biet ziarism de provincie, la care se cere abonamentul pe la ușile oamenilor — și mi-a rămas în minte trimeterea necontenită, ca să se întoarcă adesea cu buzunările tot goale, a „secretarului de redacție", Iacob Riven. Despărțit de mult de o „femeie" de o mare frumuseță, pentru greșelile ei, pe care le-a continuat până la o sfîntă ispășire ca pedagoagă la Școala Centrală din București, ca și pentru ale lui, pe care le-am aflat și pe acelea, năpădit de o obesitate care-i îndoia urechile și-l făcea așa de greoiu încît îi era un chin și dusul la tribunal, de care se mutase alăturea chiar, al doilea „moșu' Manole", iubitor pentru sora sa, iertător pentru pretențiile noastre de mai tărziu, o ducea foarte greu. Mi-a trebuit timp ca s'o înțelegem noi, și nu cred s'o fi înțeles vre-odată fiul, Cesar, frumos băiat, splendid ofițer de artilerie, așa de bine însurat, care a isprăvit mai tărziu, părăsit pornirilor sale neorînduite, în cele mai triste și mai părăsite împrejurări.

Am cunoscut mai tărziu, pe alt „moş", la Negreştii lui din judeţul Vasluiului, unde era avocat cu clientelă, ajungînd primar de mai multe ori, odată cu regimul liberal şi cu şeful său, Neron Lupaşcu, şi, pe lîngă aceasta, om de energie vitează, de spirit întreprinzător, de mare putere de stăpînire, care-l făcea iubit de femei, temut de bărbaţi,— până la hoţii cari, pătrunzînd prin săpături supt gard, peste şirul de teribili cîni păzitori, cu venerabilul Leiba în frunte, până la uşa odăii de culcare, neîncuiată ca de obiceiu, se opriră îngroziţi cînd, nedeschizîndu-se de-odată, şi-au închipuit că vor vedea în faţa lor statura impunătoare, mîndra faţă rotundă, străbătătorii ochi de-asupra mustăţilor greceşte încîrligate şi vor auzi formidabilul glas de comandă —, am cunoscut, mai tărziu pe fratele mai mare al mamei, „moşu' Costachi", la ale cărui întîmplătoare strîmtorări zic, cînd grîul nu se vindea bine, am contribuit din destul şi noi, fără ca îngerescul optimism al mamei s'o fi simţit vre-odată.

Dar deocamdată, în acel an de războiu 1877, culcuşul trecător, pentru a nu face cheltuială, ni-l aflasem aiurea, într'o casă plină de vechi mirezme boiereşti patriarhale şi de acre socoteli contemporane: casa care se chema că este încă a fostului Postelnic, preşedinte de tribunal, traducător de cod comercial, cronicar întărziat al Moldovei sale iubite, dar cu grijă literară şi pentru cartea de rugăciuni şi pentru acaftisturi, Manolachi Drăghici.

Nu ştiu de cînd datează cea d'intăiu icoană a Iaşului, pe care aş crede-o puţin mai tărzie. Din ea îmi rămîn două lucruri: luciul asfaltului pe care pocănesc copitele cailor de la birji, neavînd, ca acelea de un cal din Botoşani, ţerănescul jug rusesc de-asupra animalului, care ar părea aici de o altă rasă decît bunele noastre mîrţoage deprinse a frămînta „glodul", şi apoi puternica lumină a străzilor centrale, aşa de deosebită de fumuria rază tulbure

din „finarele“ de la noi, terminate de-asupra cu parentesa încîrligată a tinichelei ruginite. Văd iarăși o întăie adăpostire chiar în margenea vechii Curți domnești, atunci arsă și pustie; căsărmile bătrîne sînt încă în picioare, și noi stăm pe undeva pe acolo, la buna soră a tatei, Zinca, măritată cu ofițerul de administrație Ioanidi, bun de mîncare, de vorbă, de glumă și darnic găzduitor. Altă dată, în margenea Bahluiului, tot la Ioanidi și la „țața Zinca“, în casele cele mici ale Tăculeștilor, pașnici moșnegi, a căror fată, mîndra, solemna, blajina „țața Marì“, e soția lui „moșu' Go“. Acolo mă chiamă din trecut, afară de o tragedie casnică la vecini, cu o aruncare feminină în fîntînă, din fericire fără urmări, gaița cu penele albastresure care latră ca un cîne, scîrție ca un fierăstrău și vorbește ca oamenii, și biblioteca lui „moșu' Ioanidi“ care și-o cataloghează înaintea mea, dăruindu-mi mărinimos niște Poesii editate de Petrini, acela care a fost clientul tatălui mieu și i-a dat atîtea din cărțile sale. Ba încă odată, pe șesul Bahluiului, pentru plăcerea noastră, un zmeu balaur zboară, pe care l-a făcut „moșul“ cu mijloacele superioare ale vrîstei sale, ca să deprindem încă un meșteșug.

Dar atunci, la 1877, îmi aduc aminte, la bătrînul foarte bătrînul Postelnic, în Păcurari, o casă largă cu geamlîc în față și, jos, cu un fel de gîrliciu întrebuințat ca sufragerie și ca odaie de dormit pentru oaspeții mărunți, cari erau lăsați în sama unei enorme populații de nesățioase ploșnițí, a căror cunoștință mai de aproape am făcut-o mai tărziu, într'o a doua ședere, pe care n'o pot așeza cronologic. Bătrînul avea iatacul său inaccesibil, cu icoane invisibile, cu candele care licăriau după geamuri și cu o întreagă colecție, complectată cu îngrijire, de cîte ori se știrbia, a unei ceramice cu o întrebuințare foarte particulară. De acolo răsăria în salon, unde-l aștepta vastul fotoliu îmbrăcat cu piele lîngă fe-

reasta pe al cărții prichiciu, alături cu ochelarii, erau, cînd Lamartine, cu care-și îmbălsămase tinereța, cînd atît de modernele, de revoluționarele „Convorbiri Literare". Dinții căzuseră, limba se împleticia puțintel, se apropiau de pacea veșnicei închideri ochii obosiți șupt ochelari; urechile încetaseră de mult sarcina de a-l pune în atingere cu lumea din afară. Dar părul alb, barba creață, rotundă, lungul halat de tăietură arhaică făceau din acela care așa de greu se putea face înțeles o venerabilă înfățișare răzleață rămasă dintr'o întreagă societate dispărută, afară doar de tot așa de bătrînul său amic Ghica Chefal, cu care, în anume rarisime zile, ambii in haine de pielea dracului, sure cu puchiței albi, ieșiau pentru o primblare la Copou, care, cu pașii lor mărunți, împiedecați, putea să ție cu ceasurile. Dar vremea cînd, prins din fugă, deveniam pentru cîteva momente lectorul fratelui bunicei mele, de atîția zeci de ani răposată și mie necunoscută, e încă departe.

Dar e sigur că în acea casă din Păcurari, unde poruncia de fapt — și cît de aspru! — soțul, funcționar la „starea civilă", al fiicei Postelnicului, femeie fără însușiri fisice, tărziu și greu măritată, un Mircea, dintr'o familie de boierinași de la Tîrgul Frumos, am fost întăiu atunci, la 1877.

Din dosul geamlîcului priviam șesul Bahluiului, pe care treceau vagoanele de marfă de unde răsăriau ca o perie deasă baionetele soldaților Țarului.

Pe acești soldați i-am văzut pe urmă, cu ocasia celui d'întăiu drum la „moșu' Manole" din Roman. În vagonul de clasa II-a, căci nimic nu ne-a putut desface din amintirea a ce fusesem, a ceia ce ni cerea numele și legăturile noastre, în fața mamei stă un ofițer superior între două vrîste, cu barba în două părți ca a împărătescului său stăpîn. Are nevastă — și vorbește duios de casă — și are și copii rămași acolo acasă cu dînsa. De

dorul și în dragul lor, el ni împarte mărunta monedă rusească de argint, al cărui nume îl aud încă în urechi: *malenchi*. Apoi, în lungul drumului, la stațiile unde portarul sunînd din clopot strigă numele stîlcit cu indicații nemțești, flăcăii bălani, roșii și grași se răpăd să taie cu spăngile harbujii cărnoși cu cari li se mai ostoaie setea.

Apoi, într'o zi, un strigăt de bucurie al mamei: „S'a luat Plevna!".

Pe cei cari au luat-o, cu așa de puțină deprindere și pregătire, cu un așa de mărinimos sacrificiu al tinereței lor, i-am cunoscut pe urmă de aproape: un ofițer și un soldat.

În cerdacul de fier al caselor lui Vasile Pîrgaru stă într'un jeț, cu cîrjile pe care le va purta apoi supțioară cu anii, îngrijit cu o nesfîrșită iubire de femeiușca măruntă, slabă, cu imenșii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu; doi copii se zbeguie lîngă tatăl scăpat ca prin minune de la moarte: Romul și Ema, el un băiețaș blond, neastîmpărat; ea, icoana însăși a mamei sale. Zile întregi, nemișcat, ofițerul privește în zarea unde-i mijesc poate încă scenele de sînge de unde a venit. Mai tărziu, cînd cu greu își poate mișca din loc piciorul străbătut de glonț, el povestește ziua de zbucium sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de torturată așteptare însetată în valea sămănată de morți.

Servitoarea noastră, bălaia Lisaveta, are și ea lîngă dinsa un luptător al războiului care abia s'a isprăvit. Une ori uriașul țeran e în odaia învățăturii noastre și ni povestește, simplu, ca și cum n'ar fi vorba de dînsul și de o clipă ca aceia, de asalturile de la Grivița, de obrazul rătezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noștri își acoperiau din goană rănile — și tot nu muriau.

Undeva, în nesfîrșite depărtări, mijește o lume încleștată în trînte sălbatece, în care baionetele împung și pum-

nii lovesc, gurile, în încleștări supreme, mușcă în carnea de om...

Acești doi profesori cu carnea sfîrtecată fac mai multă geografie și spun mai multă istorie decît toți dascălii de la școală împreună.

Din partea ei, școala, devenită patriotică numai în această formă, serbează. În piața cea mare, unde de obiceiu Lipovencele grase vînd sîmburi de floarea soarelui și de bostan sau umplu aceiași linguriță, ștearsă pe șorțul roșu, cu înghețata de lămiie (*alămîie* la noi) sau de vanilie, pe cînd precupețele sporovăiesc lîngă ulcelele și grămăgioarele de „verdețuri" din grădinile lor, s'au aprins butoaie cu smoală și înaintea lor, pe cînd undeva se petrece de sigur o paradă pe care n'o vedem, noi, copiii, cîntăm. Cum cîntăm, numai Dumnezeu știe — din partea mea, cînd fenomenul acestei producții musicale se presintă de mama în salonul lui „Madame Văsescu", mi se dau toate bomboanele din casă numai să tac ! —, dar cîntăm din răsputeri „Fiii României, toți voinici de frunte, șoimi de prin Carpaaați, șoimi de prin Carpați". Poesia lui Alecsandri, cu „Sergentul" și „Peneș Curcanul", va veni pe urmă numai, în primii ani de liceu, cînd ochii noștri se deschideau mai largi la lucruri până atuncea neștiute.

Iar pe străzile pașnicilor Botoșani, de-a lungul arterelor evreiești pline de zgomot, de „harhătul" micului comerț, prin fața caselor boierești, de o așa de îngrijită ținută, treceau strașnicii ostași de imitație și de contrabandă ai gărzii civile, fiecare cu centironul negru în jurul hainei de toate zilele și în cap cu pălării de tot felul, dar purtînd pe umăr cu mîndrie puștile ieșite din us, pe cînd musica Țiganului Balica, purtînd un așa de mare nume boieresc, o barbă corespunzătoare și o formidabilă căciulă de grenadir, sună din toate alămurile sale și cutare avo-

cat sau funcţionar ridică în soare o strălucitoare sabie neascuţită.

Seara, într'una din casele noastre, răpede schimbate, sună prelung duioasele accente ale rugăciunii şi, la o mare paradă, la care am apărut, trimeşi de mama, dar răpede înapoiaţi acasă de „moşu' Go“, în uniformă cu fireturi de aur şi cu două decoraţii pe piept, generalul Călinescu, „eroul de la Costangalia“, cu alba bărbuţă napoleoniană, işi trece în revistă voinicii.

Din patriarcalismul ei vechiu, a cărui fantomă se stingea în casa din Păcurari, această societate de provincie românească se trezia la încintarea încrezută, neştiutoare de primejdii, a romantismului „independenţei“ şi „victoriei“.

VI.

Liceul

Dacă trecerea de la libera viaţă de copil la îngustarea băncii de şcoală primară era o cumplită schimbare de orizont, un nor gros tăind vederea fundului albastru al zărilor neprihănite, o şi mai mare prefacere trebuia să intervie în momentul cînd am păşit pragul liceului.

De fapt acesta ar trebui, cu profesorii săi multipli, fiecare avînd altă înfăţişare, alte obiceiuri şi alte metode, într'un caleidoscop uman cu care nu se poate învăţa cineva dintr'odată, să aibă un caracter deosebit, visibil mai înalt şi cu adevărat mai impresionant decît acea şcoală începătoare prin care n'ar trebui să se iasă din deprinderile de acasă. Mai mulţi profesori cari predau aceiaşi materie în mai multe clase şi cari au în sama lor sute de elevi nu pot să ţie faţă de aceştia atitudinea pe care un profesor părinte o poate păstra faţă de micul grup încredinţat îngrijirilor sale, dincolo. La liceu — căci pe atunci terminul de gimnasiu, represintînd prin oraşe mai mici un liceu incomplect, era puţin cunoscut —, materia capătă o individualitate, ea se deosebeşte, se precisează, pe cînd în clasele elementare toate materiile se amestecă, se confundă şi se pot armonisa în singură fiinţa, pricepută sau nepricepută, simpatică sau antipatică, a unicului profesor, a „domnului". Dacă în această şcoală nu strică o foarte bună înţelegere între profesorii de clasă,

cari nu trebuie să facă a se zgudui revoluționar sufletul copiilor cînd trec de la unul la altul, sarcina directorului fiind din această causă așa de mare și așa de grea, în școala secundară fiecare dintre profesori, în cea mai perfectă frăție de suflet cu colegii, trebuie să știe și ce se petrece la fiecare dintre aceștia, iar „dirigintele" să nu fie un simplu supra-pedagog, chemat cînd se petrece un scandal și cînd sînt de pedepsit vinovați, ci acela care, armonisînd lecțiile în atîtea domenii, să îndrepte învățămîntul către acea cultură generală care pe această treaptă de învățămînt e singura de avut în vedere.

Pentru a căpăta bursa dădusem un examen, la care venisem supt influența răspunsurilor proaste date la examinarea acasă de profesorul Grigoriță. El nu mă lămurise unde și pentru ce mă duc. Totuși poate că instinctiv îmi voiu fi dat samă de ce mă așteaptă cu toată marea mea desorientare, în care intra poate și puțină frică, dar de sigur nicio mîndrie și nicio iubire, cînd am intrat în prima clasă a liceului botoșănean, care pe atunci nu cred că se chema încă după numele acelui hirsut, aspru, „roman" profesor și scriitor, istoric, filolog pentru afirmarea nației care a fost Treboniu Laurian, despre care însă în atîția ani de studii nimeni nu ni va vorbi ca despre un model și nici chipul lui dominator nu va răsări pe pînză sau în marmură și bronz înaintea noastră.

Întăiu, ce nepotrivită casa în care era să sorbim de acuma înainte din izvorul unor cunoștinți mai înalte: Veche locuință boierească lîngă biserica Sfîntul Gheorghe, fundație a lui Ștefan-cel-Mare, încă nerăzăluită de Comisia Monumentelor Istorice și mai impunătoare în tencuiala groasă pe care vremea aruncase mari umbre negre, biserică în care profesorul de religie, frate de episcop și figură fină blondă ca a lui Ștefan însuși în chipul de imaginație creat de Asachi, părintele Moisiu, nu ne-a

dus o singură dată pentru a ni vorbi de Dumnezeul tuturora, de Hristos cel bun şi de Domnul marii noastre glorii trecute. Această construcţie în vechiul stil frumos, dar potrivită numai pentru viaţa şi activitatea unei singure familii bogate, trebuie să fi aparţinut unei familii armeneşti. Căci Armenii, cu excepţia casei d-rului Ştefanovici, gospodărită după tradiţii bucovinene, erau în tot lungul acestei străzi. De la băcanul cu coarnele de mare, pe lîngă negustorul de ghiuden tărcat şi îndesat de la „Ghereta Verde" şi până la casa din faţa liceului a unei respectabile familii armeneşti, cu lung trecut la noi, şi pe urmă, în faţă, cu un întreg cartier locuit de aceiaşi oaspeţi, Armenimea se întindea până departe. Pe când, înainte de strada perpendiculară a şcolii noastre, care ducea spre centru; cu întortocherea dublă de la librăria lui Ivaşcu, dintr'o formidabilă clădire cu temelie proastă, skyscraper pentru ochii noştri deprinşi cu zidiri modeste, în dreapta bisericii şi în faţa ei se mai întîlniau locuinţi armeneşti răzleţe sau şiruri întregi: la Grigore Goilav, a cărui casă, totdeauna închisă şi tăcută, era un model de gospodărie occidentală — şi o a doua stradă a aceloraşi Armeni pornia de la dînsul —, ori la alţi Goilavi, cu legături austriece, în aceiaşi Bucovină, de unde va răsări colegul nostru nalt, blond, cu ochii albaştri, Goilav Gustav, menit să fie apoi un elegant ofiţer de cavalerie.

Liceul, cu o urîtă firmă mare la poartă, cuprindea, cu o „sală" la mijloc, în stînga o mai vastă clasă întăiu, o clasă a doua îngustă — căci numărul şcolarilor descreştea răpede — la spatele ei avînd în faţă cancelaria şi undeva în dreapta clasele superioare, prin chichineţe ca pentru o şcoală care scotea, la sfîrşitul atitor osteneli, în cea mai mare parte cu totul zădarnice, doar doi, trei absolvenţi din clasa a VII-a. Cum frecvenţa era încă destul de mare în cele din urmă două clase ale cursului inferior, ele fuseseră exilate în foasta bucătărie, compusă din două

odăi, dintre care una păstra un dulap în părete la spatele tablei exercițiilor noastre, dulap căruia se va vedea ce destinație i-a dat ștrengăria noastră din clasa a IV-a.

O curte mică, pavată, în care nu era rost de stat; în fund, neapărata livadă de pomi, de-asupra căreia, ca niște uriașe spînzurători cu funiile atîrnînd erau aparatele de gimnastică, pregătite ca pentru acrobați, acrobați veritabili de speța miss Vandei cu tricoul verde pe care o văzusem în anii copilăriei ținînd în dinți pe partenerul ei, înainte ca prin circul Sidoli să fim inițiați, cu bilet, sau, pentru copiii necrescuți, prin spărturile pînzei la elegantele prestații ale familiei Sidoli: bătrînul imposant ca un șef de Stat în exercițiul funcțiunii, Cesar, rubicund și zimbitor, melancolicul lui frate, Franz, Teresa Strackay, fata cea mare a familiei, încordînd un trup bine nutrit, iar îngereasca Medee bălaie, mezina, atrăgînd după dînsa tot stolul suspinătorilor între doisprezece și cinzeci de ani. Cu o sfîntă groază era să privim noi, neputincioșii, crescuți în recea religie a cărții, care face timid și stîngaciu, pe tovarășii ieșiți din fundul zdravenelor mahalale cari se aruncau la trapeze, de pe unul pe altul, prin formidabile salturi în gol, întru nimic mai prejos de ce făceau acolo, la circul rîvnirilor noastre, artiști în toată forma. Jos, mic, rece, sever, profesorul Radu contempla fără să-și arate satisfacția, dresor emerit, folosul evident al ostenelilor sale.

Cea d'intăiu cunoaștere a profesorilor a fost confusă. Nu-i puteam măcar deosebi: mult timp stam nedumerit înaintea celor doi purtători de bărbi cari erau G. Costin Velea și Ionescu. M'am deprins mai răpede cu profesorul de științi naturale, Savinescu, fiu de preot ieșean, ajuns la catedră în momentul cînd își termina clasele secundare, fire de autoritate, al cărui glas, întovărășit și de unele manifestații mai drastice, în care piciorul ner-

vos avea un rol, umplea de zgomot culoarele înguste ale închisorii noastre.

În fața unei mase școlare în care se întîlniau vlăstarele tuturor profesiilor din oraș, cu un număr de solizi fii de țerani din împrejurimi, vrîștele fiind și acuma destul de amestecate, pănă la frumosul, voinicul adolescent Iacovache, pe care boala de piept era totuși să-l smulgă din mijlocul nostru, profesorii și-au făcut apariția. Una cu totul nepregătită, noi neștiind nimic despre dînșii, ei neștiind nimic despre noi, fără să aibă măcar o fișă de proveniență și de studii: profesorul abstract pe catedra lui, elevii abstracți pe băncile scrijelate de alte generații, trecute cu un folos relativ prin aceleași vechi metode; îndeplinirea funcției plătite de o parte, sila impusă de cealaltă, cu urmări care, firește, nu sînt grele de gîcit.

Îi văd încă așa cum erau atunci. De la cei mai bătrîni la cei mai tineri, cuconul Costachi Severin, care abia ieri și-a încheiat ca foarte bătrîn pensionar rostul pe pămînt: un gospodar gras și gros, puțin bărbos, cu bunii ochi albaștri, aplecați spre somn cînd elevul știa prea bine lecția învățată pe de rost; profesor de latină pănă atunci, el luase acum istoria, și obrăzniciile capitulau înaintea acestei bunăvoinți somnoroase, incapabilă de a porunci și de a pedepsi, dar contra căreia, în dușmănia cumplită și jocul de-a pînda și de-a lovitura dintre stăpînitori și stăpîniți, nimenea nu se gîndia la un atac, notele fiind pe lîngă aceasta așa de părintește distribuite.

Latina trecuse acum asupra profesorului Tokarski. Interesantă figură de revoluționar, de refugiat polon, care avea în urmă un întreg trecut insondabil, cu petreceri în Egipt, cu experiența multor ocupații, spirit enciclopedic, în stare a examina cu tot atîta competență la latina sa, la franceză, unde a funcționat în clasa IV-a după dispariția profesorului frances, dar și la fisică și chimie, și o legendă de profesie medicală fiind legată de taina lui.

Suflet adînc şi foarte simţitor, de o bunătate fără margeni, de o dreptate care nu admitea favorisarea, de altfel puţin obişnuită, şi prigonirea, mai deasă, el se ofilia tăcut, închizîndu-şi misterul, în mijlocul unei societăţi în care Poloni, ca Merjvinskii, ca Trembicki, nu lipsiau, dar care n'avea faţă de dînsul o înţelegere, lăsîndu-l să-şi cîştige pînea cu lecţii date până tărziu noaptea, prin noroaie, pe la casele jidoveşti care-l tratau ca pe un simplu belfer; soţia lui, o nepoată a lui V. A. Ureche, rotundă ca o brînză de Olanda şi roşie ca acoperişul ei, purtînd pe capul, de o frumuseţă de mult stînsă, o visibilă perucă, întrebuinţa pe acest om de o mare valoare ca pe animalul care trebuie să tragă, până va rămînea jos, la carul îndestulărilor casnice. Şi se vorbia de stăpînirea în casa lui a colegului tînăr de la matematici, de mîncările amestecate, turnate una peste alta, care-l aşteptau la obosita întoarcere acasă, în care mai găsia şi zburdăciunea elevilor ţinuţi în gazdă, aşa încît din supunerea lui la o soartă aşa de grea se desfăcea numai tînguirea mucenicieí aşteptate: „Mûsû Ionescu, mûsû Ionescu“ sau „Mijivinschi, Mijivinschi“... Lui „domnu' Tokarski“ nu i se făceau obrăznicii mari, copiii înţelegînd mai mult, din instinct, decît oamenii maturi: doar în clasa a IV-a, gazda obrăzniciilor, cînd copiii nu mai sînt copii ca să asculte şi nu sînt nici adolescenţi cu cunoştinţa răspunderii lor morale şi cu grija viitorului în viaţă, se punea puţină cretă în saltarul unde obositul profesor îşi aşeza lunga barbă sură, sau supt catedra răsunătoare anume bombiţe de plumb pe care le manevrau în momente mai solemne sforicele ce se strecurau după cuie bine plasate şi ascunse de-a lungul păreţilor şi, cînd, răsturnîndu-se pentru cercetare lada profesorală, mecanismul micii răutăţi ieşia la iveală, acelaşi glas de supunere la toate nedreptăţile se auzia fără ca din blînzii ochi negri de-asupra cărora se lăsa aripa sură a şuviţei revoluţionare să iasă un fulger de

mînie: „Bombaluit-ați d-voastră pănă acum, bombalui-vom și noi la exămen". Sau, în sfîrșit, la lovituri mai apăsate cu creta răsăriau de pe polițile din păretele clasei găinile pe care cu greutate le instalaserăm acolo.

Dar aceste apucături față de dascălul care nu strigase niciodată la nimeni, care nu pusese în genunchi în fața catedrei, care nu lovise, care, cu atîta delicateță în suflet și cu atîta suferință în viață, nu era în stare să jignească pe nimeni, erau o moștenire din ceia ce generații întregi, de o rară cruzime față de celalt străin, care însă pe departe n'avea însușirile alese ale omului de mare cultură Tokarski, se credeau datoare să facă față de profesorul de francesă, „domnu' Meteiu".

Mettey, emigrat din vremea lui Cuza-Vodă, în epoca eroică a liceului, cînd se puteau organisa resistențe ca aceia contra ciudatului ministru de Instrucție generalul Tell, căruia i se presintase ca protestare demisia tuturor profesorilor, era un Frances din Nord, care zicea „septante" și „nonante", un pribeag fără studii deosebite și fără nimic din ceia ce se desface dintr'o anume înălțime a culturii în adevăr umane; sînt sigur că acela care într'un moment de supremă desperare ni spunea în chinuitul său iargon: „Dechit profesor la asemeni bueț, mai bin' pastor la porc", era un om fundamental bun, că se găsia bine în țara adăpostirii sale, unde-și măritase fata după un avocat romîn, că el ar fi dorit ca din lecțiile sale să iasă cît mai mult profit, spiritul de datorie și de onestitate al rasei sale neputîndu-i fi străin. Dar apucăturile pionului frances, ale inexorabilului pedagog formalist îi rămăseseră, și vrîsta înaintată, suferința bolii care-l făcea să răsufle greu, cu neexplicabila pană de gîscă în colțul gurii chinuite de astmă, întăriseră încă aceste disposiții care duceau în chiar Franța lui la dureri ca acelea pe care Champfleury le-a descris în „Suferințile profesorului Delteil" și pe care le afli și în amintirile din

„L'armoire aux souvenirs“ ale poetului Jacques Normand, cu pocnitorile pe treptele catedrei și cu scaunul ei uns cu cleiu. Metoda lui era cu totul învechită și era greu să faci pe flăcăul de la sate, care de aceia stătea adese ori în genunchi, să deosebească între *ba-guet-te* și românescul *bagă-te* de acasă. Cînd resistența minții sau dispoziției elevului îi stătea în față, omulețul gros, cu figura rotundă și ochii supt ochelari ca ai lui Gorceacov, se supăra și începea lupta care, se spunea, dusese odinioară până la lovirea profesorului. Epitetele zburau de zor, începînd cu *bourrique*, care, înțeles de chinuitori ca *buric*, i se striga de cei de afară prin ușa răpede deschisă și închisă; mînile mici, grase se întindeau peste catedră ca să apuce de păr pe îngenunchiați și une ori trupul bondoc lua cu asalt băncile ca să scuipe pe acela care făcuse cel mai mare păcat. Iar „inimicii“ făceau muzică în bănci din instrumente nevăzute, a căror căutare putea să ocupe fără resultat o oară întreagă, sau, stînd cuminți în genunchi supt privirea pînditoare a profesorului, îi trimeteau cu oglinda drept pe vîrful nasului o pată de arzătoare lumină. Dar cu toții cei cari l-au chinuit au trebuit să aibă o simțire de remușcare cînd, ceva mai tărziu, am dus pe „domnu' Meteiu“ la cimitirul catolic, unde ţerna era tot ţerna romanească pe care, punctual până la istovirea puterilor sale, el o călcase pentru a-și îndeplini la școală obligații atît de rău răsplătite.

O tragedie e cuprinsă în viața profesorului de romînă, G. Gr. Băleanu, o tragedie cu afunduri obscure și răspingătoare. Plecase de undeva din Bucovina, unde ajunsese, Ardelean de origine, prin împrejurări neștiute, și trăia în Botoșani ascuns, fără prieteni, servit numai de un băiat de la țară, coleg al nostru, nalt, slab, galben, bolnăvicios la înfățișare. Pentru motive care nu se puteau spune a plecat mai tărziu, mult după ce mă strămutasem aiurea, și de aici din Botoșani, și într'un tărziu, am auzit

de o moarte misterioasă, cînd se scălda în Siretiu, la ţară, unde dădea instrucţie copiilor unui moşier. Dar ce om de energie şi ce om de înţelegere! Între profesorii pe cari i-am găsit la întrarea în liceu, el represinta autenticul produs al satelor de unde venia. Nu era numai dascălul care avea interes pentru elevii săi, care făcea tot ce era cu putinţă ca să-i înveţe, nu numai a scrie, cu o ortografie oarecum proprie, pe care a expus-o în „Convorbiri Literare" — singurul dintre învăţătorii noştri al cărui nume a apărut în vre-o revistă —, călăuzul care mi-a vădit existenţa unei literaturi româneşti alta decît a cărţilor de şcoală, nu numai că era un gospodar, care-şi va ridica, după datina strămoşilor ţerani, în singurătatea sa, o casă chiar lîngă Liceul cel nou, de care va fi vorba pe urmă, dar el avea o credinţă, şi credinţa aceia şi-o manifesta, hotărît, necruţător, brutal, oricînd şi înaintea oricui. Avea scîrbă de „coconaşul" care, în puterea situaţiei sociale a familiei, înţelegea a fi tratat altfel decît ceilalţi şi, la apariţia alintatului de acasă care venise tărziu, glasul lui de batjocură, întovărăşit de rîsetele clasei, se auzia tăios: „A, coconăşelul! Ţi-au dat cafea cu lapte? Ei? Cafea cu lapte...". Şi figura de Heliade Rădulescu cu părul sur, uns, lăsat straşină, se lărgia într'un zimbet larg răutăcios supt mustăţile tunse ca la moşnegii din satul lui şi din ochii spălăciţi ieşia o scînteie de batjocură, pentru ca apoi un scuipat printre dinţi să punctueze observaţia. Era în acelaşi timp un ireductibil naţionalist pe o vreme cînd în localitate, afară de rarisime exhibiţii şcolare, din ce în ce mai părăsite, naţionalismul se manifesta doar prin poesiile lui Scipione Bădescu, largă figură ardelenească, străbătută de mustaţa cu sfîrc, care, înfăşurat în cravata înfoiată, părea că e gata oricînd să declame, după o petrecere cu vin bun, versurile înflăcărate ale primei sale tinereţe. Acasă, trăgeam la maşina de înmulţit, din însărcinarea lui Băleanu, „Panegiricul lui

Ștefan-cel-Mare“, pe care, primă încercare de comerț, îl vindeam colegilor.

Băleanu nu era naționalist așa, ci credința lui, ascunsă, adîncă, gata de fapta pe care împrejurările nu i-o îngăduiau, se rostia la întîmplări numai, abrupt, ca o izbucnire fără a doua zi. Odată am fost marturi, noi din întăia clasă, la apariția propagandistului antisemit și ultra-naționalist, Polihroniade ori, cum se scria el, Polychroniade.

Răsărise la Botoșani ca să agite doctrina lui, din cînd în cînd servită prin foaia „Deșteptarea“, pe care multă vreme am primit-o gratuit, mama ajungînd a-l cunoaște la Argenti, considerat ca șef al antisemiților locali. Văd încă seara luminată de scînteierile de aur roșu ale Venețianei Teresa: Polihroniade, încă tînăr, rotunjor la față, puțintel bărbos, cu ochii unui om căruia nu-i desplace viața, cetia poesiile sale, între care, în primul rînd, aceia închinată stăpînului casei:

Un amic cu suflet mare se uita la noi,
Tot cuvîntul fu de țară și d'ai săi eroi.
Cine e? Jidani-l știe! Mulți ca el d'ar fi,
Puiu de Jidov în Moldova nici că s'ar găsi.

Și, pe cînd declama ca la București, ceia ce uimia sfiala noastră septentrională, cu gesturi care nu se pomeniau la noi, aceste increzute versuri neroade, o mișcare a mînii răsturna păharele de pe tava pe care servitoarea aducea nelipsitele dulceți.

Polihroniade vorbise la Școala Marchian, unde i se dăduse voie să ție o conferință. Foaia lui Bădescu a însemnat fără îndoială acest eveniment. Undeva, într'un colț, ascultam cea d'întăiu expunere de acest fel. Sala clasei întăiu, unde făcusem o așa de tristă intrare în studii, era plină de public supt lumina marii lămpi de gaz prinsă în tavanul înalt. Prin coșmegile lor de făinari și grînari „Jidanii“ din împrejurimi ciuliau urechile ca să prindă ceva din zvonul odăii luminate unde așa de aprig îi distrugea, cu vorba, „Pilicrîniadi“.

Spre marea noastră mirare, Polihroniade a răsărit și la liceu, în clasa întâiu, unde-și făcea lecția Băleanu, foarte bucuros să poată primi pe ilustrul poet și ziaristul de București — o, ce departe, în ce luminoasă aureolă, se făcea acest București, capitala, nouă numai de vre-o douăzeci de ani, a unei țerî a cării facere o necunoșteam cu totul!; din ciți erau în mediul acestei copilării a mele, așa de puțini fuseră până acolo, așa de puțini veniseră de acolo, vorbind altfel decît molfăitul nostru dialect ascuțit în *i* la sfîrșit și cu sușuiala unui *c* muiat slavonește, și nimeni nu ni vorbise de ce este la București, în mult mai mare, cu mult mai înalt decît Botoșanii noștri! Cîteva cuvinte întîmpinară pe oaspetele rar, al cărui meșteșug de vorbă făcu să se cutremure ferestile odăii. Apoi, după o îndoctrinare din care nu mi-a rămas nimic, o sărutare apăsată pe obrajii miei, cunoștință personală, îmi dădu pentru cîtva timp un prestigiu deosebit.

În total, era o rară ocasie de a vedea oameni din afară, — o altă visită, afară de cîte un părinte îngrijorat sau de „popa Moisiu", venit să-și pedepsească odrasla înaintea noastră a tuturora, fiind aceia a Neamțului cu fonograful, de pe al cărui sul se desfăceau cuvintele, pe atunci neînțelese pentru noi, afară de Aizenberg din fruntea catalogului, viitor birjar cu un singur cal:

Der Graf von Luxenburg
Hat viel Geld verjuckt, juckt, juckt!

Ca urmare politică pentru noi — cari știam acum ce e politica, pentru că era de notorietate școlară că Savinescu e liberal, dar că Severin, Băleanu și alții sînt conservatori —, nimic. Numai școlarii de la „Marchian" continuau să se bată întâiu cu dracii de pe zidul casei pustii a lui Holban pentru ca, la doi pași de acolo, să se desfășure spectacolul din fiecare sară al marelui duel între cel mai voinic școlar (de la șaisprezece ani în sus) și campionul israelit de la pităria vecină, înaintea unui nu-

meros grup de mărunți spectatori, cărora din cînd în cînd, pentru variație, li se arunca vre-o carte ca s'o rupă cînele holbănesc ori dintre cari cîte unul, cum am pățit-o eu în acești primi ani de școală, își mai scrintia cotul sau umărul pe ghiață. Care era mai îndrăzneț și mai mehenghiu trecea dincolo de aceste Olimpice satanico-jidovești și înșela pe cîte un negustor din strada vecină, lăsînd să lucească în noroiul frămîntat cu paie un leu nou (eu am apucat încă socoteala cu parale, pe care o făceau toți țeranii), un „franc", cum se zicea, pentru a trage pe urmă înapoi cu sfoara piesa de argint cu sau fără efigia încă tînărului Carol I-iu, intitulat „Domn al Romînilor".

Dar acestea erau sensații ale nevrîsnicilor de la școala primară. Ele erau supt demnitatea noastră studioasă. Cu cei cîțiva, foarte puțini, Evrei de pe aceleași bănci, relațiile noastre erau de o bună camaraderie; poreclele lipsiau și nu se pomeniau loviturile. Dacă Aizenberg nu știa nimic, Simon Sanielevici, figură prelungă, palidă, fină, cu părul creț și ochii de o nobilă privire, lupta cu mine prin matematica lui, neinteligibilă mie, pentru locul întăiu în clasă. Părechea de băiețoi mari, grași, groși, cîrlionțați, greoi a Joldeșterilor — Joldeșter Iancu și Joldeșter Bercu, gemeni și așa de asămănători încît unul putea să „spuie lecția" pentru celalt pentru ca odată unul din ei să zbucnească în mărturisirea sinceră: „Nu sînt eu, e frate-mieu" — nu stîrnia nicio dușmănie; cel mult cei în vrîstă de a se uita la femei făceau cîte o glumă din cele mai grosolane la adresa roșiei lor surori cu ochelari de aur, pe care o zăriau la casa lor în față cu liceul.

Nu, predica lui Polihroniade, cu tot naționalistul sprijin al lui „domnu' Băleanu", răsunase în pustiu. Nu văzuserăm nici o „havră", de care erau destule, prin locuri mai dosite, dar ne îngrămădiam cu toții, la ieșirea din clasă, în jurul jidănașului rufos care vindea excelente „plețăle" de turtă întinsă și uscată, înțepată cu puncte ca acelea care,

la pasca lor, însemnau, după opinia populară, atîtea înțepături date de strămoșii, așa de îndepărtați, și mai ales așa de nesiguri, Mîntuitorului însuși.

Dar iată unde m'a dus frăția de ideal dintre „domnul de romînă“ și apostolul totdeauna fără bani al unui antisemitism care vagabonda căutînd abonați la „Deșteptarea“. Să mă întorc la cercul învățătorilor noștri...

Între profesorii bătrîni era și cel de fisică și chimie, Lupașcu. Cumnat cu bunul Severin, dar între dînșii nu era nicio asămănare. Cu tot aierul său somnoros, Severin știa istoria, și la un moment a apărut și un manual al lui, cu litere mărunțele, cuprinzînd o sumă enormă de fapte mici cu privire la evul mediu, singura carte ieșită din cercul învățătorilor noștri, pe cînd, cu toate studiile făcute, se pare, prin vre-un loc nemțesc, căci zicea „țînc“ și „țăru“ (zero), roșcatul nostru inițiator în ale tainelor naturii, — pe care ca științi naturale ni le preda, după cartea lui Ion Nădejde, o îndrăzneață inovație, însuși directorul Savinescu, care nu cerea decît învățarea pe de rost a staminelor, pistilelor și altor elemente, pe care le urîția știința, ale florilor noastre iubite, — nu știa, după modesta noastră părere, chiar nimic. Îmi pare rău că trebuie s'o spun despre acela care la zece ani ai miei mă declara gloria clasei, de și tesele mele la fisică erau simple amplificații literare în jurul unei materii pe care n'o cunoșteam pentru că nu mă interesa. Lupașcu avea aparate pentru materia sa, dar se feria să le atingă, declarînd că „sînt periculoase“, interzicea să se atingă sarea cu limba, această substanță putînd fi și ea „periculoasă“, din moment ce se găsia în camera secretelor divine, care pot avea urmări fatale; abia dacă din cînd în cînd o roată de sticlă se învîrtia cu cele mai mari precauțiuni. Experiențele nu reușiau niciodată: cînd, după o anume tratare prevăzută în frumoasele, dar nu și ușoarele cărți ale lui

Poni, substanţa trebuia să devie albastră, ea rămînea roşie, iar, la explicarea telefonului, profesorul nostru ne credea cînd din odaia vecină-i răspundeam că nu se aude nimic, de şi el striga de se aduna lumea în stradă. Odată am luat cu toţii o notă slabă fiindcă am întors cum trebuia clişeul visiunii din manualul nostru de fisică, unde era pe dos.

Dar, ca om, „domnu' Lupaşcu" trebuie să fi fost greu de înfruntat şi de biruit. Roşul mustăţilor sale umflate de-asupra buzei anunţa aplecarea la luptă, şi partidul conservator trebuie să fi avut în el pe unul din cei mai teribili combatanţi. A vrut s'o arăte şi cu prilejul visitei cu care Ion Brătianu, însuşi Ion Brătianu, a onorat liceul nostru cînd eram în clasa a IV-a.

Văd încă scena pe care să mi se îngăduie a o intercala în această galerie de portrete ale profesorilor cari, oricum să fi fost în ei înşii — şi rău nu era niciunul — şi faţă de alţii, faţă de mine au fost binevoitori până la îngăduinţă pentru materiile pe care nu le iubiam şi deci nu le puteam învăţa.

Pe neprevestite, căci bătrînului prim-ministru, care n'a uitat niciodată anii săi de răsvrătire şi care, apoi, n'avea nevoie de mijloace artificiale ca să se impuie, nu-i plăceau pompele într'o vreme care avea dreptate să le păstreze pentru o societate nu destul de educată ca să poată respecta pe cineva şi în lipsa lor, uşa cămăruţei noastre s'a deschis pentru ca să pătrundă în ea un val de lume, în care nu puteam recunoaşte decît figura de profet bărbos şi chel a poliţaiului Placă. În frunte, un om mărunt şi cărunt, bărbos şi cu părul creţ înfoiat, îmbrăcat în haine simple de „pielea dracului" cu puchiţei albi, care te chema şi te stăpînia prin strălucirea extraordinară, plină de voiciune, de bunătate părintească, de neastîmpărată ghiduşie copilărească, într'un cuvînt de farmec, a

ochilor in care nu pricepeam noi cîtă putere de voință și de creațiune se cuprindea. Fiindcă aveam înaintea noastră, neînștiințați, pe cînd ar fi fost așa de firească, în toate clasele, o lecție pregătitoare, în care să se fi povestit, în legătură cu dînsul, care aducea atîta trecut, de suferință, de luptă, de întemeiere și de glorie, în faldurii hăinuței ca a oricărui Evreu zaraf din piață, întreaga istorie a creării, atît de mult și printr'însul, a patriei pe care o personifica mai elocvent decît toate frasele din manuale — iar noi învățam in acea clasă a patra după Treboniu Laurian, care începea de la zeul Marte și de la gemenii romani ai divinelor lui zburdăciuni!, — pe însuși Ion Brătianu, președinte al Consiliului de miniștri și adevăratul stăpîn al țerii.

Pe catedră, Lupașcu, membru al partidului conservator, stătea neclintit. A nu ieși înaintea primului-ministru, a unui astfel de prim-ministru, i se părea, după cine știe ce măiestre combinații de club, o datorie de partid, neîndurător față de tiranicul „vizir". De acolo, de sus, pe cînd Brătianu stătea modest în picioare înaintea băncilor noastre mutilate și a fețelor noastre mai mult curioase decît speriate, și de loc respectuoase, profesorul voi să „facă lecția". „Fiindcă ești profesor, e de presupus că știi" fu observația care-l opri de la ceia ce era să vie, adecă: desemnul pe tablă și necontenita întoarcere la cartea de pe catedră ca-să se vadă dacă în adevăr unghiul cutare e A și altul B. „Chiamă un elev, și nu unul din cei mai buni."

Și, astfel, printr'o inocentă înșelare a ministrului, am avut prilejul să-i dovedesc, in calitátea falsă că nu sînt „unul din cei mai buni", cum că, dacă în tubul A B faci vidul de aier, obiectul C și obiectul D, de și au altfel o greutate deosebită, își pierd cu totul diferențierea.

Un semn din cap și, forma odată îndeplinită, alaiul extraordinar, unic s'a desfăcut pentru a întîlni în alte clase alți profesori, din fericire în adevăr alții, ba poate chiar

din clubul lui Ion Brătianu, ceia ce, firește, putea să schimbe tot ceremonialul inspecției.

Își poate închipui oricine care era atenția din oara de fisică și chimie, mai ales cînd frica de curente făcea pe profesor să apară cu o neobișnuită tichie protectoare pe cap...

Altfel erau, firește, profesorii mai tineri, cu toate că ei aparțineau unei epoce de studii care dădea fiecăruia, oricare ar fi fost posibilitățile și pornirile lui, aceiași înfățișare, oarecum seacă, une ori dură, fără niciun contact sufletesc față de un public școlar ținut în frîu ca o ceată de fiare gata să se arunce la orice slăbire a vergii de fier.

De fapt tinerii erau numai doi, aceia ale căror bărbi le confundasem atîta de deplin la început: Velea și Ionescu.

Cel d'intăiu, profesorul de geografie, era un om frumos și mîndru, de o dîrză autoritate, de o eleganță voită și exagerată, purtîndu-și sus bărbia, dînd sonorități artificiale glasului și, pentru a trage cîte o palmă după buna tradiție, puind mănușă pe mîna obișnuită a învîrti filele cărților. Pentru Velea, un asiduu cetitor, niciun manual nu se potrivia cu intențiile sale și astfel el dădea coli manuscripte, scoase la centigraf, și, însărcinat cu aducerea lor, am putut să descopăr cea d'intăiu locuință a zeilor noștri, mai mult temuți decît adorați, și m'am ales cu un sentiment de mirare că partea de Olimp a „domnului Velea" se reducea la o căsuță de mahală cam ca a Vîzdogesei mele și că, în loc să văd în jurul lui pe slujitorii înaripați ai divinității, ușa mi se deschidea de o frumoasă fată cu ochii mari negri, sora nemăritată a geografului.

Foarte îngrijit și el, dar fără pretenție aparentă, cu părul lung mătăsos, cu barba pătrată de cea mai îngrijită potrivire și asiduă pieptănare, slab de boala care-l rodea și-i măcina sufletul, rece până la intimidare, cu privirea

neexpresivă și obosită, era profesorul de matematici, al cărui fel de viață în casa bunului Tokarski îl cunoșteam, dar n'am fi putut bănui că în acest trup șubred, cruțat cu atîta îngrijire și în aparență incapabil de orice spontaneitate, se ascunde clocótul de căldură și de iubire a aventurilor care, cîțiva ani după aceia, îl va face să iea drumul Oceanului cu una din cele mai aprige în pofta de viață din colegele mele la Universitate, pentru ca amîndurora să li se piardă urma pentru totdeauna.

Cu Ionescu, respectul era absolut: ajungea o singură privire severă ca să-l amintească și să-l impuie. Față de mine, care am început cu dînsul a nu înțelege matematica și am continuat așa până la sfîrșitul studiilor mele, grațiat, pentru alte aptitudini, în ce privește însușirea acestor cunoștiinți și îndemănări, receala lui era și mai glacială, și pe carnetul de note recomandat de V. A. Urechiă ca ministru, pe „libretul" mieu, împodobit cu calcomaniile la modă, pelițe de cleiu înfățișînd tot ce poate fi în univers, mîna osoasă însemna cu un fel de ciudă pentru inaptitudinea pe care nu căutase niciodată să o corecteze acel șase, rare ori înlocuit cu un opt dureros smuls sforțărilor mele, o clipă mai fericite, care pecetluia o iremediabilă inferioritate. În schimb, Sanielevici era mîngîierea profesorului, și se putea prevedea viitorul științific care-l aștepta.

Caligrafia și desemnul erau încredințate unui Ardelean de origine, cum o dovedia numele lui, Mărgineanu, al cărui fiu a avut un rol așa de frumos în bine pregătita bătălie de la Mărăști. Om de pace, cu toată dîrza-i mustață roșie aplecată a războiu, el a găsit oarecare gust în aplecarea mea către scrisorile neobișnuite, ronde și bastarde, și sfaturilor lui li datoresc, dacă nu personala, fără intenție, linie a scrisorii mele de mai tărziu, un fel mai sănătos de a ținea condeiul, pe care până atunci îl prindeam cu o încordare nervoasă care strica degetul arătător.

Mai puţin l-am putut mulţămi cu planurile de grădină, înverzită la pajişte şi pătată cu negre rotocoale în locul copacilor, cu arhitecturile de o geometrie aspră şi cu seaca reproducere a unor desemnuri de nasuri, urechi şi nuduri — văd încă un moşneag gol crispat spre rugăciune ca într'o pînză de martiriu a lui Ribera. Pe urmă ne-am împăcat iarăşi, cînd, cu lungă trudă, am copiat o odioasă cromolitografie a luării Plevnei, în care-mi plăcea că recunosc pe generalul Miluţă Cerkez, rudă prin mamă-sa, cocoana Ilenuţa, cu mamă-mea: odiosul amestec de colori stîngaciu aşternute a avut locul său în expoziţia de sfîrşit de an. Şi în jurul nostru, din vastele livezi, erau atîtea lucruri de prins cu interes şi iubire, potrivit cu felul de a vedea al fiecăruia...

Nu pot uita, şi pentru partea pe care a avut-o în desemnarea viitorului mieu peste cîtva timp, pe profesorul de musică, autorul caietului centigrafiat de teorie musicală, care începea cu vechiul imn medieval de unde vin numele notelor (atunci îl învăţam şi nu-l înţelegeam):

Ut queant laxis
Resonare fibris
Mira gestorum
Famuli tuorum, etc.,

domnul „Victor conte de Fleury".

De loc Frances, de o vagă origine polonă, iar conte, cred, şi mai puţin, fost capelmaistru şi acum „maestru" al artei sale la noi, omul frumos ca un coafor, pudrat, cu mustaţa mică sucită, cu ochii visători de femeie romantică, de fapt ne făcea foarte puţin, sau de loc, să cîntăm, aşteptînd ca apoi, în cursul superior, de pe urma cine ştie cărui stagiu în cine ştie ce armată străină, să devie şi maestrul nostru de scrimă, cu sabia şi cu floreta. Oara lui era un prilej de conversaţie la care luau parte mai ales cei mai mari, mai purtaţi prin lume şi mai „stricaţi", cu Cristea Manea în frunte, dintre elevi.

Pentru că întreaga conversație privia teatrul, represintațiile lui Teodor și mai ales Adelinei Popescu, la care nu toți aveau plăcerea să asiste — eu nu i-am știut decît după afișuri — și, în teatru, în special actrițele. Însurat, întovărășit totdeauna de două doamne surori, domnul profesor-conte nu credea în succesele lui Cristea Manea și ale altora dintre școlarii precoci sau mai copți, și, la povestirea unor isprăvi pe care le socotia imaginare, el tăia vorba, în jargonul său special, care nu era lipsit de haz, cu acest refren: „Ciș matà ghindesc?; la matà nici mirosul...". La musică, avem cu toții note bune.

Și colegii? Se spune că marele avantagiu al școlii publice e cunoașterea de timpuriu a oamenilor în deosebitele lor înfățișări și acțiuni și că sufletul copilului caută o indispensabilă hrană în tovărășia cu cei de aceiași vrîstă. Poate fi adevărat, mai ales în obișnuința cu brutalitățile și uriciunile de care e plină, în tot lungul ei, viața. Pentru a fi mai mult decît atîta, ar trebui generalisarea în toate clasele a unei anumite educații a sentimentelor. Și ar mai trebui ca vrîstei aparente, însemnată prin numărul anilor, să-i corespundă o vrîstă sufletească —, dar eu eram, în multe privinți, așa de departe peste anii miei! Și, iarăși, mijlocul de apropiere, de colaborare, de întrecere, care nu trebuie să devie prea ascuțită și dușmănoasă, al exercițiilor fisice, de desvoltare trupească, de antrenament, de libertate și armonie, ni lipsia cu desăvîrșire, înlocuit prin acrobația de care am vorbit mai sus.

Între colegi, erau aceia cari nu existau pentru inimă. Întîmplarea te punea pe aceiași bancă, și atît. Niciodată nu ni-am povestit nimic, n'am avut ceva să ni spunem. Nici pentru un act de revoltă, până mult mai tărziu, nu era cu putință să ne înțelegem. Ne simțiam fiecare din altă lume: recreațiile erau absolut goale și, după cît îmi

aduc aminte, tăcute, în culoarele întunecoase, în curtea pietruită, așa de îngustă. Niciunul nu vorbia de părinții săi, de frații săi, de surorile sale, care acestea, odată numite, ar fi devenit obiectul batjocurii celorlalți, ca și mamele, de alminterea, în corul de injurături obișnuite. În casa vre unui coleg nu-mi aduc aminte să fi intrat. Ajutoare nu ni dădeam la niciun prilej: cutare-și făcea o plăcere să aducă de-acasă zahăr, bomboane, bani, să ni arăte ce are, să pară că e gata a ne împărtăși, pentru ca apoi să mănînce ori să puie în buzunar ce adusese.

Grosolănia unor odrasle ale mahalalelor întrecea orice închipuire. Ca și azi, din nenorocire, păreții se acoperiau de cele mai scîrboase inscripții și desemnuri, iar latrina era în toate privințile ceva infernal, pe care-l puteai înfrunta numai renunțînd la orice sentiment de demnitate umană. Un folklor special era adus și țipat în urechile fiecăruia de acești represintanți ai decăderii orientale; versuri răsunau din acelea de care s'ar fi înroșit cei mai inveterați dintre bețivi în cea din urmă dintre cîrciume. Cine le știa mai multe era mai mindru, și ceilalți îl priviau cu un deosebit respect. Sentimentele cele mai firești ale colegilor erau terfelite. Exhibarea trupului în formele cele mai desgustătoare constituia o distracție obișnuită. Mă mír cum nu se ajungea și la acte de cea mai vinovată rătăcire a simțurilor, de și nu lipsiau clienți mărturisiți ai caselor de prostituție! Unul din băietanii cei mai spurcați la gură începea orice lecție, orice răspuns printr'o mîrîială care făcea să izbucnească băncile înaintea profesorului, nelămurit asupra motivului acestei zgomotoase ilarități: elevul își injura profesorul, și se aștepta cu nerăbdare momentul cînd izbutia să strecoare injurătura, cu care n'a fost prins, de altfel, niciodată. O asfixie morală corespunzătoare acelei fisice în odăițele fără aier, în care se comunica tuberculosa, și atîția au dispărut dintre noi de pe urma acestei contaminări! Al-

ții se infectau de boli rușinoase și aflam cum incetul pe incetul li se desface corpul otrăvit.

La experiența desastroasă pe care o dădea școala, infundind in tainițile cele mai ascunse ale sufletului ce mai răminea bun — și, cu atita ingrămădire de lecții, care trebuiau mai toate invățate pe de rost, nu mai răminea o clipă familiei, de altfel obișnuit bucuroasă că a scăpat de orice grijă, ca să panseze rănile adinci care, in această ticăloșie, supurau —, se adăugia pentru mine și altă experiență, din care e mirare că am putut ieși teafăr, viu și curat sufletește. În nevoia de bani a gospodăriei cu șaizeci de lei pe lună, nu ajungea bursa mea, de care ridea cutare care pe urmă mi-a devenit un așa de bun prieten, cintind in versurile, pe care atiția se pricepeau să le facă, pe „Tatar Burechiță“:

De Pei Grosa Tatar fiu,
Zornăind prin buzunare
Leafa de fanaragiu,

ci trebuia să dau lecții.

O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, incepute aproape de la zece ani! Unde nu m'au dus ele, prin străzi intunecate și pustii, cu groaza zăvozilor lăsați liberi, strabătind cimitire in care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților doriți să iasă din nou de-asupra pămintului! Odată, lingă biserica Roset, in fața tuturor gropilor ingrămădite, invățînd pe o vioaie verișoară, căreia i-am transmis o caligrafie pe care eu insumi am pierdut-o, in odăița foarte încălzită, în care era atita lume, pentru ca „moșu'“ Costică Iorga, vărul primare al tatei, să mă răsplătească la fiecare lună cu o largă piesă de cinci franci. Apoi la o familie în care, lingă tată, inginer străin, era o femeie de veche familie romănească, pentru al cării nume mama avea atita respect. Odată, fiul, care va ajunge poet, avea nevoie de o lucrare scrisă,

şi, cum era datoria mea, am făcut-o. A doua zi, indignată, nobila doamnă m'a invitat să nu mai vin niciodată, fiind un băiat neonest, care pot infecta pe unica odraslă a familiei: lucrarea fusese declarată de profesor copiată, fiind prea bine făcută... Mai în fund, undeva mai în fund, n'am putut resista teroarei pe care o răspîndiau haitele de cîni între cari se ivise şi turbarea. Apoi lingă biserica Sfinţii Voevozi, în casa cuiva pe care situaţia lui în învăţămînt trebuia să-l impuie respectului mieu, ca şi încă o însuşire, şi mai nobilă şi mai înaltă, în odaia supra-încălzită în care pregătiam la latină, la greacă, răsfoind dicţionarul lui Quicherat şi stufosul volum grecesc cu litere cirilice al lui Ioanid, din care gîlgîiau ploşniţile, eram necontenit invitat să ating pe o frumoasă femeie grasă care se zbeguia fără rost între fiii casei mergînd pănă la douăzeci de ani, pentru ca la fiecare zece minute clopoţelul s'o cheme sus în odaia de culcare a tatălui. Şi casa bogată a lui Hermeziu, unde am fost chemat ca tovarăş — ce splendori răsăriau înaintea mea! — şi unde, după inspecţia ochilor unui unchiu al colegului, am fost trimes acasă, cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios prin sănătatea mea şubredă pentru odrasla casei...

La zece, la unsprezece ceasuri începea, adesea în frig, — examenele de iarnă le pregătiam în fundul micului pat, acoperiţi cu pături care înlocuiau focul —, supt raza chioară a luminărilor de său necontenit curăţite cu mucările, mai tărziu şi supt aceia a lămpii de porţelan portocaliu cu flori violete, luată de pe vechea masă încleiată, legată, tremurătoare, cu scene chinezeşti, a mamei, pregătirea lecţiei. O groază... Excepţiile latine din Gramatica lui Badilescu învăţate pe de rost, pentru ca prin somn, în cele cîteva ceasuri dintre unu' şi şase, să mă ridic cu ochii închişi îngînînd inconştient:

Ante, apud, ad, adversum

sau

A, ab, absque, abs şi e

sau, iarăşi,

Linier singur numai ţine
De vorbele feminine.

Pe masă, se întinde *teul* cu care trag meridiane şi paralele. Coastele ţerilor se lucrează cu cerneală într'un amănunţit zigzag. Munţii se fac migălos ca nişte omizi întortochiate. Coloarea de creion sau cea de pastel zugrăveşte deosebit ţerile. Numele se scriu în litere de tipar. Supt fereşti se aude în marea tăcere a căsuţei lătratul depărtat al cînilor pustii. Supt aceiaşi lumină tremurătoare, pe cînd sluga încotoşmănată suflă în cenuşă ca să aprindă primul foc, tremurînd copilul nedormit trage cizmele de glanţ ori lungile cizme de piele cu tureatcă pentru ca prin atîtea noroaie ori prin nămeţii de zăpadă să se tîrască la izvorul învăţăturii.

Şi, o bucată de vreme, nevoile unei familii aşa de strîmtorate ni-au impus conlocuirea frumoasei doamne Băjescu pe care — fata lui Uhrinovschi „cel sărac" — o apucasem sănătoasă, stăpînă în casa ei şi care acum, părăsită de soţ, despărţită de copiii meniţi a sluji, tulburată la minte, aiura nopţi întregi prevestindu-şi moartea care era s'o prindă mai tărziu din fugă pe cimpiile îngheţate unde o dusese bolnava desperare...

În cetire, în vechea mea carte iubită dacă măcar mi-aş fi găsit mîngîierea... Acea carte pe care o găsisem în biblioteca lui „moşu' Manole" prin săptămînile adăpostirii mele la dînsul. Volume francese din rafturile bunicului Aga Costachi Iorga şi calendare ca al „Ghimpelui", în care G. Dem. Teodorescu îşi rîdea de Austria învinsă pe care „o măsea o'nveninează", şi de Carol I-iu „Hop-înţol", căruia-i cînta:

Iea-ţi lădiţa şi domniţa
Şi treci iute Dimboviţa,

precum şi colecţia foilor războiului, „Războiul" Weiss, „Războiul" Grandea al poetului macedonean, cu chipurile

celor căzuţi, cu scenele de asalt, o atit de impresionantă lectură, incit, la atentatul contra lui Ion Brătianu, am intrebuinţat stilul de jurnal ca să-l anunţ prin scrisoare anume mamei.

Dar unde era timp pentru cetire? Şi apoi intrebuinţarea manualului, a vechiului manual cumpărat de la alţii, zdrenţos şi slinos, pe care-l legam singur, ajungea ca să desguste de carte, ca să desfiinţeze orice simţ al frumuseţii literare... Doar cite o carte de premii se adăugia la moştenirea părintească, trecută in mare parte unchiului de la Roman pentru biblioteca circulantă cu care-şi mai creştea veniturile. Cu ce grijă imi numerotam volumele aşezate pe două policioare lingă fereasta intre ale cării geamuri, prins acum de pasiunea păsărilor, botgroşi, cinteţe, stigleţi, aşa de bine ingrijiţi că muriau pe capete, ascundeam o *oiţă,* adecă o vrabie cu un punct roşu pe guşă (furnisam cu păsări şi pe casierul Codrescu, fratele căpitanului cu burta străbătută de glonte, care era cel mai mare mincău din Moldova, pe Iancu Codrescu, cu tinăra şi frumoasa soţie, Maricica Nacu, care, el, creştea şi canari şi făcea cuiburi pentru odraslele lor, mestecind ghiudenul de care-i era plin buzunarul).

Era, in această bibliotecă, un vechiu calendar francoromin al lui Asachi, din care mi-a rămas in minte povestea lui Luminărică, bunul cerşitor ctitor şi răspînditor de milostenii, şi discursul lui Alexandru Hasdeu la şcolile din Hotin, ca şi cutare baladă a poetului moldovean, Fabulele lui Nichitachi, „Maeştrii Mosaici" ai Georgei Sand traduşi in româneşte. De la librăria lui Ivaşcu prindeam une ori cite un volum cu legătura de hirtie aurită, din acelea pe care le răspindia larg editura francesă Mame pentru copii ori de la Marcovici şi Sassowski broşurile, des tipărite ale lui Riureanu sau şi cîte o incercare românească, puternic colorată, de a imita acest exemplu.

Până ce, intr'o bună zi, supt influenţa mediului, am

prins patima „haiducilor" lui N. D. Popescu și a imitatorilor lui, Tunsul haiducul, Bujor haiducul, Ghiță Cătănuță, cu ororile măcelurilor, cu stupiditatea dialogurilor, cu copilăria reconstituirilor istorice, din care totuși se desfăcea o atmosferă de viață rurală, cu lelițe circiumărițe, ibovnice și trădătoare ale voinicilor codrului, o întreagă istorie, fie și pe jumătate falsă, de circ-serdari și de poteri, de lupte în marginea pădurii, de prinderi și evadări, de judecăți la curte și spînzurători. Oricum, era mai bine decît „Contesa palidă" și „Marchisa Sîngerîndă". Și, în „Dorul Inimii", pe lîngă canțonetele curente:

Sint Herr von Kalikenberg:
Tocmai din Berlin alerg;
Avut mult protecțion,
Acordat concesion.
Dai la mine mult parale
Și eu face dumirtale
Trum de fer *alles gut*
Cum nimenea n'a văzut

și tot felul de neroade cîntece de inimă albastră, erau și bucăți, iscălite de cei mai aleși poeți ai noștri, de care se alinta un sentimentalism începător. Și astfel la bătrînul Kupermann, tatăl celui din Iași, așezat lîngă Ospenia cu ghereta lui, unde am cumpărat un Xenofont din secolul al XVIII-lea, pe care-l mai am încă, și o hartă a Orientului european de Rigas, pe care am pierdut-o de mult, am dat pe Lamartine în „Evénór et Leucippe" și alte frumoase cărți francese ale primei copilării în schimb pentru colecția tilharilor și a cîntecelor.

Era prima inițiare în literatura romînă. Frumoasele ediții Socec, legate ca în Germania, cu portretul autorului în medalion, erau să mă indrepte, mulțămită lui Băleanu, care mi le împrumuta, — și care ne-a dus odată, în clasa a IV-a, la biserica din Popăuți a lui Ștefan-cel-Mare, făcîndu-ne s'o descriem —, vor corecta ceia ce era greșit în această lăcomie de cetit în limba noastră.

Pacea sufletului venia numai odată cu vacanțele cele mari. La Roman aștepta marea bibliotecă a unchiului de acolo, cu cărți francese de știință popularisată, cu splendide volume ilustrate despre tainele mării, cu nuvele ca acelea rusești ale lui Solohub. Fără a pomeni scrierile înseși ale lui Emanuel Arghiropol: versuri, nuvele, amintiri din războiul de la 1877. Pachetele de ziare veniau zilnic, aduse de Iacob Riven, secretarul, și cu ce lăcomie mă aruncam asupra hîrtiei proaspete! Oprit o clipă înaintea primejdiei științii și filosofiei fără Dumnezeu din „Contemporanul“ lui Ion Nădejde, am ajuns să mă cufund într'o lectură care mi-a răpit toată evlavia lungilor așteptări în picioare în fața stranelor de la Sfinții Voevozi, lîngă casa cucoanei Balașa, cu nucii bătrîni și prunii bogați în goldane dulci.

Cînd nu rătăciam pe malurile Moldovei largi, unde se scăldau Sîmbăta întregi tabunuri de Evrei cari nu se sfiau să-și expuie goliciunile de ambe sexe, cînd nu atacam broaștele care-și scoteau din mlaștini boturile sure și ochii de aur, cînd nu dădeam vinovate tîrcoale cabinelor unor băi improvisate — și ce goană am tras noi trei, fiind și un tovarăș ocasional, care el ne învățase, înaintea unui frate care voia să răsbune onoarea familiei! —, cînd nu prindeam peștișorii cari se zbăteau în valuri, cînd, cu șapca de gardă națională a unchiului în cap și în hainele de dril ale verii, nu rupeam ciorapii prin scaii deși în cari-și pieptănau mițele de păr galben murdar porcii mahalalelor, stăteam la masa lui „moșu' Manole“, care, cu ciubărul în care-și recia vinul supt masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl păturiam și-l timbram, foiletonul tradus dintr'un Moléri pe care mă îndărătniciam să-l scriu Molière, ori, retras în colțul mieu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care „moșul“ le găsia

vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său „Romanu“, fără *l*, ca să nu se confunde cu „Romanulu“ al lui C. A. Rosetti.

Ori vacanța deschidea și mai largi orizonturi. O trăsură cu zurgălăi, a „moșului Costachi“, ne lua în zori de ziuă de la Roman și de-a lungul unui drum bogat în păduri, cu popasuri la fîntînile în a căror zamă se zbăteau fluturii albaștri, și hanuri curate și răcoroase, treceam, după multe ceasuri de răcoare și de cer senin, la Negrești, unde am deprins și alte ocupații decît ale cumintelui copil de văduvă, croind puternice zmeie bine încleiate și corogite, capabile să zboare vuind și la capătul a trei păpuși de sfoară, să capete bilete trimese în vîrtecuș până în slava cerului, să fluture imense cozi multicolore de care am prins odată și un nenorocit de liliac care a rămas sfășiat în spinii unde căzuse. Și ce nu era acolo, afară de carte, care nu pasiona pe unchiul și pe nimeni ai casei... Erau cele două rînduri de case, cele de sus, cu tablouri despre tragedia lui Maximilian Împăratul Mexicului și cu lămpi presintînd pe moștenitorii austrieci Rudolf și Stefania, cele de jos unde se îngrămădia buna mătușă armeancă, harnica ei soră, băiatul pe care-l va zugruma anghina, și fetele. Era orășelul însuși, cu șiragul de case evreiești mărunte, era ziua de tîrg strîngînd țeranii voinici, adevărați ostași ai vremilor eroice, din împrejurimi, era casa doctorului Vilarà, mic, vioiu, prietenos, și a plăcutei lui soții, fata „Lășculesei“ de lîngă noi, și era fetița lor, Valeria; era vechea curte pustie a Mavrocordaților, în legătură cu moșia arendată de Aslan, cu nepoții mai mici ai vechilului Grigoriu, a cărui fată mai tînără, Agripina, așa de dulce, zăbovia o fetie întîrziată. Străbătînd prin coridoruri de mult nelocuite, sfărîmam ușile încuiate de stăpînii dispăruți. La capăt, băcănia blondului Alexe, fiul vitreg al cocoanei Aglaia, proprietăreasa din împrejurimi, comerciant romîn unic, cu barba

ca a lui Maximilian a Mexicului, care vindea tot felul de marfă, de la stafide şi rahat până la cele mai tari licheruri. În grădina plină de ţirîitul greierilor neobosiţi ascultam cîntînd cele trei verişoare, Aglaia, moartă apoi ca mireasă, Eugenia, a cării viaţă, prelungită cîţiva ani, n'a fost mai veselă, şi Lucreţia, măritată la Huşi cu casierul Brighiu. Tot şesul vecin era o mare de flori, un zbor de fluturi pe cari aveam cruzimea de a-i înţepa pentru colecţie.

De jur împrejur se întindeau pădurile dese ale Vasluiului, în care am văzut odată scînteind baionetele unor manevre care se-întindeau până la vechile „grajduri" domneşti. Lîngă biserică, gîrla ne aştepta cu undele ei reci. De jur împrejur erau urmaşi ai răzeşilor de pe vremuri, P. P. Carp însuşi făcînd parte, cu toat ideile lui de nobleţă lituaniană, dintre dînşii, prin Carp Lungul; erau cei de la Oşăşti, cei de la Alexeşti, gospodării largi, primitoare, în care o petrecere ţinea trei zile şi vinul de după sobă alături cu prăjiturile m'a făcut să dorm două nopţi şi două zile; erau Motăşeştii, era bătrînul Negrea, de a cărui familie, oarecum înrudită, m'am apropiat mai târziu. Mai aproape, dincolo de velniţa părăsită, era moşioara ţinută în arendă de „moşu' Costachi" şi via pe care o păzia, cu un cîne bătrîn şi un motan stingher, uscat, drept, fioros şi bun, vierul Malancea, supravieţuitor al războaielor lui Ştefan. În poiana pădurii de la Mera aştepta ermitul blînd cu fagurii de miere.

Caii suri de la docarul unchiului duceau prin văi îmbălsămate, cu porumbrele vinete şi porumburi coapte, într'o întreagă lume nouă unde nu era nici praf, nici cerneală, nici bănci, nici profesori şi nici înjurăturile colegilor. Ca o nouă religie mi se revela în locul aceleia, cu „morală lăuntrică" şi „dinafarică", pe care mi-o inculca, tratîndu-ne la întîmplare şi de „mascarale", părintele Moisiu.

VII.

Adolescența

Mîntuisem cu bine — și cu premiul întăiu în amfiteatrul, împodobit cu frunzar și plin de ce avea orașul mai ales, al școlii Marchian, unde cununile și pachetele de cărți erau date în presența șefilor, pe atunci respectați, ai autorităților, — mîntuisem cu bine cele patru clase în care, fără neapăratul gînd la alte trei sau patru și la Universitatea de la capăt, ar trebui să se pregătească, fie și fără latină și greacă și cu mai puține înalte matematici abstracte, un om în adevăr cult pentru o societate care-și caută, potrivit cu un frumos trecut, locul onorabil în civilisația timpului.

Așa de iute veniau noile cunoștinți de oameni și de lucruri, descoperirile în interiorul unui suflet în continuă desvoltare, desfacerile de alte orizonturi în viața reală, încît cred că nimeni dintre noi nu și-a pus întrebarea, pe care ar fi trebuit să și-o puie și învățătorii, poate că și părinții noștri: după atîta trudă de nopți nedormite, slăbiri a puterilor în creștere, care se cer cu atita grijă cunoscute și cruțate, drumuri prin ploaie și ninsoare, lupte cu nepotolita răutate a tovarășilor, sforțări pentru a cîștiga atenția, dacă nu și o afecțiune la care nu cutezam a rîvni, a profesorilor noștri, care e folosul, adevăratul folos, măcar în materie de știință — căci, ca educație, ca sentimentalitate, ca înțelegere și prețuire pentru frumos era singur

copilașul cu rochie albă de pichet și brandenburgurile albastre de la școala Marchian — al întreg acestui greu și lung sacrificiu.

Întrebarea, pusă astăzi, nu poate să aibă decît un foarte trist răspuns.

Vorbiam limba pe care o învățasem acasă, din fericire de la cine păstra o lungă și folositoare tradiție boierească în care cuvintele se selecționaseră, se îmbogățiseră în nuanțe fără a se impuțina și falsifica și în care frasa, vechea frasă grecească, trecută și prin buna francesă a secolului al XVIII-lea, avea un rost. Comorile scrise ale graiului nostru le cunoșteam din cele d'intăiu lecturi. Dar merită de sigur un cuvînt de laudă, de caldă și meritată laudă, binele pe care-l luam cu mine de la „domnu' Băleanu", părăsit la trecerea în cursul superior. Îndoitul bine al unei ortografii bine fixate, orientată spre un fonetism sănătos cîțiva ani după bahanalele latinismului etimologic, dar fără vulgaritatea lui „întocmai cum se pronunță", ca în „poezie" și „filozofie", așa de neromanice, care au dus firește la azi încetățenitele: „viteză" și „aplauze"; o despărțire netedă între conjugarea a doua, impuținată, dar tocmai de aceia prețioasă, care mă va face să urmăresc cu mînie orice stupid „a ține" și „a menține" (el scria: „a ținè", „a menținè", în loc de admisul: „a ținea", „a menținea"). Apoi comunicarea lui Alecsandri, care nu mai putea fi un sigur îndreptariu de limbă definitivă și, în același timp, bogata formă românească a neimitabilului, prin măsură, simplicitate și delicateță, Costachi Negruzzi, un Prosper Mérimée al nostru, puțintel înaintea celui frances, dar în legătură, cum mi-au dovedit apoi ineditele, păstrate la moșia lui, Hermeziu, cu cea mai sigură literatură din Franța secolului al XVIII-lea. Și, pe lîngă aceasta, pe lîngă propriul graiu al profesorului, care putea servi de model, ca vigoare și naturaleță măcar, trimeterea la „panegiricul" marelui Voevod moldovean și

întrebuințarea în clasa a IV-a a unui manual de cutezătoare noutate, „Cartea de cetire“ cu litere cirilice și culegeri din vechi scrieri și din documente a lui Alexandru Lambrior.

Lecțiilor lui Mettey nu li datoria de sigur nimic un elev care la cinci ani putea acum să cetească de-a dreptul românește, fără a îngîna, un text frances și care-și avea de la acea vreme biblioteca sa în această limbă. Profesorul însuși se pare că era foarte puțin informat ca lectură, iar, ca gramatică, ne trimetea la arhaicul și atît de secut Noël și Chapsal, dar nu fără a recomanda în clasa a II-a bine făcuta carte de cetire a lui Victor Castano din Iași, pe care l-am cunoscut, și după răutăcioasa epigramă, cu duel la capăt, a d-lui Cuza, în toată exuberanța sfătoaselor lui disposiții. Pentru colegii miei însă felul nervos, desperat al profesorului era o adevărată catastrofă. În clasa a V-a Tokarski făcea ce putea din interesantul „Charles XII“ al lui Voltaire, dar originea lui străină îl aducea să traducă „ajouter“ cu „a ajuta“, iar un text modern nu poate fi tradus decît de cine cunoaște ambele limbi.

Latinește începusem cu „domnu' Severin“, care era încă pentru această materie, despre a cării utilitate și valoare reală, pentru a forma un stil de noțiuni precise și de frasă largă nu ni vorbise nimeni la început, cum nici de tot ce leagă graiul nostru de acela al glorioasei Rome. „Istoria sacră“ a abatelui Lhomond, cu al său „Deus creavit coelum et terram“, era tot așa de fadă, de lipsită de vlagă și de coloare, de sinceritate și de talent, ca și „Proca, rex Albanorum, duos habuit filios: Numitorem et Amulium“ din „De viris illustribus“ a aceluiași; nu se simția dedesupt acea vibrație a vieții pe care și un copil, instinctiv, o prinde. Trecerea la discursurile, de o rafinată artă, ale lui Cicerone, cu invectivele din „Catilinare“, care cer cunoștința, la noi nulă, a spiritului roman, nu numai a istoriei Romei, pe care o văzusem de atît de departe, și aceia la frasa strînsă a lui Cesar, dictînd în ajunul unei bătălii

esența însăși a lucrurilor abia înfăptuite, nu putea fi decît catastrofală. Mi-a trebuit ca prin cetiri personale să deprind o limbă care era să fie așa de familiară istoricului. Ideia, atît de criticată de capetele înguste ale rutinerilor, de a trece de la felul de cugetare analitic, ca al nostru, din latina Scripturilor, a evului mediu, a scrisorilor domnești și boierești, arătîndu-se, firește, greșelile și marile deosebiri, la modelele clasice, sintetice, rămîne și astăzi, după înlăturarea ei de oameni grăbiți a-și răsbuna, prin distrugeri, închipuitele jigniri.

Grecește... A, grecește! A crede cineva că se poate ca în doi ani, în numai doi ani, alături cu atîtea materii, și cu materii atît de diferite, să-ți însușești limba în care rațiunea umană cea mai rafinată a introdus cele mai mari, și mai frumoase, complicații de care e capabilă, este una din cele mai cumplite rătăciri ale pedagogiei oficiale. Deprinderea formelor așa de bogate, pe care nu e de ajuns să le înveți pe de rost pentru a le recita, ci trebuie să le recunoști la lectură, imediat, fără greutatea care împiedecă de a gusta farmecul, lua, neapărat, cea mai mare parte dintr'un timp așa de scurt și deci așa de prețios. Cu gramatica, teribilă, a lui Zotu, cu neroadele frase de exerciții din care, peste dificultățile, care se cereau răsplătite, ale unei limbi abia-învățate, aflam că „nenorocirea vine adesea de la cuțit“ trebuia să trecem la neegalabila finețǎ, la satira profundă, ca pentru oameni de înaltă cultură, la ironia, care se potrivia așa de puțin și cu vrîsta și cu însăși receptivitatea sufletului nostru, a lui Lucian. Da, a lui Lucian, din „Dialogurile morților“, pentru care se cerea să știu și istorie și mitologie și atîta filosofie, pe cînd era așa de natural să se caute textul Evangheliei blînde a Sfîntului Ioan, care se lega și de religie.

Lecția de religie era de ajuns pentru a scoate pe cineva încă de prin acești ani tineri din religia care a fost atîta

indemn și atita mingiiere pentru inaintașii săi. Biată istorie sacră, cu morala „vergii lui Dumnezeu", caietul cu expunerea, fără o oară de filosofie, reservată cursului superior, in care se inșirau și se „explicau" toate eresiile, cu tot ce cuprind ele ca reflexie adincă, de la gnostici la manichei și la atiția urmași, pe alte drumuri decît ale ortodoxiei, ai marii cugetări elenice... Nu știu ce mai era în clasa III-a, dar in a patra ni se servise de „părintele" manualul de teorie bisericească al fratelui său, episcopul de Roman Inocențiu. Nu era decit un mijloc pentru a lua nota: să inveți pe de rost, și astfel escelentul matematic Briul a putut să se incurce in lămurirea faptului, discutat pe vremea unui iconoclasm bizantin de care habar n'aveam, că „nu ne închinăm lemnului sau coloarei icoanei, ci chipului represintat pe dinsa", schimbind pe „ci" cu un „nici", ceia ce l-a făcut imediat, prin gura omului Bisericii, să treacă, de și elev bun, in rindul „mascaralelor".

Geografia se invăța pe de rost după colile trase la mașină, mai tărziu și după dictare. Cartografi distinși, din nevoia care ne făcea să jertfim dulcele somn de noapte pentru a imbogăți „atlasul", care, bine legat, figura pe masă la examen, cu numele autorului in litere de aur, n'aveam noțiunea reală a țerilor, a popoarelor, a producțiilor și sensul valorii pe care o pot avea neamurile și teritoriile in viața generală a lumii. Niciun vis de călătorie nu răsăria in fundul aurit al zărilor noastre.

Istorie incaltea nu știam de loc. Ce vom fi invățat în prima clasă nu-mi mai pot da samă, de și, vag, cred că era vorba de Asirieni și Babilonieni, cu ceva Grecie și Romă adause pe urmă. Cînd, ca ministru, am spus că o minte de zece ani nu poate trece de la cintecele despre războiul de la 1877, de la revista trupelor în grădina Ospeniei cu generalul Ipătescu, cel care luase tunurile de la Grivița, și de la atentatul contra lui

Ion Brătianu la întemeietorii de Împărății cu sens religios arhaic și exotic în valea Eufratelui și a Nilului, înțelepții noștri „secundari“, în a lor pricepere și adîncă știință, au dat din umeri și au rîs. Atîta e de gros stratul de crasă pe minți, dintre care unele sint încă tinere... În clasa a II-a ni s'a pus înainte, bine tradusă de Alexandru Brandia (Brînză) de la Iași, bunul profesor pe care era să-l am pe urmă, culegerea de biografii, de sigur foarte competent *presintate*, într'o formă al cării secret îl au Francesii, datorită colaborării dintre profesorul de liceu Dhombres și acel Gabriel Monod, îndreptător al noilor studii istorice din Franța, pe care n'aș fi putut gîci, nici în cele mai cutezătoare speranțe, că-mi va fi dat să-l am profesor la Paris. Era o lectură interesantă, dar *firul* însuși al istoriei, simțul desvoltării, înțelegerea felului cum orice lucru omenesc vine din altul, plasarea sigură a faptelor și ființelor omenești înseși pe dunga timpului, repartisarea lor subită pe veacuri îmi va rămînea o imposibilitate pănă dincolo de isprăvirea acestor patru ani. Nu știu din ce manual mai bîiguiam înaintea somnolenței lui „cuconu' Costachi“ ceva istorie modernă, în care, pentru cei mai mulți, suveranii se împărțiau în două: acei cari „au fost răi“, „au apăsat poporul“ și acei cari „au fost buni“, „au făcut școli, biserici și toate așezămintele“ și „au rămas victorioși“. Iar basa celei mai nule istorii a Romînilor erau paginile, cu o ortografie de mult moartă și cu un spirit, fără îndoială demn, sever patriotic și național, dar fără nicio putere poetică, ale bătrînului Laurian. Nu, nu,—nu de acolo m'am făcut eu istoric, ci atunci cînd în mine s'a trezit puterea de a mă pasiona pentru tot ce a fost uman în oameni....

Științile nu sint făcute pentru oricine, dacă se lasă la o parte necesara orientare asupra lumii, cer și pămînt, puteri văzute și mari nevăzute puteri misterioase, toate

frămintate şi ele cu acea despreţuită şi atît de folositoare poesie, şi dacă nu se gîndeşte cineva la aplicaţii practice. Dar din fisica nu mai ştiu cui din clasa întăiu, carte solemn şi pur teoretică, din savantele pagini culese din ultimele cărţi francese—şi noi dădusem pentru mineralogie de însuşi marele manual frances al lui Lapparent — ale lui Ion şi Gheorghe Nădejde, din ajutorul ca pentru Universitate al cumintelui, dar recelui Poni ce puteam culege pentru gînd şi pentru viaţă, ce sens al măreţiei şi frumuseţii lumilor, noi aceia cari prin minunile fără sfîrşit eram călăuziţi de mustaţa roşie şi tichia neagră, de mîna tremurătoare asupra aparatelor ale „domnului Ţăru"!

Nedesvoltaţi fisiceşte, unii nespălaţi şi nepieptănaţi, fără să-i fi întrebat nimeni de ce nu găsesc o jumătate de ceas pentru aceasta, incapabili, cu tot corul care nu cînta niciodată, să reproducem o arie populară sau una din acelea la modă care fluturau dintre stîlpii cerdacelor de acasă, aşa călcam, cu tot atîta simţ ca al cui trece pe scară de la o treaptă la alta, în „cursul superior". Număram cu nerăbdare cîţi ani mai aveam la temniţă şi ne puteam bucura doar de două lucruri, dintre care înţelegeam mai ales pe cel d'intăiu : că la „catalog" de acum înainte — dispărind şi formalitatea rugăciunii cu „Împărate ceresc mîngîietorule" — ni se va zice „domni" şi că trecem în sălile largi, luminoase ale palatului pe care ni-l dăruia Statul romîn pe ruinele căsuţei unde murise turbată mîţa bătrîioară şi fricoasă care fusese Lenţa Strojăi.

O mare şi frumoasă clădire, în mijlocul unei curţi căreia nu i s'a dat toată întrebuinţarea, această nouă casă a noastră după ce ieşisem din ietăcuţele, bucătăriile şi găinăriile de lîngă Sfîntul Gheorghe. Aşezată sus, în regiuni de aier curat, în afară de forfota jidovimii sărace, între locuinţi boiereşti imposante şi livezi bogate, avea două

rînduri, culoare largi pline de soare, bibliotecă, în care am clasat vechi dicționare grecești și cărți din veacul al XVIII-lea, menite să fie arse de Ruşii beţivi şi tâlhari, sală de gimnastică şi tot ceia ce trebuia unei instituţii după cerinţile timpului.

Ne-am aşezat însă, cred, fără nicio ceremonie, şi n'a fost bine pentru cîtă muncă fusese cheltuită acolo. Dar în mijlocul studiilor noastre am văzut răsărind, al doilea om mare al experienţei noastre începătoare, pe însuşi ministrul de Instrucţie, care era Dimitrie Sturdza, cu care mai tărziu elevul din clasa a V-a avea să aibă multe şi de multe feluri legături, la care nici nu se putea gîndi atuncea. Între director şi prefect, măruntul om de Stat, pe atunci încă nealbit de vreme, suia scara principală, şi ochii noştri erau fermecaţi de bielşugul decoraţiilor cu care pe fondul negru al fracului îi era căptuşit pieptul. Vor fi fost poate şi cuvintări şi, să fi fost ele şi cum trebuiau, mi-aş fi adus aminte multă vreme de dînsele, dar se vede că rostul nostru nu era în locul unde ele se rostiau, pentru oamenii în vrîstă, şi importanţi.

Nu mă gîndiam că voiu sta numai un an, gonit de o vădită nedreptate, în aceste strălucite încăperi nouă, nouţe, bune de trăit în ele, cum în toată şcoala ulterioară nu vom mai întîlni altele. Dar acest an mi-a ajuns ca să mă deprind cu alt şir de profesori, deosebiţi şi prin vrîsta lor adesea, de ceilalţi, de cari, chiar de Băleanu, ne despărţiserăm prea uşor şi fără nicio părere de rău, în clipa cînd ei ne încredinţau, cu ce ni putuseră da, colegilor lor din „cursul superior".

Dintre cei vechi doi, cu totul diferiţi ca înfăţişare, temperament şi metodă, predau limba greacă şi matematicile.

Leonescu era un absolvent de seminariu, cred, cumnat cu Savinescu; înfăţişarea, şi ca maniere, a unui episcop: solemn, dar bun, emfatic, dar zimbitor, cu o cută adîncă între sprincenele groase şi cu mîna în favoritele de tă-

ietură rusească, bogate, de un adînc castaniu, pe care-i plăcea să le desmierde, lăsînd să se audă, cu sau fără căscatul comod, un voluptuos: „eh, eh!". Pentru subtilitățile materiei sale de sigur că nu era pregătit, și chiar textul în legătura lui de frasă nu-i era clar decît după o prealabilă pregătire, care putea lipsi une ori. Nu voiu uita niciodată hazul inițierii noastre în Herodot, care poate că spune povești bune pentru mințile tinere, dar „ionismul" lui cere cu totul altă preparație decît a Gramaticei lui Zotu sau a unei atît de ușoare linciuriri in Lucian. La prima lecție de fapt nu știam nimeni nimic, ba nu aveam nici cărțile. Profesorul era însă încredințat că fusese o altă lecție înainte în care ni se indicase cartea a IV-a, de atîta folos pentru noi și la istorie, ca una ce introducea în viața Sciților și Geților, vechi stăpîni pe meleagurile noastre. În fața tăcerii generale, glasul răsfățat al profesorului se întoarse spre mine. — Eu sînt elev bun, eu sînt băiat cinstit, și harnic, și învățat, — eu de sigur pot traduce. Și, de sfială, am tradus, — Dumnezeu și zeii Olimpului și ai tuturor popoarelor Orientului pot să știe singuri ce. Conștiința, o delicată conștiință, care mijia, mă tulbura în două privinți: că spuneam ce nu știam și ce nu putea să îndrepte nici profesorul, de care deci abusam, și că lăsam să se creadă, rău coleg, că lecția a fost totuși dată. Dar recompensa a venit imediat: însuși textul, editat la Teubner, în Lipsca, al autorului grec, text din care poate mai am o parte, cealaltă fiind generos dăruită mai tărziu Deborei Ilovici, fiica, locuind în aceiași curte, a antreprenorului pompelor funebre, om prietenos care pe stradă acosta pe oamenii mai în vrîstă cu fireasca întrebare: „cucoane, da' mie cînd îmi faceți saftea?". Din greceasca primelor clase de „curs superior" îmi aduc aminte aceasta — și atîta.

Frumos, cu părul blond, creț, des, cu niște pătrunzători ochi de un albastru adînc, aproape ireal, iute și elegant

în mişcări, nervos de nu-l puteam urmări, sigur de ştiinţa sa şi amorezat de dînsa, avînd o nesfîrşită plăcere să umple tabla cu cifre pe care un singur gest energic cu buretele le făcea să dispară ca într'un joc de ilusii, profesorul Dimitriu vrăjia acolo pe scîndura neagră o mai înaltă matematică, din care nu înţelegeam absolut nimic. Cînd venia teribilul ceas al problemei de tratat în scris, ca să nu dau hîrtia albă, făceam întăiu o disertaţie... literară asupra problemei. Cîtă milă de mine trebuie să fi avut profesorul care mi-a „dat drumul" pentru ca, aiurea, încă doi ani să fac tot aceiaşi tristă experienţă...

Aparte, fără vrîsta aparentă, dar, de sigur, trecut de patruzeci de ani, Ardeleanul Marţian, directorul liceului supt „conservatori", al cărui nume chiar părea că-i spune fiinţa, venia din altă lume, şi o represinta neschimbată. Ultramontam care învăţase, mi se spunea, în Viena, din care aducea o bogată, o impresionantă ştiinţă, el crea „sintaxa ornată" pe care ni-o presinta. Nalt, osos, bolnav, reţinut de suferinţa lui de piept adesea acasă, călcînd şi de aceia măsurat, cîntărindu-şi vorbele, dar, în fond, cu toată această solemnitate, bun şi iertător, pentru cei cari, ca Arthur Stavri, care încă de atunci făcea versuri, îl aşteptau în culoar ca să-l înştiinţeze că nu sînt pregătiţi pentru... ziua aceia, el dădea o înaltă demnitate, pe care n'o mai întîlnisem la nimeni, catedrei. Traduceam acum din poesie, şi „Georgicele" lui Virgil, cu un profesor care nu era nici plugar amator şi care uitase casa părintească, de bună samă a unui vrednic ţeran de dincolo, nu ni erau inteligibile prin recomandaţiile practice din ele, iar poesia ni scăpa şi nouă, cum scăpa şi profesorului, un aşa de competent filolog. Dar eu, de la mine însumi, începeam a trăi în cugetarea din această limbă, de şi mai tărziu numai mi-am dat samă de procesul ascuns care se petrecea în mintea mea.

Bătrîn de sigur era şi profesorul de filosofie, Giurgea,

dar mai bătrînă filosofia prietenosului avocat, care se suia pe catedră așa cum venise de acasă, încheiat, descheiat, și spunea ceva așa de părintește încît nu ne simțiam la școală, ci acasă la noi, cu o rudă în halat, de la care nu ascultam și nu învățam nimic.

Ce aleasă în schimb, ce îngrijită, de o eleganță în adevăr italiană, era ființa profesorului de această limbă, care nu era impusă în program, dar o urmam cîțiva, avocatul Licu! Și, astfel, de la profesorul cu ochii verzi melancolici, cari păreau că văd undeva foarte departe, am aflat, pe paginile metodei lui Frollo, un viitor coleg al mieu la Universitate, și ce spune în zborul ei darnic de ciripiri orice „peregrina rondinella". Cînd, peste cinci ani, am făcut primul drum la Veneția, simțindu-mă ca de acolo, am avut un sincer gînd de recunoștință pentru filologul improvisat, care, în dorința de a ni arăta cît de mult samănă cele două limbi, apropia pe „neghitoso" de „ñigăiosul" său moldovenesc.

Germana era predată de pașnicul profesor Nicolescu, tot un Ardelean poate, avînd placiditatea, aproape mecanică, de mișcări și gesturi a lui Marcian, dar fără motivele lui personale. De o notă bunișoară puteam fi siguri de la nesfîrșita lui indulgență, dar la această materie, care ne punea în inferioritate fatală față de colegii evrei, ce groaznică trudă a fost aceia care, în singurătatea odăii mele, nervos străbătută în toate sensurile, m'a făcut să pătrund pe paginile „Metodei" lui Ahn desișul declinațiilor și formelor verbale ale unei limbi cu totul altfel însuflețită decît toate cele cunoscute până atunci?

Nu știu nimic despre lecțiile de științi naturale: cu profesor cu tot, ele s'au împrăștiat fără a-l mai putea regăsi pe dînsul, fără a le mai putea descoperi pe dînsele. Același lucru cu limba francesă. Aceste materii nu se poate să fi fost legate de un om nou sau de elemente nouă în predare. Dar pe doi profesori noi, chiar dacă

materiile lor nu mi-ar fi fost așa de simpatice, nu i-aș fi putut uita.

Ne-am trezit la istoria Orientului,—unde se rătăcise și manualul, vechiu, dar foarte îngrijit, al unui Mandinescu, culegînd, sau poate și traducînd, seminarist pentru seminariști, din, probabil, vre-o carte în rusește,—cu un profesor tînăr, de și nu foarte tînăr, a cărui păreche cu greu s'ar fi găsit. Mic, foarte mic, cu privirea ușor încrucișată, ceia ce-i dădea un aier misterios, cu mustața aspră rasă, tăiată scurt, Ioan Georgian, fecior de preot, care făcuse și studii în Paris, la Hautes Études, cum am aflat pe urmă, cînd el a apărut ca rival al fostului și, cred, în adevăr prețuitului său elev de la Botoșani, apărea vorbareț, aprins, călcînd larg, potrivindu-și pasul, lîngă silueta înaltă, tristă, tăcută a lui Marțian. Cred că odată au și locuit împreună, de și pe urmă vedeam de la casa noastră nouă, tot din parohia Sfîntului Ioan, la un carătaș neamț sau polon căruia îi ziceam „buiá" (boiá), lumina care veghia până târziu în casa Măndiței Buzilă, fata Juanesei, unde Georgian se mutase. Spirit revoluționar, acest om cu neobișnuite scînteieri, dar și cu o ereditate care-l va smulge apoi de la catedra din București la Sf. Sava pentru a-l ținea ani de zile în zbuciumul sufletesc al maniei religioase, vedea, singur, o altă școală. Distanța, necesară, între dînsul și școlarii săi nu înțelegea s'o stabilească decît prin știință, care nu-i lipsia, și talentul pe care-l avea cu prisosință, fiind, fără îndoială, unul din oamenii cei mai elocvenți, cei mai plini de vervă — se înscrisese și ca avocat — pe cari i-am cunoscut. Așezat pe un simplu scaun în fața noastră, el improvisa după o carte pe care a isprăvit prin a mi-o recomanda. O am și acuma: nu e alta decît manualul pentru Universitate, plin de așa de frumoase descrieri, de fragmente literare așa de bine alese, de traduceri noi din cărțile sfinte evreiești, al marelui egiptolog Maspero. Pentru

întăia oară, atingeam în pregătirea mea de lecție, de examen un așa de înalt nivel, și eram mîndru că nu mă înspăimîntă, precum eram bucuros că-mi place așa de mult.

Ioan Georgian era un om deplin, și tocmai de aceia el consimția, — mai mult, el găsia foarte natural — să ne trateze și pe noi ca oameni. Același lucru îl făcea, dintr'o tinereță doritoare de cît mai mult contact sufletesc, din lărgimea de orizont a unor studii universitare făcute, la Iași, până la capăt, dintr'o nesfîrșită bunătate de inimă, încă un profesor nou, Nicolae Răutu, — și acesta apărut într'o nedespărțită tovărășie, lîngă noul „domn de științi naturale" pentru „cursul inferior", Mironescu, mergînd alături așa încît li vedeam înaintînd bastoanele perfect paralele. D. Răutu, care-și continuă și azi o bătrînețăa senină, în mijlocul bogatei sale familii, și care-și are în urmă o carieră politică în care din nou ne-am întîlnit, ne-a cîștigat de la început, mai mult decît Georgian, care mai ales ne impunea, prin zîmbetul lipit de figura sa larg deschisă, care încununa un trup sănătos și voinic. Dar ce era cu totul nou la acela care aducea ultimele resultate ale școlii lui Lambrior și le comunica prin note manuscripte, era disposiția, care ne ridica așa de mult în ochii noștri, ducîndu-mă pe mine până la hotarele, pe care totuși le vedeam bine, ale familiarității, de a discuta cu noi. Între ortografia lui Băleanu și a lui erau deosebiri și, pentru a ne cîștiga de partea sa, cînd ar fi putut să ni impuie acestălalt sistem, el recurgea și la legile derivației, de care până atunci fuseserăm străini.

E cel d'intăiu om mai în vrîstă care mi-a arătat înțelegere și iubire. Mai tărziu, cînd acea nedreptate m'a depărtat de orașul nașterii mele, el mi-a păstrat, în ciuda majorității colegilor săi, care mă sacrificase așa de ușor, acest sentiment, și, în casa lui Argenti, acuma dispărut, unde trăia cu prietenul său, eram primit într'o intimitate re mă onora și mă îndemna.

Şi iată şi catastrofa vieţii mele şcolare la Botoşani.

Se simţise, se pare, nevoia unui supraveghetor de disciplină şi, probabil mai mult pentru trecutul său de militar decît pentru demnitatea purtărilor ca profesor, maestrul nostru de musică şi de scrimă primise această delicată sarcină. După conversaţiile cu care ne obişnuise, fireşte că trebuiau acte de autoritate ca să se impuie. Trecusem pe lîngă dînsul salutîndu-l, cum fusesem învăţat să fiu politicos de acasă, unde chiar mi se făcuseră mustrări cînd sărutasem mîna lui Vlădicescu, oaspete al lui „moşu' Manole", foarte amabil cu teatrul de ambe sexe, de şi nu trebuia s'o fac pentru că „la actori, chiar bătrîni, nu li se sărută mîna". Glasul aspru mă rechemă ca să-mi ceară s'o fac din nou şi înaintea tuturora, pentru că pănă atunci n'aş fi făcut-o. Mîndria firească a adolescentului a refusat, cum nu se putea altfel, fiindcă aş fi mărturisit, în casul contrar, că n'am creştere şi că am minţit. Era şi mîndria rasei, căreia nu i s'a poruncit. Eu, care nu fusesem niciodată pedepsit din a doua clasă primară, eŭ care de cinci ani eram în fruntea tovarăşilor miei, trebuia să rămîn „oprit", sentinţa rostindu-se înaintea gloatei din toate clasele care se adunase. Liniştit, am plecat acasă, bănuind ce mă aşteaptă.

Pentru aceasta, „conferinţa" profesorilor m'a eliminat pe cîtva timp din şcoală. Trebuia deci, nu fără durere, să caut aiurea.

Şi — am găsit.

Am ajuns astfel la liceul din Iaşi, ceia ce era şi o uşurare pentru condiţiile de viaţă ale mamei, fratele mieu întrînd în acelaşi timp la Şcoala Militară de acolo.

Mai văzusem oraşul, care continua să-mi pară fără păreche, de şi el n'are pe departe, cu toţi Tătăraşii şi Ciurchii săi, de origine tataro-ţigănească, aceiaşi frumuseţă ca Botoşanii, răsfiraţi pănă departe, cu mahalale ca nişte sate,

cu lungi şi curate străzi armeneşti, lăsîndu-se numai centrul înghesuielii comerţului evreiesc, aici învrîstat însă cu Armenii răspîndiţi în toate colţurile şi cu cîte un Lipovan din piaţă, vînzător de peşte, de frînghii, de panerașe de ceară pentru Paşti, cu flori colorate prinse de-asupra, şi de sîmburi de floarea soarelui.

Odată, eram tot la mătuşă-mea Zinca şi la „moşu' Ioanidi", gazda noastră, ori de erau bucuroşi ori ba — şi, cu o perfectă discreţie, nu-şi arătaseră împovărarea prin întreita noastră presenţă —, într'un cartier de care fusesem străin chiar şi cînd, rare ori, ne abăteam la „moşu' Go", lîngă biserica Sf. Atanasie, urcînd de la Şcoala Centrală în sus, printre vechi gospodării, cărora încă neînţelegerea artistică nu li dărîmase zidurile pentru a scoate piatră, regiune de străzi înguste, întortochiate, de case care păreau că ascund cîte o taină. În noua visită, cu cîtva timp înainte de strămutarea mea şcolară, eram într'o foarte curată căsuţă de la Copou, tocmai la capătul marii străzi boiereşti, mărgenită de case ale unei mîndre şi fine aristocraţii, frecată cu franţuzeşte, occidentalisată în limbă, ca şi în clădiri, care întindeau peroane supt care odinioară se opriau multele trăsuri în serile de sindrofie. Încă nu se prefăcuse această mai nobilă alee a Moldovei de odinioară într'un şir de case fără stăpîn, pornind astfel de la cofetăria Tufli, reservată pentru scopuri comerciale, în faţă cu maidanul d-lui Cuza, unde rămăsese numai o pivniţă de găzar aşteptîndu-se circurile ambulante, pentru a se continua cu comandamente militare, cu cercuri de ofiţeri, cu locuinţi de închiriat. Impunătoarea Şcoală Militară, cu larga grădină în faţă, avînd peste drum, pentru un negustor de piane şi cine mai plătia chirie, vechea locuinţă încăpătoare şi arătoasă a Drăghiceştilor, se găsia încă între adăposturi de bancheri evrei ca Juster (odată singur Neuschotz se înfipsese într'un mîndru palat de arhontologie la începutul străzii Mitropoliei şi casa Paşcanului de

lîngă Sf. Ilie se pregătia să cuprindă un spital, o alta mai departe scăpînd de degradarea ca destinație și de urîțirea ca stil prin aceia că fusese dăruită Consulatului rusesc), dar și școli ca a d-nei Dodun des Perrières, văduva organisatorului închisorilor moldovenești supt Vodă Grigore Ghica, apoi locuințe de funcționari, avocați, politiciani, gata la orice întoarcere a soartei să vîndă cui dă mai mult și, dacă se poate, Statului; se mai păstra acolo în legătură cu trecutul casa de unde ieșia totdeauna la anumite ceasuri micuța umbră albă a bancherului Pavli. De la un capăt la altul, liniște, măsură, bună cuviință. Cetele de școlari în diferite uniforme se sfiau să ridice dealul cu mișcările deșănțate ale unei tinerețe zburdalnice și cu zgomotul celor scăpați o clipă de tirania paralisantă a clasei. Trăsurile marilor birjari scapeți în mantii de catifea închisă, în jurul cărora flutura mătasa albastră deschis a centurii, mînau cu o singură ușoară amenințare a sfîrcului de biciu, care nu lovia, ci despica aierul dintr'un gest elegant, cai de rasă cari ar fi făçut mîndria unui amator din Apus, și cunoșteai pe cine era înăuntru, căci nu venise încă scăderea plimblărilor sfidătoare ale oricui are cu ce să-și plătească o cursă ca să se afișeze.

Acolo în capăt, căsuța, care înainta asupra străzii, foarte albă, foarte cochetă, îngrijită cu acea minuțioasă pasiune de gospodărie, specială Moldovei singure, care se păstrează foarte dese ori și acum ca o sacră tradiție, semn al unei rase selecționate și străbătute de o lungă viață istorică, avea în față grădina Copoului. Influența lecturilor proaste — vai, cinematografele din ultimele decenii! — nu mîna printre bătrînii ei copaci, supt cari se opria melancolia lui Eminescu, părechile grăbite, nu numai să guste plăcerea alintărilor ușuratece, dar să și învedereze tuturora fericirea lor; adîncuri umede de întunerec, rare ori străbătute de cîte un singuratec care numai acolo credea că poate să rămîie singur cu dînsul și cu ilusia pădurii

neatinse încunjurau urîta piramidă ţintuită cu litere chirilice, care amintia, din pornirea recunoscătoare a lui Mihai-Vodă Sturza, tot ce Moldova Regulamentului Organic, cu acest Regulament însuşi în primul rînd, datoreşte ocrotirii binecuvîntate a lui Nicolae Pavlovici, domnul tuturor Rusiilor şi puţin şi al sclăvitelor noastre ţeri: niciun naţionalist sensibil nu se simţia jignit de o astfel de afirmaţie.

Cu unchiul, căpitan de intendenţă, mergeam une ori, purtînd şi eu o şapcă de dril, ieşită din us — şi mi se vorbia şi mie de viitorul pe care mi l-ar deschide Şcoala Militară —, la impunătoarea casarmă datorită tot Domnului de la 1850, activ renovator în mai multe privinţi al vieţii de Stat în Moldova. Atingerea cu o instituţie de perfectă ordine şi disciplină, în care totul se făcea pe basa respectului absolut, mă umplea de o mîndrie naţională deosebită de aceia care putea să iasă din vechile coruri de pe piaţa de la Botoşani. Aici vorbia, cu o elocvenţă de fapte, de stări de lucruri întemeiate, realitatea. Treceam prin odăile bine îngrijite şi participam la cercarea excelentului borş în care se amestecaseră toate mirodeniile îndătinate. Era atunci o mică armată bine hrănită şi, adaug, bine îmbrăcată: numai la întoarcerea mea din străinătate, după 1890, a început să răsară acea ruşine, dureroasă pentru sufletul mieu, a soldatului murdar, a soldatului în zdrenţe; pănă şi ordonanţele aveau, în regimul însufleţit încă de amintirea proaspătă a unui războiu cîştigat, o bună ţinută militară, şi nu cred să se fi gîndit vre-un ofiţer de atunci să li schimbe uniforma ţerii într'o livrea de lacheu. Ne înfundam şi în grădiniţile vecine, care duceau la huceagurile cu care se termina lunga alee, şi sunetele de trîmbiţi în dimineaţa răcoroasă treziau vedenii de trecut luptător, meniaŭ noi sforţări pentru drepturile încă necîştigate, a căror noţiune exactă, în ciuda atîtor ani de şcoală, îmi lipsia, din nenorocire, aşa de

mult. De altfel, în această liniște politică, dominată de continua creațiune a lui Brătianu, pe care nu-l intimida — și nici pe regele care-l susținea și care-i datoria și lui noua coroană de oțel — o oposiție zgomotoasă, dusă de tineretul conservator cu un Nicu Filipescu, oposiție a cării cunoștință o putusem prinde din foaia aristocrației luptătoare, „Epoca", amestecată cu atîtea alte ziare pe mesuța lui „moșu' Manole", nu era loc nici pentru amintiri prea vii, nici pentru speranțe prea îndrăznețe. Se credea că s'a cîștigat o basă solidă, permanentă, de pe care nimeni nu ne-ar putea zgudui, și a ne desface de care ar însemna să ne aruncăm în negrăite primejdii.

Acasă, unchiul era numai o veselie. Se zbeguia ca și noi copiii cu cele trei levrete, Princesa, imposantă mamă de familie, Oscar, cu ochii verzi, slab de multe escapade amoroase, și Ami, cu ochii negri strălucitori de inteligență, și, admirat de „țața Zinca" și de mama, cînta cu un glas puternic romanțele la modă, cerîndu-i-se de preferință „Viorica de pe vale", bucata de resistență. O familie din nenorocire fără copii, în care n'am auzit o vorbă rea și n'am văzut o mișcare de mînie sau de nerăbdare. Văd, departe, casa tot așa de bine ținută, dar cu o atmosferă misterioasă pe care n'o puteau sfărîma elegantele lor mișcări, pe cele două verișoare, așa de bune cu noi, împărțindu-ni batoane neuitate de ciocolată Suchard și, odată chiar, niște frumoase lanțuri de bronz cu sticle colorate pentru primele mele ceasornice, „cilindru cu rubine": Lența, fata așa de cuminte și studioasă, și Tauța, cu o licărire de veșnică glumă în micii ochii negri din fața ștrengărește pistruiată. O altă soră a tatei, Olga, odată făgăduită moșierului Anghel și de atunci menită celibatului voit de dînsa, ridica silueta ei slabă, cu mișcările voluntare, energia privirii, atît de hotărît inteligentă, din marii ochi negri pe cari nu-i încețase vrîsta.

Șederea ieșeană se opria aici. Nu-mi mai aduc aminte,

ca altă dată, de seri în centru, la grădinile cu înghețatele măiestre ca la „Alexandra" ori cu păhăruțele de bere amară, care-mi mijesc și ele într'un colț de trecut asupra căruia s'a lăsat multă cenușă. Ca teatru, numai clipa, atît de depărtată, cînd, în grădina Vîrnav de la Botoșani, Millo însuși vrăjia sabaturile țigănești din „Baba Hírca", fierbînd la focul dracilor cazane de farmece, sau vre-o vagă scenă pe care o actriță franceză veștedă și urîțică, și ea patronată de „moșu' Manole", arunca refrenul provocător :

Voici ceci, voici cela.
Comment trouvez-vous tout cela ?

De teatrul Iașului, ca și de toate spectacolele și petrecerile lui pănă la plecare, am rămas cu totul străin.

Dar, în anul trecerii mele la acel mediu școlar, locuința soților Ioanidi, care fusese și pe la biserica Sfîntului Lazăr, era în Sărărie, într'un lung șir de odăițe, lîngă care talentul de înfrumusețare al căpitanului crease o grădiniță și chioșcul înfășurat în zorele unde se stătea la masă. Casa primitoare, unde m'am întors apoi Duminecile și serbătorile, avea și alți oaspeți, fiecare cu alte apucături, dar dator fiecare să aducă un element la o viață continuu veselă, ca a vechii noastre ofițerimi. Un fost ofițer ungur pripășit, Réthy Béla, roșie figură rotundă cu o cravată de mustăți învîrtite, încînta pe cei de casă și pe oaspeți cu ghitara lui din care scotea nervos accentele *zapfenstreich*-ului ;. Romîn, zîcea, după mamă, avea prin Iași nu știu ce rosturi neclare, pe care îngăduitoarea noastră ospitalitate le accepta fără să cerceteze ; o nepoată a Elencăi Iorga, veșnic trista soție a lui Iancu Iorga, fratele bunicului, așa de bun și de blînd, așa de patriarh în lunga lui figură cu ochii mari umflați, cu craniul eshilean total desgolit și barba sură de profet, dar simțind încă pe umeri pedeapsa nemeritată a unei condamnări pentru o sumă ușuratec pierdută la ispititorul joc de cărți,

Aglaia, „Pasărea“, din causa profilului ascuțit al unei figuri extraordinar de spirituale, săria de pe un scaun pe altul, mai asemenea cu un spirit al grădinii intrat printr'o fereastă deschisă și, pregătind o căsătorie cu această ființă volatilă, melancolic, cu mustățile grecești atîrnînd, sever ca un președinte la Curtea de Casație, pe cind din creionul lui fără școală ieșiau tot felul de omuleți cu capul mare și membrele de paianjen cari sămănau leit cu oamenii zilei, acela pe care o scurtă, dar vie reputație l-a făcut caricaturistul la modă, Jichide, scris, cu o capricioasă ortografie francesă: Jiquide. Nu înțelegeam ce însemnau neașteptatele dureri, trîntind pe pat pe „țața Zinca“, al cării apropiat sfirșit il anunțau, fără ca ea sau alții să bănuiască.

Acolo m'am pregătit, pe băncile chioșcului din grădină, pentru examenul care trebuia să-mi deie o bursă la școala cea nouă, de care nu știam nimic, ba pe care nici măcar n'o văzusem.

Străin și necunoscut, incapabil, ca totdeauna, să mă recomand de la întăia încercare, pe care nu se putea să n'o strice o timiditate a cării vădire atîta vreme n'am putut s'o ascund, deci pradă oricării întrebări imperioase, oricării încruntări din sprincene, ba chiar oricării atitudini în care aș fi putut gîci neprietenie ori dispreț, am răspuns cum a dat Dumnezeu în anumite cercetări de noapte din cancelaria clădirii care s'a prefăcut apoi în Școală de Frumoase Arte și în Pinacotecă și care adăpostia atunci Liceul, legată fiind prin vechiul arc din vremea lui Mihai Sturza, injugînd strada care-i purta numele, cu internatul a cării mucedă și murdară temniță trebuia să mă închidă în curînd. N'am ieșit întăiul, biruit, dacă nu mă înșel, de un sprinten elev negricios din cursul inferior, mai tărziu prietenul mieu de la Vălenii-de-Munte, doctorul Pîrvu. Dar, oricum, nu mai eram povară îngustatei case din Botoșani, mamă-mea putînd

să adăpostească prin odăi ieftene singurătatea ei, și pînea Statului îmi era asigurată, o pîne pe care n'am udat-o cu lacrimi de mînie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul mieu fusese măcinat de teribila mașină sfărîmătoare a școlii.

Am intrat astfel în bătrina clădire neprietenoasă, cu o curte îngustă și prăfoasă, într'o clasă a VI-a mică și tristă, la capătul unui culoar care nu primise niciodată lumina și unde putina cu apă își revărsa cuprinsul. Băncile scrijelate se ridicau răpede în amfiteatru, lăsînd în fundul văii mesuța la care oficia, el însuși pătruns de jalea acestui mediu, un profesor, pe care, de sus, — unde pribeagul își așezase locul, lîngă un ftisic Tăutu, gata de moarte, și doi Evrei pe cari, cînd se ascundeau supt bancă la cetirea catalogului, un zdravăn băietan de la țară îi ridica de păr ca să lămurească îndoielile cu privire la absență ale profesorului—, îl vedeam mititel, grămădit și, în cele mai multe casuri, cu totul ridicul. Ce deosebire față de maiestoasa catedră botoșăneană, de mobilierul proaspăt, de lumina care se revărsa asupra clasei de curînd părăsite, din largile ferești deschise asupra curții vaste, asupra livezilor bogate și crenelelor casei Ciolac! Din stradă, huruieli de trăsuri, strigăte prelungi, de jălanie, ale ambulanților evrei, zburdăciunea zgomotoasă a claselor ieșite pe trotoare și, la orice deschidere a fereștilor joase, tot ce poate trimete, împreună cu praful, cu „colbul" ei, o stradă rău și rar măturată.

De și cunoscuți în mare parte prin lucrări proprii, apărute în volum sau în paginile „Convorbirilor", de și legați cite unii de activitatea literară și științifică renovatoare al cării organ fusese societatea „Junimea", deci notorietăți netăgăduite și adesea personalități distinse, anumite defecte făceau ca și noii profesori să fie inferiori, în această calitate a lor, față de aceia de la cari plecasem, și, dacă nu făceam atunci o comparație care să contribuie la

demoralisarea ce m'a învăluit de îndată, crescînd necontenit, e fiindcă asupra nedreptății și umilinții suferite cu cîteva luni în urmă preferam să întind un văl des de nepătruns.

Tineri nu erau aici decît doi, cari ei înșii n'au avut nicio atingere cu sufletele noastre, unul fiind o fire despreţuitoare și violentă, celalt avînd o „dexteritate" pe care n'o preţuiam de loc.

Încolo, tot oameni trecuți de cinzeci de ani, iar unii și mai înaintați în vrîstă, asupra cărora meșteșugul exercitase o acțiune deprimantă, cu atît mai mult, cu cît aici nu era omul din Iași avînd a face cu oameni din Iași, ale căror rosturi de familie să le cunoască adesea perfect, ci mulțimea elevilor, destul de obraznică, dar fără curajul și tradițiile eroice de la Botoșani — adevărat că și fără profunda stricăciune, miseria morală de acolo —, era adunată de vîntul întîmplărilor în orașul mare, cu mulți funcționari, din toate părțile Moldovei-de-sus.

Mai bătrîn decît toți părea profesorul de francesă, Alexandru Suțu. Urmaș de Domn, avînd în figură liniile caracteristice ale nobilimii fanariote, slab, palid, cu nasul coroiat supt fruntea pe care se rătăciau vițe de păr alb, observînd în îmbrăcămintea usată o distincție ereditară și înfigînd în cravată acul cu coroana princiară, acest om pe care descendența și creșterea îl meniau la altceva decît trista meserie care vădit il desgusta până într'atîta încît refusa să numească, în general, pe elevi, chemîndu-i după semne exterioare ca: „tu cel cu cravata albastră", lucra obosit și în silă, putînd avea, de altfel, — el, care se pătrunsese de spiritul limbii, vorbită exclusiv acasă, în care a încercat a traduce pe Eminescu, și care publicase o miserabil tipărită istorie a literaturii francese —, așa de puțină satisfacție de la băieți a căror limbă se împotrivia la orice încercare de bună pronunție francesă. Venia ca la o osîndă, examina în neștire, adînc nemulțămit de

orice manifestare, și ni aplica o metodă excelentă, dar neinteligibilă pentru cei mai mulți, aceia a gramaticii istorice a lui Auguste Brachet, pe care o socotia ca a sa personală, ca „metoda“ sa, — ceia ce făcea pe grăsuțul fiu de băcan gălățean Soare, pe care-l pîndia un așa de grozav sfîrșit la bătrîneță, să spuie că „Suțu are metodă“ ori „n'are metodă“ după nota pe care o putuse căpăta. Cînd, în clasa a VII-a, omul de gust rafinat ni-a dat composiții libere, de făcut în clasă, cred că a mea despre Ioana Darc l-a făcut să mă privească altfel decît gloata desprețuită; eu însumi am avut pentru întăia oară, așternînd acele rînduri calde de lirism pe basa unei cărți pentru copii de la acel Alfred Mame din Tours, dăruită de biata Băjeasca, fiorul cum se poate scrie istoria, istoria însuflețită, singura de ținut în samă.

Nu va fi fost mai tînăr acel om de o extraordinară vitalitate, ceia ce l-a reținut pe lume pănă ieri, care ni preda istoria. Alexandru Brandia, cunoscut mie după traducerea manualului din clasa a II-a de la Botoșani, micuț, slab, zbîrcit, aruncînd pe catedră o pălărie trecută prin multe ploi și prăfuită de multe vînturi, ne privia de supt ochelari cu mărunții ochi negri nu ca pe niște neînțelegători sau ca pe niște dușmani temuți, cu cari se dă zilnic lupta pe viață și pe moarte, ci ca pe niște rătăciți și rău crescuți cărora așa de mult ar fi vrut să li schimbe sufletul, umanisîndu-l și civilisîndu-l. Era ceva înduioșat, vibrant, dureros rugător în glasul lui, cînd, la tesă, izbucnia: „Nuuu copiați! De ceee copiați!“, ca să termine printr'o amenințare de care trei șferturi din clasă, cu cărțile deschise în bancă — obiceiu mai rar la Botoșani, unde însă, cînd se făcea, se făcea bine, dînd, e adevărat, profesorului supraveghetor cartea, dar fiind supt coperta ei... o alta —, își rîdeau cu cinism. „Explica“ bine, viu — cea d'intăiu „explicație“ la istorie pe care o auziam —, dar cerea să nu se treacă peste ce spusese

chiar cînd, cu toată lunga lui practică, greșise vre-un amănunt. Îngăduia să se recurgă la cărți străine, și eu cetiám, urmînd exemplul de la Botoșani, din cartea de „istorie a evului mediu“, apoi din cea „modernă“ următoare ale lui Duruy, frumoasă lectură, presintată simpatic ca și manualul, pe care-l păstram cu sfințenie, al lui Maspero.

Mai tînăr ceva părea profesorul de limba latină, Xenofont Gheorghiu, care, plecînd foarte tărziu din viață, a lăsat așa de bune amintiri. Autor al unor studii de literatură francesă apărute în curs de mulți ani de zile la „Convorbirile Literare“, studii îngrijit scrise, care dovedesc cetirii asidue, dar cărora li lipsește orice farmec, acest om distins n'avea de sigur o cunoștință adîncă a unei limbi așa de grele — cîtă distanță până la impunătorul Marțian, atît de stăpîn peste ce era mai greu în materia sa! —, și nici, pe departe, neapăratul simț special pentru clasicismul antic. Corect în îndeplinirea datoriilor sale, el nu arăta o deosebită satisfacție că ne are în fața lui, ci, înăcrit, veșnic obosit, își dregea cu vîrful creionului o coafură creață și învoaltă în care vrîsta pusese multe puncte albe. Mi s'a spus că e „domnu' Codiță“, și cu atîta se încheia caracterisarea.

Limba greacă era a unui om de mare merit, care mulți ani a fost directorul liceului, neclintit de nimeni, identificat cu această situație, filologul de pregătire europeană Vasile Burlă. Nu era numai eruditul care dăduse „Convorbirilor“ etimologii și articole de polemică pe dreptate foarte ținute în samă și cetitorul unei vaste biblioteci pe care dureroase incidente de familie mă vor face s'o zăresc din odaia mea de oploșit la dînsul, dar, la acest superb exemplar de rasă moldovenească, un zimbru al lui Ștefan-cel-Mare, cu trupul imens, puternicul cap, ochii mari dulci, glumeți și în fond triști de-asupra mustății arcuite asupra gurii sfătoase, un suflet multiplu, complex,

nesigur de sine, pipăitor se zbătea în acest formidabil înveliș, făcîndu-i viața capricioasă, nelogică, necontenit sfărîmată. Am aflat pe urmă că, soț, din iubire romantică, al poetei Matilda Cugler, fusese însurat a doua oară cu o străină, și singurătatea lui va fi apoi ruptă de o a treia legătură, tot așa de romantică și tot așa de trecătoare. Cu noi nu era numai tolerant, rîzîndu-și de ignoranța, așa de răspîndită și așa de firească la o materie atît de grea, ci mergea până la glumă, până la ghidușie, atingînd și terenuri pe care până atunci numai „contele" de la Botoșani le pipăise, ca în ziua cînd ni dădea la „Odiseia", pe care așa de puțin am înțeles-o atunci în farmecul ei eroic și pitoresc, explicația suplementară că Nausikaa cu ochii acoperiți cînd i-a răsărit din mare trupul gol al lui Odysseus „se va fi uitat puțintel printre degete". Dar noi nu știam aprecia această prețioasă zburdălnicie de moșneag și-l luam din cînd în cînd înainte, cu toată aparența lui masivă și accentele sonore ale glasului cînd voia să pară grozav de indignat. Astfel, cînd întreba pe cineva dacă „n'ar fi bine să rămîie oprit", acela nu-și făcea pedeapsa și, chemat să răspundă pentru aceasta, declara că „a crezut că nu e bine". Prin cîte n'a trecut, cum se va vedea, și îndrăzneala mea începătoare față de acela pe care-l iubiam de sigur, dar a cărui autoritate devenise aproape total disparentă! Până și vorbirea bucovineană a lui „dom' Berlă" ni dădea prilej de glumă.

Cu limba germană era chiar un adevărat scandal. Format la cele mai bune școli din Germania, doctor în drept și doctor în filosofie, fiul lui Teodorovici, filologul ardelean, fratele medicului regal, Octav Teodori fusese atins de o boală care nu atrăsese punerea lui la pensie, dar permitea unor tineri fără milă orice cruzime față de omul cu părul lung, fața stoarsă, vagii ochi pierduți supt ochelari, care se așeza pe catalog ca să nu umble ni-

meni într'însul. I se puneau întrebări, mai ales în clasa a VII-a, cu privire la cele mai frumoase fete din oraș, se simulau închideri între cele două geamuri, se dădeau lupte cu pachete de rufe din care răsăriau mîneci și craci. El, incapabil de a examina, punea note la întîmplare. Ale mele erau foarte bune, pentru că, știind cît se putea ști și la Botoșani, avusesem cutezanța de a-i declara de la început, cum tot mai rupeam ceva, că am făcut studii la Cernăuți. Fără a mai fi întrebat, aveam nota zece asigurată.

Matematicile le preda ceremonios, în în hainele cele mai îngrijite, cu gulerul cel mai înalt și totdeauna proaspăt, trăgîndu-și manșetele cînd scria pe tabelă, Lucescu. Dar, bolnav de piept, silit să facă îndelungate petreceri în țeri calde, el nu era un profesor permanent. La dînsul înțelegeam... cît de obiceiu, și această incapacitate absolută m'a dus la prima înșelare a unui profesor: în cursul unei tese m'am cerut la putina cu apă și am simulat o slăbiciune neprevăzută. O însemn aceasta alături de scrierea pe manșetă, silită de totala mea inaptitudine de a învăța pe de rost, a versurilor odiosului Boileau la Suțu și cu o nerușinată tesă presintînd „tăietura unui vulcan în momentul erupției“ la profesorul de științi naturale de care va fi vorba pe urmă.

Odată, Lucescu a fost înlocuit cu profesorul de Universitate Ralet. Nobilă figură boierească, aleasă atitudine a bolnavului de aceiași boală cu Lucescu, care-și domina suferințile, și în același timp o sinceritate, o spontaneitate, o genială disposiție în a lua lucrurile de la început, personal. Cînd, în fața cifrelor de pe tabelă, mă opriam total desorientat, glasul slab mă îndemna: „Să încercăm! Să văd și eu ce s'ar putea!“. Am crezut un moment că poarta de aramă neclintită se crapă puțintel în fața mea.

„Domnu' Drăghici“ de la științe, gras, gros, bondoc, cu părul mărunt creț, cu mustața care părea roasă de

molii — de aici porecla: căţeaua —, cu glasul fără sonoritate, urmărind penibil pe carte numele fosilelor, la care cei mai obraznici nu lipsiau să adauge „Catella Magna“, imediat repetată şi de profesor. Aici lecţia era un perpetuu scandal: i se aduceau pietre din gunoiu ca să le identifice şi se pare că într'adevăr le apropia de limbă. L-am cunoscut şi altfel, în familia lui, de care a vrut să mă şi apropie —, şi supt dascălul ridiculisat am descoperit un om fundamental bun, care însă de sigur îşi greşise meseria.

Mai că l-aş fi putut confunda ca aspect cu bunul bătrîn de la musică, Dima, căruia nu i-am dat un ceas de cîntare, de şi mă asigura că am „un glas frumos“.

Ce splendid era profesorul de desemn, Şoldănescu, un pictor adevărat, care mi se înfăţişa ca un sfătuitor mai în vrîstă! Moartea timpurie a impiedecat desvoltarea talentului său, foarte real.

La romînă, un om de o imensă lectură, de un spirit ascuţit şi pătrunzător, autorul unor studii despre balada românească şi viitorul alcătuitor al unei masive lucrări care pretinde a resolvi, filologic şi istoric, chestia originii Romînilor, Alexandru Philippide, moştenitorul numelui şi temperamentului unui Grec de geniu de la începutul secolului al XIX-lea, nu făcea decît să ne sperie. Mic, iute, mînios şi furios, fulgerînd pe supt ochelari, părînd că vrea să ne înţepe cu virful stufoaselor mustăţi, umflîndu-şi pieptul supt vesta, jiletca bătător la ochi decoltată, improşcînd cuvintele la explicaţia care nu se înţelegea şi bruscînd la răspunsuri şi pe cei mai buni, el ni presinta, ceasuri întregi, sprijinit pe cugetători germani ale căror cărţi erau citate în nemţeşte, teoriile despre deosebirea între istorie, care spune cum e, ştiinţă, care învaţă ce nu e, şi poesie, care se ocupă cu ce nu poate să fie, ori, în clasa a VII-a, înşira o întreagă bibliografie

poliglotă cu necruțătoarea însemnare a anului și locului de tipărire. Pentru noi, timp pierdut...

De colegii de la Externat îmi aduc aminte prea puțin. Între dînșii se desfăcea printr'o inteligență deosebită — îmi părea rău că-l înlocuiesc la premiul întăiu, dar el nu mi-a arătat prin nimic că ar fi jignit, cu toate că marea lui reservă l-a împiedecat de a-mi dovedi de atunci neuitatele sentimente de care mi-a dat dovadă pe urmă —, Petre Liciu. Fiul unui magistrat bolnăvicios și șubred și al unei mame care s'a stins în chiar acest timp, lăsînd cîtva timp ca o umbră asupra vieții lui întregi, el era tot mai mult atras dincolo de școală prin pasiunea pe care i-o trezise teatrul, tot așa de necunoscut sărăciei mele ca și represintațiile din Botoșani, al lui Grigore Manolescu. De altfel, cum se va vedea, la această vrîstă privirile noastre mai ale tuturora erau îndreptate în altă parte, și cu cea mai mare tragere de inimă pentru studii nu puteam să ne dăruim întregi școlii. Încă una din problemele învățămîntului mai înalt, această firească distracție, pe care nicio mustrare, nicio pedeapsă nu o pot înlătura, cerînd din partea învățătorului, care atunci trebuie să fie mai mult decît oricînd educator, o deosebită atenție și nesfîrșite crutări.

Mediul școlar era și aici în imensa lui majoritate romănesc. Dar, pe cînd, la Botoșani, Evreii dădeau sau elemente nule ca Aizenberg sau elemente cu totul distinse ca Sanielevici, așa încît pe cel d'intăiu îl ignoram, iar pentru celalt aveam stimă, aici elevii evrei erau mediocri și mai adesea ridiculi, nu atît prin felul de a vorbi limba, care se vedea că nu e cea obișnuită oricînd acasă, cît prin anumite neajunsuri de temperament. Unul, nesigur de ce spune, sorbia aierul la fiecare greutate, cu un gest de retragere, parcă s'ar fi fript; altul călca plantigrad; iar un al treilea, mic, slab, nervos, palid și împodobit la o vrîstă destul de înaintată cu niște solide

mustăți blonde și cu o barbă care se cerea curățită zilnic, era poreclit „Cocoșel“ pentru că, la Iliadă, după buna traducere în proză a lui Caragiani, care întrebuința pentru aducerea corpului lui Hector muntenescul „coș“ (noi nu aveam în graiul obișnuit decît „coșarca“ și „cociugul“), întrebat de Burlă ce e aceia, s'a grăbit, fricos, să dea explicația că nu e vorba de un „cocoș“ mare, ci numai așa de un biet „cocoșel“. Prietenie deosebită nu se arăta acestor băieți de altă fire — căci religia nu ne interesa prea mult, iar în ce privește naționalitatea n'aveam o conștiință activă a ei, cu atît mai puțin una prigonitoare, care, cu simțul nostru estetic natural, ni s'ar fi părut urîtă, de la cei mulți la cei puțini mai ales —, și din cînd în cînd îi mai strîngeam în băncile din a VII-a, sprijinindu-ne picioarele pe margenile amfiteatrului — și era un haz să auzi pe „Cocoșel“ strigind înspăimîntat ca și cum scena era să se termine cu moartea sa pămîntească! Azi, doi sînt — ori au fost — medici, iar unul, inginer la petrol, te roagă discret să nu-i amintești numele străin de la școală.

Legăturile se puteau face, trebuiau să se facă în internat: în urîtul și scîrbosul loc de tortură, adevărată închisoare, în care căpătai ceva și din psihologia deținutului, al Liceului Internat.

Peste stradă, o grădiniță cu doi, trei copaci, fără un strat de floare, în orașul care, de și mult mai puțin decît Botoșanii miei, era, în cartierele românești, totuși, numai flori înaintea casei și zîmbetul lor se răsfăța la toate ferestile; o tristă curte pietruită, mică de o cuprindeai dintr'o privire și totdeauna plină de lume; la poarta ferecată gheretа de pază a portarului neprietenos. Iar, în ce privește locuința, Doamne! sus, dormitorii reci, ințesate de paturi — dormitoriul mieu se chèma prin tradiția suferinții de mai multe generații: „Siberia“ —, două repetitorii, tot așa de rău încălzite, pentru cursul inferior și cel superior deo-

sebit, cu supravegherea unor pedagogi, dintre cari unul singur, viitorul doctor Țurcanovici de la Roman, care avea ilusia că ne poate stăpîni prin cîte o vagă amenințare, era un om sănătos și voinic, pe cînd Antoniade cel blînd, vorbind în șoapte, își tușia agonia — și în curînd era să-i vedem în biserică trupul neînsuflețit, capul blond creț plecat prea curînd pe perina sicriului — și Maxim, care a mai putut trăi, vărsa sînge. Romanticul Sacchetti de la „Siberia" venia numai ca să doarmă. Undeva în fund, un gang întunecos, păzit de rufosul, murdarul „moș Cute", ducea la latrine care erau o groază. Peste antret, clasa a VII-a a externilor. Pe scări întunecoase, în faptul zilei, treziți de clopoțelul pe care, cu o infernală stăruință, ni-l sunau în urechi doi Țigani bătrîni, aproape tot așa de ferfeniţoşi, ne coboram, rebegiți de frig, strecurîndu-ne spre lavatoriul veșnic umed, cu țevile de tinichea care trebuie să fi venit de la Mihai-Vodă Sturza însuși, creatorul, în acest local putred de vechime și neîngrijire, al vestitei atunci Academii Mihăilene. Astfel curățiți, și pieptănați Dumnezeu știe cum și unde, mergeam în lunga odaie a refectoriului care comunica printr'o ferestuică îngustă cu o bucătărie în care nimeni n'avea curajul să privească. Acolo ne aștepta zilnica noastră leoarcă de dimineață în care se puteau recunoaște slabe urme de lapte, — Dumineca, trebuind să mergem la biserică, în care neatenția noastră era absolută, cafeaua aceasta era pur și simplu suprimată *ad maiorem Dei gloriam*. La amiazi, niște chiftele bocănețe, în care ai fi zis că s'a amestecat strujitură de lemn, ni împovărau stomahurile, iar, seara, o supă, un fel, care, la scurte intervale, era macaroane cu brînză, prefăcute într'un fel de sos gros, desgustător, și, de două ori pe săptămînă, dulciuri. Cred că Statul dădea pentru această alimentație total insuficientă — eu mă aprovisionam peste gard, la Olteanul cu strafide și mai ales cu alune, pe care le rodeam cu un apetit de

veveriţă — cinzeci de bani pe zi. Întorcîndu-ne dimineaţa la pupitrele în care învăţasem seara până la zece, reluam supt aceleaşi capace somnul nostru întrerupt, pe care pedagogul, faţă de „domnii" hărţăgoşi din cursul superior, trebuia să-l tolereze. Lîngă mine, egoismul lui Soare se hrănia singur, pofticios, din alimentele alese pe care le expediase tatăl de la Galaţi. Cutare alt vecin chitia albumul cu mărci postale, mare şi folositoare slăbiciune, pe care-l fura pe rînd de la toţi colegii. Greoiu, plictisit, pedagogul îşi tîra paşii, pe cînd din stradă se ridicau iarăşi strigătele, urletele, lungile plîngeri asiatice ale precupeţilor şi zvonul mulţimii grăbite spre tîrg. Aierul, de timpuriu plin de praf, zăpăcia şi mai mult minţile pe care, jos, le aştepta interogatoriul profesorilor.

Ce putea să resulte din acest fel de viaţă îşi poate închipui şi cine n'a trecut printr'o experienţă asămănătoare. De la o bucată de vreme, întocmai ca la închisoarea pentru delicte şi pentru crime, nu mai reacţionai: te părăsiai unei soarte care nu se putea nici schimba, nici îmbunătăţi. Orice grijă adevărată a fiinţii fisice — şcoala n'avea şi nu avuse niciodată baie — dispărea; puţini păstrau în dosul capacului de la pupitru un ciob de oglindă ca să-şi compătimească zilnic faţa palidă, obosită. Imbrăcăminţii nu i se dădea nicio atenţie. M'am deprins astfel, fără să fi auzit un cuvînt, dacă nu de simpatie sfătuitoare, măcar de milă, a nu mai scoate din şoşoni ghetele, care pe încetul se muiau, şi simţiam o deosebită plăcere că, în rătăcirea prin aceste triste culoare, nu mi se mai aud paşii, m'am deprins a nu mai tunde părul, care se lăsa pe umeri, a nu mai reteza fulgii de barbă, cari se îmbulziau sălbatec. Cravata o părăsisem, şi prindeam cu un bold gulerul continuu ridicat. Cred că mă împodobisem şi cu nişte ochelari fumurii. Un adevărat Ion Nădejde în mic, care se potrivia, de altfel, şi cu o începătoare profesiune socialistă. Mai în vrîstă, mai resistenţi, colegii din clasa a VII-a, cei doi Crivăţ, Nicolae

și Panait, se uitau cu curiositate la acela care părea, cum mi s'a și spus, „un ofticos ieșit din spital".

Paltonul mieu sur, apropiat de sobă, căpătase drept în mijloc o roată de pîrleală, care se vedea de la o sută de pași: îl induram, neavînd cum și unde să-l schimb și pe acela. O păreche de pantaloni largi de aceiași coloare arătau prin amploarea lor că sînt un dar de la unul din unchii miei. Purtînd un băț gros, pe care nu știu unde îl descoperisem, străbăteam ca o ciudată arătare străzile Iașului, pe care se purtau și atîția oameni îngrijiți și fericiți. Eram în nota bisericilor curățite de tencuială, a zidurilor pe jumătate prăbușite și a puturoaselor colțuri de ghetto. O, săracul copil cu hăinuțe de pichet alb și brandeburgurile albastre, în ce-l prefăcuse școala, care — nu e așa? — dă instrucție și educație și pregătește pentru o viață luminată și mulțămită!

Cînd, Dumineca, apăream la „moșu' Ioanidi", unde ajunseseră, se vede, a se deprinde cu iremediabila mea decadență — acasă scriam o cartă postală într'un an —, cîte o fată frumoasă cu care vorbia, învîrtindu-se în călcîie, fratele, purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roșii a Școlii Militare, îl ruga discret să găsească mijlocul de a înlătura urîta și trista fantomă buhoasă și prematur bărboasă care apărea une ori în privazul ușii...

Încredere în mine nu aveam de loc. Mi se părea că sînt cel din urmă dintre proști, incapabil de a face și eu ceva, și că, menit, de altfel, unei morți apropiate, nu voiu fi în stare să fiu de folos în scurtul termen al unei vieți nenorocite. Notele le luam mai mult din darul de a putea presinta lucrurile decît dintr'o cunoaștere adevărată a materiei, pentru care n'aveam nici timp, nici gust.

Nu știu unde ar fi ajuns această desfacere fisică și morală dacă, în acest iad, în care erau tipuri de tot felul, de la freneticii frecventatori de bordeluri, cei cu boli

urîte, şi de la cei cu apucături ascunse, pe cari-i prindea une ori o pornire de nebunie distrugătoare care-i trecea pe un timp la infirmerie în sama babei Tasia, ființa cea mai cu milă din tot personalul, de la Dobrogeni foarte copți, pe cari-i prindeau cu slujnicile acei cari pîndiau la ferestile subsolului, până la bieți băieței înspăimîntați, abia ieșiți din puful cald al părinților, nu mi-ar fi dat întîmplarea doi prieteni, cei d'intăiu prieteni pe cari mă puteam răzima eu mai mult decît dînșii, cari erau mai siguri de sine și deci mai resistenți, pe mine.

Din Botoșani venise şi colegul mieu Miron Kernbach, fiul „domnului Cherinbac" de la Poștă, Iosif, prieten odinioară, ca și frații săi, cu tatăl mieu și cu „moșu' Manole", și al „doamnei Otilia" de la Școala de fete: familie pe care o cunoșteam întreagă, cu fratele mai mare, Titi, cu sora Cornelia, care s'a vădit mai tărziu o delicată poetă și care a murit numai acum în urmă, lăsînd între hîrtiile ei toate foiletoanele mele din ziarul „Lupta", frumos tăiate și cu îngrijire păstrate, — mai tărziu numai voiu intîlni pe fratele mult mai mare, poet, politician, Gheorghe din Moldova —, ba până și la vărul lor după mamă, Constantinescu, de al cărui părinte se lega o istorie dureroasă de osîndă. Vesel, glumeț, vioiu, împodobit și cu însușiri literare, pe care le-am găsit pe urmă în înduioșătorul jurnal de proprie observație, scris în anii de boală, și a cărui rătăcire între hîrtiile mele am regretat-o așa de mult, el nu părea de loc menít ftisiei care l-a lovit la București, ca elev la Școala Politehnică, și de care, în cele mai mari chinuri sufletești, îndușmănit cu el, cu ai lui, căutînd un refugiu sufletesc, peste multe văi și dealuri, la mine, era să se stîngă înainte de douăzeci de ani. Ghiță Longinescu, azi colegul mieu la Universitate și eroicul profesor care a biruit cu un curaj unic neajunsurile fisice și morale ale pierderii vederii, era între noi trei temperamentul cel mai solid și mai armonios, fără

urmă de melancolie și îndoială în lupta vieții, pe care o primia încrezător în muncă și bucuros de puterile sale, pe fața mare cu ochii proeminenți, de o atît de prietenoasă privire: om de ispravă, idealist nebiruit, filosof al unei resemnări din care în întunerecul său a știut să facă o fericire a iubirii de oameni, a cultului datoriei. În mijlocul unor colegi brutali și pretențioși, de o inteligență slăbuță și fără un caracter format, noi, cești trei, făcuserăm o sfîntă ligă a modestiei noastre, a grijii unor lucruri mai înalte și mai bune: ce furioși au fost cu toții cînd am luat la masă, unde fiecare căuta să se îmbulzească pentru a fi la locurile din frunte, pe cele din urmă! După propunerea lui Longinescu, care aducea un solid humor focșănean, am întemeiat frăția pe toată viața a „vacilor", cu obligația de a nu ne chema unul pe altul cu un alt titlu decît cu acesta, pe atît de glorios, pe cît de rar, de „vacă".

Odată constituit acest element de resistență, „vacile" ieșiau firește la primblare împreună. Și ele au fost provocatoarele, supt conducerea eternei căciuli vechi de desnădejde și sfidare și a bățului gros cu care am fost bănuit că voiam să atentez la integritatea corporală a superiorilor miei, ale scenei neuitate prin care eram să mă desfac, supt osînda altei „conferinți", de această Bastilie murdară a adolescenței mele și să încerc o nouă viață, plină de sigur și ea de multe umilinți, mai grele chiar, une ori, decît pănă acum, dar in fund cu o licărire de lumină apropiată, de libertate ce va să vie.

Într'o Duminecă deci, întunecatul nostru „provisor", Cujbă, a decretat, nu știu pentru ce motiv, căci nu se săvîrșise absolut nicio greșeală, că noi din clasa a VI-a „nu. ieșim". Așa cum ajunsesem, tot aveam multă „sămînță de vorbă", așa încît logica mea dreaptă, raționalismul mieu instinctiv m'au făcut să întreb de ce nu avem voie să beneficiem de această zi a primblărilor și

visitelor. Răspunsul, potrivit cu cele mai bune tradiții ale „pionilor" din toate țerile, a fost, natural: „fiindcă așa vreau eu, și n'am poftă de discuții". Cine crede că atît de ușor se izbește in fața unui băiat de aproape șaisprezece ani, nu cunoaște dîrza, și, adaug: fericita disposiție a acestei vrîste, cînd se trezește simțul demnității umane, al respectului de sine însuși. La rindul mieu, am răspuns că: de ce iese colegii din a VII-a? „Fiindcă sînt din a VII-a." Logica însă, chiar într'un biet cap năcăjit ca al mieu, își păstrează drepturile: „Dar dacă vre unul din a VII-a va rămînea repetent și va fi împreună cu noi?".

Provisorul înțelegea că hotărirea era luată: că vom ieși, și, sfidîndu-ne, ne-a invitat s'o facem. Ca de cîte ori în viața mea am înfruntat totul fiindcă vedeam că nu pot altfel, că e ceva mai puternic decît mine care mă îndeamnă la aceasta, am simțit că pe fața mea subit îngălbenită trece vîntul supremului risc. Dînd într'o parte pe portarul uimit, am ieșit.

Au urmat lungi negocieri între cel vinovat de rebeliune, cu împovărarea ciomagului căruia i se atribuiau cele mai criminale destinații, și directorul însuși, care vădit n'ar fi vrut să mă arunce pe stradă. Înaintea întregii clase s'a desvoltat în ultima instanță decisiva discuție. „Ei, dem'le, și, dacă te-om da afară, dumneata ce te'i face?". Riposta, salutată de cele mai revoluționare rîsete, de un foarte rău exemplu, fără îndoială, pentru disciplină, a fost: „Mă fac ori sacagiu ori" — și aceasta arată pe vechiul redactor pentru politica externă la „Romanu" lui „moșu' Manole" — „ori ministru în Bulgaria".

Am fost deci eliminat — a doua oară în viață, și din cîte locuri era să mai fiu, până și de la Academia Romînă, de trei ori, de bunii miei colegi și foști elevi, pe lîngă încercări de a mă elimina și din viața politică și din literatură și, cu iscălitura a șaptezeci de profesori, de la Universitate... —, dar nici sacagiu nu m'am făcut și nici

din Bulgaria nu mi-a venit oferta pe care contam. Ci, numai, mîndria mea a fost adînc jignită, cîteva luni, prin experiența vieții cui trăiește din mila altuia.

Mama era la vie la Copou, unde murise patriarhul Manolachi Drăghici și ginerele lui, Mircea, descoperise un izvor de apă minerală care-i mai crescuse veniturile, căci odată cu socrul dispăruse și pensia care represinta banii scutelnicilor. Cred că și mai înainte stătusem acolo, pe margenea de deal, între pomii deși, până la margenea gardului de cătină cu măruntele flori violete, — o nouă vedenie a vieții de la țară, care fermeca la cea d'intăiu întîlnire pe urmașul fără avere al vechilor moșieri. Au fost pe acolo și zile bune, pe care, copil neștiutor, incapabil de a descoperi pe fața găzduitorului grijile materiale și neplăcerea visitelor parasite, mi le aduc aminte nedeslușit; la via din margenea Iașului, lîngă biserica Sfîntului Atanasie, clădită de Ștefăniță Lupu, unde se odihnia de veci Postelnicul, am căpătat și putința de a birui prin cercetări de noapte printre copacii cu roadă groaza întunerecului, de care-mi fusese stăpinită copilăria. Casa mare, încăpătoare, bine îngrijită de un gospodar activ și zgîrcit, avea o mireasmă de boierie care făcea bine sufletului mieu. Zăresc încă o rudă a stăpînului, un băiat negricios, gras, în uniformă militară, și două vlăstări sărăcite ale Drăghiceștilor, fiul și fiica, albă, rosă și grasă, ai maiorului Drăghici.

De sigur pentru o ospitalitate bine cîntărită eram mulți, prea mulți. Lucra în special contra mea și reputația rea a unui școlar eliminat, și inițiarea socialistă, despre care voiu vorbi pe urmă, și francheța cu care exprimam idei care de sigur se potriviau foarte puțin cu atmosfera acestei case patriarhale în care plutia încă sufletul bătrînului cronicar și autor de cărți religioase, plin de evlavie și de ceia ce contemporanul, tipograful lui, Asachi, numia „sevas către ocîrmuire“. Nu era de sigur în mine nimic

din acea blîndeță lingușitoare care nu desplace oamenilor de oarecare vrîstă, cari, cînd n'au avut copii, nu pot pricepe acel vînt de afirmație prin netedă, voluptuoasă împotrivire care face pe adolescenți pe atît de interesanți pentru fetele sentimental romantice, cum cere natura la această vrîstă, pe cît de desagreabili pentru bărbații în concurența cu cari stau gata să între.

Se căuta, de și nu-mi dădeam sama, numai prilejul pentru o ruptură de mult dorită, pe care mamă-mea, presentă, n'o gîcia, pentru înlăturarea indesirabilului. Într'o Duminecă am căpătat „ordinul" de-a merge la biserică. Fără îndoială că pietatea mea nu crescuse prin obligația de a înlocui cafeaua de dimineață a internatului cu șederea forțată la biserică. O religiositate larg cuprinzătoare, cu multă poesie, cu o nesfîrșită milă de oameni tindea să înlocuiască total religia moștenită, cu pecetea adînc apăsată a teologilor pe blînda învățătură a Mîntuitorului. Socialist militant, însărcinat cu răspîndirea cărticelelor roșii ale prințului rebel Cropotchin, aveam și o datorie de partid ca să păstrez în acest domeniu o anumită atitudine. Scurt, am refusat. Dar, cînd ceilalți, în acea zi de August, s'au întors sfințiți, efectul asupra domnului soartei mele n'a fost acela al blîndeței apostolice. Nu numai că în ochi era mînia, dar brațul mi-a părut gata să lovească. La rîndul mieu, am apucat o bară de fier. Pe urmă, doborît de răspunderea gestului ce făcusem, am rămas numai cît trebuie pentru a lua hotărîrea desfacerii cu orice preț, și al morții de foame, a acestei legături. Poticnindu-mă, nu fără o copilărească simulare de leșin, care mi se părea indispensabilă, am plecat în lumea mare, fără să mă întrebe nimeni unde mă duc, unde o să mănînc și unde o să-mi plec capul.

Între colegii externi, Șumuleanu, cu fața de domnișoară, cu ochii albastri nevinovați supt părul creț, se alipise la tovărășia „vacilor" mele, care în acest moment de vacanță se

găsiau, de sigur, acasă fiecare mulțămit cu ai săi. Îmi vorbise de o vie a lui, pe care o și cercetasem cîndva, pe cînd făceam descoperiri de noapte prin zidurile dărîmate ale Cetățuii, unde se tînguiau ca oameni în agonie huhurezii și vindereii. Prin străzile prăfoase m'am tîrît acolo. Se înseninase cerul pentru mine în ceasurile petrecute pe acea coastă sărutată cald de soare între butucii plini de roadă, în căsuța cu miros de răveneală și de părăsire, unde paturile trebuiau improvisate. Prietenul mieu era încă acolo numai pentru cîteva ceasuri de distracție. Deci clipa mărturisirii, pe care o zăboviam tot mai mult, venise. Mi-a îngăduit să vin cu dînsul, dar, cînd mama lui Șumuleanu a văzut, a doua zi, două capete pe două perini, am înțeles și eu că trebuie să merg aiurea.

Vagabondagiul celui izgonit m'a dus de-a dreptul la profesorul, la directorul care iscălise sentința de înlăturare și al cărui suflet îl simțiam îngreuiat de măsura ce luase. „Domnu' Burlă“ mi-a făgăduit să intervie [la Ministeriu pentru ridicarea pedepsei, iar până atunci m'a poftit într'o odaie la dînsul.

Stăteam pentru întăia oară în casa unui profesor, a unui om învățat, și pe furiș mă strecuiam [până pe pragul camerei de lucru unde se îndesau solemne cărți mie neștiute, între care nu fără uimire am descoperit și o „juxtă“ francesă, — da, una din acele comode și oribile traduceri juxtalineare de care ne folosiam noi în ascuns ca să evităm greutatea nesfîrșită a pătrunderii personale, cu dicționarul în circă, a misteriosului text] elenic. [O uimire și o desilusie... Deci, — deci și profesorii țin „juxte“ acasă... Încolo aveam o singură sarcină: să duc la tipografia Goldner, lîngă Teatrul cel nou, corecturile proaspete la noua ediție din strașnica gramatică grecească a profesorului.

Pe suflet mă apăsa un fel de teamă, hrănită de nu știu ce legende false despre viața găzduitorului mieu,

dar nimeni nu se ocupa de mine, în această casă de burlac, cu slugi vage, undeva departe. Iar, la ceasul mesei, rebelul, pedepsitul mînca in chiar restaurantul, dintr'o veche prăvălie de lîngă Piaţa Traian, ţinut de mama, măruntică, slabă, albă, corogită, a lui 'Jichide, restaurant unde, de hatîrul foarte frumoasei, ochioasei domnişoare a casei, venia, primit în chiar cercul familiei, „domnu' Burlă“ însuşi. Eu care voiu prînzi apoi pentru douăzeci şi cinci de bani într'o circiumă lingă casa Paşcanului, puteam, chiar după largile mese ale „moşului Ioanidi“, să preţuiesc după dreptate plăcerea de a mînca dejunuri şi prînzuri complecte, de o delicioasă pregătire, după carta plină de bunătăţi.

Dar toate cele bune au şi un sfîrşit. Odată, în liniştea adîncă a casei cu curte largă goală din dosul bisericii Lozonschi am auzit o conversaţie care într'un moment, m'a lovit drept în faţă. — „Şi băietu' ista cine-i?“, întreba glasul unui prieten al profesorului. — „Ia, un biet băiat sărac: l-au dat afară de la internat şi-l ţin aşa la mine“...

Într'o clipă eram în faţă, unde domnul de limba italiană, Elveţianul Weizsăcker, cu care la şcoală aveam foarte puţin de făcut — şi nu ştiu chiar daca-l urmam—, ţinea pensiune pentru elevii de liceu. M'am oferit acolo pedagog, şi nu era loc, acesta fiind ţinut de şubredul mieu coleg Holban, a cărui sănătate atinsă a putut totuşi răzbi ostenelile obrăzniciei coalisate a elevilor săi. Dar situaţia pe care o rîvniam am găsit-o îndată la alt internat, acela pe care-l ţinea însuşi „domnu' Drăghici“, pe Strada Arcului.

M'am aşezat acolo cu leafă: patruzeci de lei pe lună, cu făgăduiala că de fiecare nou client pe care l-aş aduce se vor mai adăugi alţi zece. Şi imediat m'am pus pe lucru ca să adun lumea în odăile curate din fundul curţii. lingă frumoasa casă pe care, cu o soţie a doua, tînără, fata avocatului Menciu din Roman, şi cu noi copii, o

ocupa profesorul, avînd lîngă dînsul pe cele două fete mai mari, Lența și Natalița, și un bleg băiat funcționar, care trebuia in curînd să-mi arăte taina căsuțelor din mahala unde privighitorile cîntă nebune prin desișuri, iar, în nopțile cînd acopere cu un văl icoana, cîte o croitoreasă căreia-i e frică să doarmă singură se roagă frumos să-i cumperi o pălărie nouă de la modistă, dar să te faci că n'o cunoști pe stradă.

Erau acolo tineri, smomiți de mine de la pensionatul Disem, unde o domnișoară înfloria în fereastă la trecerea noastră, cu cari, în general, nu m'am mai întîlnit în viață: voinicul Radu, Pivniceru, nalt, palid, devenit apoi profesor de matematici, Popov,—tot Hușeni—, Melinte de la Roman, un uriaș, apoi boierosul Dorohoian Coroiu și Francesul Rivalet, cu grădina frumoasă de la Cetățuia. Nu-i mai încăpea dormitoriul, dar, în ce privește leafa, „domnu' Drăghici", care mînca împreună cu noi, el și familia întreagă, anume căutături ale flăcăilor lunecînd spre cea mai tînără din fete, m'a făcut să observ că el avea în gînd pentru leafa mea crescută prin ademenirile de colegi un termin final de numai șaizeci de lei.

Cu această importantă leafă, și adăugindu-se tot ce se schimbă în corpul și în mintea unui băiat de șaisprezece ani cînd privighitorile cîntă așa de ispititoare în grădina cusătoreselor din strada care nu în zădar se chema a Florilor, și cum, înaintea casei unde creșteam băieți,—tot de pe la Huși și de aiurea din provincie, pe cari une ori trebuia să-i aduc la respectul autorității cu mijloace recomandate mie ca indispensabile din cea mai arhaică pedagogie, înainte de a-mi conduce mica turmă, cu severitatea cuvenită, la liceu—, trecea silueta blondă a domnișoarei Cornelia Stoica, spre care, cu toată experiența mea amoroasă, nu cutezam să ridic o singură vorbă de omagiu, sălbatecul cu căciulă, cu gulerul ridicat și ochelarii fumurii, ipohondrul care întreba de două ori pe

lună pe bunul doctor Riegler dacă moare ori nu moare s'a prefăcut într'un tînăr cu ţinuta îngrijită, cu redingota de camgarn negru, cu pantalonii străbătuţi de dungi roşii de mătasă, fabricaţie a croitorului Hirsch din piaţă, solemn ca un vechiu diplomat. Rămînea, pe lîngă o neuitată pălărie sură, pierdută în singura seară de chef din toată viaţa mea, şi tocmai în Strada Florilor, cilindrul cu opt reflecte, pe care-l purtau studenţii, şi bastonul.

Pentru ca să le pot purta, trebuia un lucru de nimic: să mai fiu dat afară odată.

Aceasta a avut loc, cu toată greva pe care o provocasem pentru că voiau să ne aşeze în bănci după catalog—şi telegramă la Ministeriu şi o întrunire publică!—numai la sfîrşitul clasei a VII-a, şi mí se pare că la insuşi „domnul Burlă". Între obligaţiile cele mai nesuferite pentru o minte care se trezeşte la înţelegere şi la creaţiune e de sigur impunerea de a asculta, cînd un grup de colegi e chemat la lecţie, bîiguiala, tăiată de observaţiile profesorului, a celor cari nu ştiu şi se eternisează, chinuind pe acela care-i chinuieşte. În acest timp eu cetiam în bancă una din cărţile francese ale unei iniţieri literare pe care de luni de zile o începusem cu o pasiune care mi-a salvat sufletul. Mi s'a cerut să aduc cartea spre cuvenita confiscare. Nu era a mea: o împrumutasem, cu atîtea altele, de la librarul Emanuil Haimann, care ţinea, în Strada Mare, un deposit de cele mai noi cărţi parisiene, şi o cetiam în zare, netăiată. Şi duhul raţionalismului mă puse din nou în luptă cu autoritatea. „De ce s'o dau?" — „Fiindcă e străină de şcoală." „Dar străină e şi mantaua de pe mine. Voiţi s'o luaţi?".

De Paşti, eliminat şi de această „conferinţă", eram liber să apar cu doritul cilindru în cap, fluturînd cel mai elegant beţigaş. Iar, cum „domnu' Burlă" era un om bun, cu neapărate reveniri, am fost chemat, rugat aproape, să revin pentru a onora examenul, nu cu ce învăţasem în cele două luni de eliminare, ci cu ce, în cîteva zile, astronomia lui Lucescu intrînd şi ea în socoteală, fura-

sem pentru ocasie. Și nu mi-a părut rău cînd, înlăturat și de la premii, am auzit din mulțime strigîndu-se „întăiul cu cunună“ Liciu, care revenia astfel la locul pe care, atîția ani de zile înaintea intrusiunii mele, îl meritase.

Dar, pentru a fi ce eram în momentul cînd, retras la Botoșani, în casa primitoare a „moșului Iacob“ și a bunei mătușe tinere Aspasia, unde cilindrul, cu care paradam în grădinița de la Café Français, plină de fete frumoase, care se primblau în sunetul musicii militare, nu mă împiedeca să cercetez în taină gavanoasele cu dulceți de de-asupra sobei, mă pregătiam de suprema încercare a bacalaureatului, îmi trebuise darul pe care ultimul an de liceu mi-l dăduse pe deplin, până la beția sufletească și la complecta refacere morală: darul ideilor de peste școală și al literaturii pentru care nu se „învață lecția“ și nu se pune notă.

VIII.

Idei și lecturi

Școala crede prea mult că ucenicii ei pot trăi numai cu ideile pe care ea însăși nu le are. Și ucenicii se deprind astfel a nu avea idei, a urî ceia ce, având acest aier, trimete imediat la cartea de clasă. Ideia pentru ideie, fără nicio legătură cu nota, fără niciun folos pentru carieră, aceia n'are nicio trecere. Căci, până atunci, nu se confunda, ca azi, ideia adevărată cu pasiunea care pretinde a fi o ideie și cu activitatea zgomotoasă și desordonată pe care o provoacă numai falsele idei.

Pe atunci, pentru un tineret care vedea în naționanalism și în patriotism, cum era firesc, ceva impus și întreținut de Statul infățișat prin „domnii" de pe catedră, cari și ei o făceau fiindcă așa era ordinul de la „onor. Ministeriu", ideia nu putea să fie *aceasta.*

De altfel, de câte ori frasa se întrupa într'o realitate vie, trecând supt ochii noștri ori și făcând apel la noi, ce jalnice erau resultatele!

Nicio mai bună dovadă nu poate fi decât petrecerea la Iași a regelui Carol în zilele cele mai impopulare ale regimului lui Ion Brătianu, care totuși recursese și la oameni ca Nicu Gane, ca imposantul Vasile Gheorghian, cumnatul lui „moșu' Go", pentru a da impresia unei schimbări în oameni — procesul Maicanilor, al generalului Anghelescu pentru deturnări de fonduri și condamnarea

lor erau aproape, ca și procesul lui Simion Mihălescu, directorul Vămilor —, așteptînd pe aceia în metode.

Văd trei scene din această visită plină de învățăminte.

Regele sosește. Liceul, înzestrat cu arme pe care nu știu dacă le mai avusem vre-odată în mîni, dar potemchiniada școlară trebuia să se adauge la celelalte, e înaintea porților internatului. Careta largă, pompoasă à la Daumont, cu jockei călărind pe caii d'înainte, suie Strada Arcului, precedată după obiceiu de fîlfîirea de pene albe, de sclipirile de oțel ale jandarmilor călări și de trăsura în care prefectul poliției, în picioare, cu fața către Suveran, garantează siguranța, ordinea, buna cuviință. Abia zăresc figura severă, slabă, încunjurată de barba încă neagră, mobilii ochi albaștri ai regelui, cari cercetează iute toate, de jur împrejur, fără a face sforțarea unui zimbet, fără o umbră de mulțămire.

De-odată un imens zgomot se produce la capătul străzii, unde, pe terasa ambițioasei clădiri a lui Pastia, Otelul Traian, fiind grămădită atîta lume, se petrece ceva. Jandarmii întorc brusc caii spre trăsura regală, lumea se dă în lături înspăimîntată; îmbulziți din toate părțile, băieții sar zaplazurile înapoi în curte, cu sau fără bețigașele reformate care li se încredințaseră.

Am aflat pe urmă că de pe terasa unde era un C. Balș, profesorul Miltiade Tzony de la Universitate și altă tînără oposiție nerăbdătoare și indignată și ea de isprăvile de la București ale „cetățenilor indignați", adecă ale agenților cari pedepsiau redacțiile ziarelor oposiției, devastîndu-le în numele „nației", ca și de conrupția crescîndă a unui regim pe care Stătescu îl calificase: al unei „colectivități", de unde porecla, răpede generalisată, de „colectiviști", se șuierase, aruncînd asupra domnescului oaspete al orașului mere putrede și ouă clocite.

Lecția de sentimente civice nu era din cele mai bune.

La școală, niciun cuvînt despre cel care venia la sfin-

țirea noii Mitropolii, mare și solidă clădire, făcută onest de arhitecți străini, dar basilică tripartită, cu galerii, fără nimic în legătură cu datina și amintirile țerii, niciun cuvînt despre opera lui și despre însuși lăcașul în care puteam păși de acum înainte, dacă sentimentele noastre ne-ar fi îndemnat, sentimente distruse de tot „Doamn' mește"-le pe care, fiecare la locul lui, îl înghițisem în copilărie de la o preoțime care nu credea sau nu dovedise prin nimic credința ei.

Dar cu aceleași netrebnice puști trebuia să defilăm în fața uriașului bloc de zidărie supt ochii lui Carol I-iu și ai unei oficialități civile și militare, în fața căreia stătea înfipt, cu sprincenele-i dese, generalul Racoviță, comandantul corpului de armată. Singură curiositatea a făcut să ni întoarcem privirile spre locul unde era regele, și am făcut-o așa de lălîu și de zăpăcit, încît cîțiva ne-am trezit singuri în stradă supt gestul de desperare al generalului, pe cînd restul școlii era acum departe. Dar lucruri de acestea, în lipsa generală de disciplină, nici nu se băgau de samă, necum să se pedepsească.

Toți erau supt impresia dureroaselor scene de la sosire. Și astfel pare că s'a scurtat mult din ceia ce trebuia să mai fie. Plecarea celui atît de adînc jignit după douăzeci de ani de spornică și mîndră Domnie am putut-o vedea, cu aceiași ochi de curioși nedisciplinați și nerespectuoși, de tineri sălbateci, incapabili de gestul care se impunea, de la chiar ferestile liceului nostru.

Aceiași lungă trăsură de gală, dar fără jockeii săltători, casacele și caschetele lor colorate. În dosul gărzii, care părea și ea umilită, regele, vădit intristat, ducea încet degetul la chipiul aurit. De jur împrejur, — rușinea, rușinilor, de care mai mult am rîs decît să înțelegem inconștiența degradării!, — un stol de nemernici derbedei, Romîni și Evrei, urlau din fugă un „ura" țigănesc, care era cea mai sîngeroasă din ofense.

Cu biserica în locul cafelei de dimineață și cu o regalitate astfel batjocurită de clasa care era datoare să încunjure, peste toate deosebirile ei, tronul de „voință națională" pe care-l dorise, și apărată așa de neghiob de înseși organele care aveau această sarcină, și cu un naționalism care de la Scipione Bădescu nu înaintase un pas, singurul izvor de idealism, de umanitate, de morală mai înaltă era în socialism. Acela pe care-l cunoscusem puțin, pe din afară, din corespondența de la Roman a „moșului Manole", nu numai prin „Contemporanul" și „Revista Socială" de la Iași, dar și prin ascuțitul ziar, de foarte bună literatură, al socialiștilor de factură franco-belgiană din București, „Drepturile Omului".

Nu-mi aduc aminte cum, m'am trezit în Păcurari, — lunga stradă care pleca de la casa boierească, vastă și frumoasă, prefăcută în penitenciar, „Poarta Verde", înaintînd printre căsuțe curate până la gospodăriile închise ermetic ale birjarilor scapeți și la berăria „Zimbru", cu grădina ei —, la frații Mayer, fiii pastorului engles. Unul din ei, Eduard, era, cred, în clasa a VII-a, și el ne colăcise deci. Dar ședințile, foarte amicale, în care un licean ca mine era considerat ca un om gata făcut, capabil să aibă credinți politice și sociale, era presidată de fratele mai mare, Carol. Frumoasă figură albă, blondă, între bielșugul bogatului păr creț, cu albaștrii ochi siguri și reci, șeful nostru era unul din oamenii cari cîștigă și rețin, a căror amintire nu dispare cu lunga trecere a anilor. Vorba lui înceată, dulce cîștiga răpede inimile.

De aici m'am căpătat cu traducerea francesă în quarto, pe două coloane, aspră și solemnă ca un cod al vieții nouă ce trebuie să fie, a „Capitalului" lui Karl Marx. Am lăsat grijile școlare, care pentru mine erau foarte puțin grele, eu dînd mai mult ce prindeam în joacă decît ce studiam în sudoarea frunții, pentru a răsbate, în

acest desiş de abstracţii, pe drumurile de piatră goală ale silogismelor capţioase, ale sofismelor de mult răsuflate. Legea ofertei şi cererii, plus-valoarea datorită muncitorului şi pe care capitalul lacom al exploatatorilor o fură, profeţia unei „zile de apoi“, cînd acest capital se va concentra aşa de mult în numai cîteva mîni, încît va ajunge o şuierătoare atingere a săbiei proletare pentru ca, spre fericirea, absolută şi definitivă, a omenirii, cîteva capete de beneficiari ilegali să se rostogolească în praf... Am scris cu osteneală, din ce mi se păruse că înţeleg, o conferinţă — cu totul altceva decît tesele şcolare cu care eram dator, — şi, în acel mic grup de tineri necunoscuţi mie, am şi cetit-o.

După aceia m'am învrednicit să capăt şi o misiune, pe lîngă lecţiile pe care le făceam vierului de la Copou — contactul cu „poporul“, — pe care, prefăcîndu-mă că dorm, l-am auzit căinîndu-mă înaintea nevestei lui că e păcat de tinereţele mele dacă am ajuns nebun —, aceia de a duce noua evanghelie, cu broşurile lui Cropotchin cu tot, la Botoşani, unde, stînd cîteva zile la „moşu' Manole“, mi se pare, aşezam pe rafturile bunului liberal bătrîn literatura socială cu coperţile roşii. Dar, cu tot entusiasmul de care eram capabil, potolit entusiasm moldovenesc chiar la şaisprezece ani, n'am putut cîştiga pentru ceia ce socotiam că e crezul mieu statornic decît pe simpaticul mieu fost coleg Waiser, pe care asemenea predici din adolescenţă nu l-au împiedecat de a ajunge antreprenorul sau chiar proprietarul celui mai mare otel din Botoşanii noştri comuni.

Universitatea era să aducă o schimbare totală a convingerilor, căpătînd pe acelea pe care nu era să le mai schimb, chiar faţă de exagerările, ridicule sau criminale, ale doctrinei mele, pănă la vrîsta pe care am atins-o. Dar din acest socialism de zori ai cugetării mi-a rămas ce trebuie ca milă de oameni, de orice om, cu atît ma

mare milă, cu cît el e mai nenorocit, de să-mi ajungă ca să resist, acestor rătăciri barbare, ca și pedantismului intelectualilor satisfăcuți de ei înșii și trufiei prostești a oamenilor ajunși.

Carol Mayer avea însă și o bibliotecă germană, cu clasici legați frumos, din cari era ceva nou de cules pentru fostul elev al lui Nicolescu și, ca să zic așa, și al bietului Teodori. Pe paginile dramelor lui Schiller am încercat, vai fără folos apreciabil!, să mă inițiez într'o literatură, al cării sentimentalism romantic, ca în despletiții lui „Briganzi", cu un Karl Moor potrivit cu ochelarii miei fumurii, cu lipsa mea de cravată și cu bețigașul amenințător, m'ar fi putut seduce atît de ușor. Dar pentru fericita, mîntuitoarea atingere cu o altă literatură, a cării limbă o stăpîniam foarte bine, dar de care fusesem despărțit prin bariera școlii de atîta vreme, mai trebuiau cîteva luni de zile și toate pățaniile provocate de nelipsita mea independență de spirit.

Deocamdată mă întindeam lacom, în lipsa oricărui sfat de pe catedră — și decît să fie o impunere, în cine știe ce direcție învechită ori fără potrivire, era mai bine așa! —, către ce-mi pica în mîni din noul scris românesc, într'o vreme cînd, de o parte, la Moldoveni era un realism oriental, iar, de alta, la Bucureșteni, un romantism de pitoresc colorat, capricios și zglobiu, cu o mult mai mare adîncime.

Am cetit astfel, cu unii, puțini, din colegii miei, scrierile lui Constantin Mille: „Dinu Milian", imitație după Jules Vallès, dar plină de amintiri autobiografice dintr'o societate așa de asemenea cu aceia în mijlocul căreia trăiam, apoi „Feciorul Popei", în care colorile erau mai vulgare și mîna mai grea, fără să las de o parte „Caietul Roșu", în care era pasiunea francesă pentru baricade pe care a înțeles-o și Eminescu în „Împărat și Proletar",

şi negaţia absolută, furioasă, opusă credinţelor metafisicei. Şi, într'o zi, o elegantă fiţuică reunia cu acelaşi Mille, cu versurile plate ale ofiţerului Carol Scrob, cu povestirile melancolice, care mă impresionau, ale unui Nicolae Ţincu, pagini de critică literară şi artistică ale lui Delavrancea, de o aşa de proaspătă şi de curagioasă personalitate.

Încercări literare nu făcusem eu însumi decît nu ştiu ce schiţă, după paginile de realism din „Contemporanul", cu privire la ridiculul amestecat în drama îngropărilor din colţul mieu de Botoşani — forţam pentru aceasta un suflet care cerea alt ceva —, şi numai la întoarcerea pentru pregătirea de bacalaureat, cum, în faţa casei „moşului Iacob" era aceia a unor vechi colegi ai miei, în care o domnişoară mai nostimă decît tînără avea ochi şi pentru mine, dar mai mult pentru Ermil, bunul băiat groaznic de urît, dar bogat, al lui „moşu' Manole", îngînam versuri ce tindeau a lovi în concurentul care putea să fie mai fericit:

Are inimă de aur,
Şi ţi-e drag de nu-l vezi bine.
Ferice§te-te pe tine:
De bărbat ai un tesaur...

Ermil el insuşi, ieşit de la admirabila şcoală particulară „Institutele Unite", a junimiştilor, cu amintirea lui Eminescu şi cu presenţa lui Culian matematicul şi a matematicului Melik, cu „Codiţă" al nostru şi cu tot clanul, cunoştea mult mai bine noua literatură şi, cum îi plăcea să-i cetească inteligentei şi bunei noastre mătuşe, Aspasia, asistam şi eu, în acele luni de'naintea bacalaureatului, la lecturi luate din „Convorbirile Literare", mutate acum la Bucureşti. Ermil cetia rău, dar eram în măsură să înţeleg ce bună era literatura, o, mult mai bună decît la „Contemporanul"...

Deocamdată, în urîtul oarelor din clasa a VI-a, mă

apucasem să fac, în spiritul nostru, adecă al „vacilor", o foaie proprie, pe care o trăgeam la maşină şi o dădeam abonaţilor — tot nu uitam „Romanu" de la Roman!—în schimb pentru o modestă plată în alunele care, pe lîngă ce dădea Statul romîn, îmi complectau alimentaţia. Cum fusesem găsit de o coloare a feţei puţin mai întunecată decît a multora dintre colegi, îi pusesem titlul „Ecoul Ceaunului". Eram şi ilustratorul ei cu caricaturi. Dar viaţa creaţiunii mele a fost scurtă. Eram singurul redactor şi trebuia să răspund la lecţie, ceia ce devenia absorbant.

Cum se vede, de loc talentul precoce. Şi, de altfel, cînd versurile s'au înmulţit, mă jenam de caietul mieu. Orice încredere în mine fusese distrusă de teribila maşină a şcolii.

Literatura romănească mi s'a mai vădit la „domnu' Drăghici" prin apariţia „Revistei Nouă" a lui Hasdeu, impunătoare prin proporţiile ei, prin luxul tipografic, prin coperta împodobită cu multe, o, cu prea multe flori şi cu eroice chipuri de scriitori. Era şi Delavrancea acolo, şi era şi Vlahuţă — dar încă nu cunoscusem pe Eminescu decît prin legenda nenorocirii lui şi prin apariţia de-odată, lîngă Otel Traian, a trupului îngroşat şi greu la mers, a feţei bugete de pe care smulgea furios orice urmă de mustaţă, pe cînd băţul căuta să lovească în diformele „turnure" ale doamnelor. Ni-a trebuit timp ca să-l înţelegem, şi a trebuit ca poesia lui atît de nouă şi de adîncă să iasă din sepulcrul anilor vechi ai „Convorbirilor" de la Iaşi in eleganta ediţie bucureşteană a lui Socec. Disidenţa „Revistei Nouă", pornirea ei contra „Convorbirilor", duelul unui Hasdeu, total ignorat de noi în toate rosturile lui, cu Maiorescu, caricaturat ca Napoleon, în „trilogia" la care colabora şi isteţul, productivul filolog Lazăr Şăineanu, nu putea să-mi fie inteligibilă în toate urile zăcute de acolo. Dar aspectul publicaţiei ne cucerise, şi am avut o deosebită plăcere să comunic

exemplarul cumpărat din banii miei de pedagog fetiței cu obrajii roșii care rîdea între oalele de flori la pensionatul Disem din strada Arcului.

Dar o altă literatură, pentru care risipiam și ultimul „franc" al cîștigului mieu, mă cucerise cu desăvîrșire, contribuind esențial la desfacerea mea din desordinea și vulgaritatea care mă încunjurau și dîndu-mi convingerea că, mai mult decît atîția alții, pot măcar înțelege și simți.

Lîngă Otelul Traian se deschisese o librărie nouă, a cării vitrină pe jumătate înghețată în lungile seri de iarnă îmi vrăjia ochii. Până astăzi a întra într'o prăvălie nu-mi e lucru cel mai plăcut, și mult timp sfiala mea făcea să nu mă pot hotărî a-i călca pragul. Aici însă, ispita era prea puternică.

În adevăr două edituri francese își trimeseră cărțile în acest Iași al vechilor pensionate la care învățase Kogălniceanu și Alecsandri, al represintațiilor de teatru frances, al saloanelor, acum cu totul dispărute, lăsînd în loc o maimuțărie de snobi cu cîteva sute de cuvinte francese ca pentru relațiile cele mai comune și mai banale din viața socială.

De o parte volumele galbene ale lui Charpentier, cu onesta lor literă măruntă, îngrămădită, aducîndu-ni produsele masivei școli realiste, care cîștigase și neastîmpăratul spirit provențal, avînd anume legături cu neinfluențabilul rural care a rămas Frédéric Mistral, al lui Alphonse Daudet. Crudităților voite, pentru a cuceri și reținea un anume cerc de cetitori mai mult poate decît pentru a învedera sincer și curagios o doctrină, ale lui Zola: „Nana", cu lumea infamă pe care o descrie, „La Terre", cu sălbătăcia preistorică a instinctelor pofticioase, „Le Ventre de Paris", cu desgustul movilelor de hrană care încunjură și domină, în halele parisiene, acțiunea, „Germinal", cu epopeia întunecată și dureroasă a minelor, trecură pe rînd prin spiritul mieu, pe care indecențele nici nu-l pu-

teau atrage, cu atît mai puțin a-l perverti, dar lăsînd impresia durabilă a puternicei construcții arhitecturale, a frasei grele de sens, legată în cătușe trainice, ducînd descripții îmbielșugate și acumulînd adiective plastice, care a lăsat urme asupra scrisului mieu de mai tărziu.

De partea cealaltă, erau cochetele cărți ale lui Marpon și Flammarion, de format mai micuț, pe hîrtie satinată, cu o literă ca mărgeaua, care era însăși o plăcere, cu ilustrațiile de un impresionism tînăr și îndrăzneț, amestecînd în redarea figurilor nelămuritul unui capriciu simpatic. Daudet mi s'a înfățișat în această haină, cîntîndu-mi la ureche, chiar cînd, ca în „Jack", e sforțarea stîngace de a face ca și romanul întins al prietenului său, tot vechea melodie simplă și clară, așa de dulce, din cîmpiile Sudului frances, unde în umbra măslinilor cu frunzele de satin alb cîntă păsările țernei arse de soare, greieruși ca aceia de la noi, din grădina și via Negreștilor.

Poesie puțină. De aceasta: a lui Haraucourt, halucinatul, a lui Maurice Bouchor, a lui Sully Prudhomme, a lui Coppée, ba până și cea, otrăvită, dar atît de fermecătoare, a lui Richepin, a mai vechiului Baudelaire, din „Florile Răului", mă voiu apropia mai tărziu numai, la Universitate. Și tot așa de critica unui Paul Bourget.

Fără a cheltui însă, în anii din urmă ai liceului, aveam, prin librăria așa de prietenosului Emanuil Haimann, fratele marelui librar bucureștean, putința de a străbate larg, în toate direcțiile, întreagă această literatură mai nouă a Franciei, în solidele, definitivele schițe, nuvele, romane ale lui Guy de Maupassant, autenticul descendent și moștenitor al adevăraților povestitori francesi, măsurați, discreți, siguri, ca și în ușoarele înseilături, puțintel ștrengărești, bune de export, și în Orient, ale lui René Maizeroy. Cetite după pupitrul ridicat, cu greutatea de a prinde literele fără a tăia foile, ceia ce ar fi însemnat a

plăti volumul, destăinuirile de frumuseţă mi se făceau cu atît mai scumpe.

Au ieşit din aceste necontenite lecturi, pe lîngă care datoria impusă a şcolii îmi era acum aşa de puţin, alt om. O imensă lărgire de orizont, din toate locurile şi din toate vremile. *Aici* era adevărata geografie şi adevărată istorie! Peste atiţia ani de grea robie cu ghiuleaua „lecţiei pe mîne" de picioare, acest sentiment al spaţiului şi timpului se lega de acela pe care-l prinsesem de mult, foarte de mult, şi apoi îl pierdusem, pe vremea cînd romanele, cetite în copilărie, ale lui Alexandre Dumas tatăl mă introduseseră, de la „Cei trei muschetari" înainte, prin broşurile cu interesante şi elocvente săpături în lemn, în lumea aristocraţiei cu pălăria largă, pana în vînt, fresa de dantelă şi spada la coapsă lovind cizmele larg deschise de-asupra. Şi simţirea se desfăcea din tot ce o apăsase până atunci, se curăţia de lungile atingeri murdare cu o inevitabilă realitate inferioară. Era o înălţare răpede, neaşteptată, ameţitoare, până la o adevărată beţie a spiritului, din subpămînteana frămîntare cu atîta noroiu de mahală, cu atîta infecţie de bancă şi cu atîta seacă pretenţie, proastă şi rea, de catedră. O, sfintele mele cărţi, mai bune şi mai rele, pe care soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datoresc că sînt om, că sînt om adevărat, ca oamenii din ţerile unde nu s'a întrerupt niciodată cultura, şi de aceia, cu toată lipsa unei averi, moştenită sau cîştigată, cu cîtă nesfîrşită iubire, cu cîtă nesăţioasă patimă v'am cules de pe toate drumurile, din toate tristele colţuri ale părăsirii voastre, din împrăştierea atîtor furtuni şi catastrofe casnice, pentru a face din voi, ce a lăsat mai preţios omenirea de pretutindeni şi de oriunde, în casa mea, dese ori mutată, până la permanenţa unui dar prietenesc, biserica celor patruzeci de mii de glasuri care înalţă acelaşi imn, peste margenile morţii cui

v'a scris, acelui mare şi nobil sfînt, martir totdeauna, care e idealul uman !

Acuma ieşirea în oraş nu era numai visita la „moşu' Ioanidi" ori popasul la Grecii de la Mitropolie, cu tichiuţa neagră şi pestelca albă, cari vindeau neasămănate cadaifuri şi baclavale mustind de miere, nici numai rătăcirea prin cărările pustii ale grădinii Copoului, ci comunicarea îndelungă, prin străzi pe care nici nu le vedeam bine cu ochii, către cei doi tovarăşi ai miei, cari nu cetiau, dar ascultau bine, a cuprinsului cărţilor pe care mi le însuşisem. Era o înviere, în quasi-copilăresc, a peripateticilor Atenei, din care se scotea mai multă învăţătură, mai mult folos sufletesc decît din toate lădoaiele tuturor catedrelor, ce sună a gol, din lumea întreagă...

Cu un astfel de spirit, cu astfel de deprinderi şi de aspiraţii, liber de crasa trecutului, cu ochii larg deschişi înainte, am venit şi eu la proba, pe atunci înfruntată de aşa de puţini şi în împrejurări de impunătoare seriositate, a bacalaureatului, dincolo de care înţelegeam fiecare ce largi, seducătoare şi pline de primejdii necunoscuturi se deschid... Căci era pe atunci, şi pănă la copii, un simţ al seriosităţii vieţii, al datoriilor care se impun şi al muncii fără care ele nu se pot îndeplini.

Înainte de a ajunge pe băncile Universităţii ieşene, din nou sigur pe situaţia mea, căpătată printr'un nou concurs, a trebuit să îndur însă ultima, şi aceasta destul de grea, umilinţă materială a tinereţei mele.

O parte din această vacanţă, în care nu m'am „preparat", cum nu mă preparasem, în deosebi, nici pentru examenele de pănă atunci, am petrecut-o însă la ţară la Ermil.

El moştenise de la unchiul său Botez moşia Zahorenii, din Dorohoiu, luase în arendă cuibul de răzeşi al Brăheştilor din Borolea, moşia săracilor urmaşi de boieri, mun-

cind la plug cu grija să nu treacă boii pe moșia proprietarului, și cu „cocoanele“ ajutînd la dulceți în casa acestuia, dar îmbrăcați orășenește, politicoși și mîndri, și pe lîngă aceasta și moșia lui Costică Iorga, mort cu mințile împainjenite, lăsind ca moștenitoare pe verișoara de la biserica Roset, măritată cu fostul mieu coleg de. școală primară Gheorghe Ursianu, apoi cu ofițerul Bălăceanu, Șerpenița, de sigur un vechiu Șipinți din veacul al XV-lea, în această parte plină de amintiri, între Prut și granița Bucovinei, a Moldovei de odinioară. Iute, harnic, cu iubire pentru pămînt, dacă nu și pentru oameni, el făcuse o frumoasă gospodărie, răminind în vechile case scunde și inguste ale acelui Botez, unde văduva, sora mamei lui Ermil, Zinca Săcară, și a unui latinist, Ioan, ale cărui traduceri interlineare cu chirilice le păstrez în cărțile lui, își ingîna batrîneța și decadența cu garafa zilnică, de care se aprindea așa de mult încît amenința prin zăbrele cu o pușcă neîncărcată pe gazdă ca și pe „neamul lui“, care eram eu. De jur împrejur, moșii bine lucrate de mari proprietari legați de brazda lor, Costică Stroici, d. Gheorghe Stroici, căsătorit atunci cu frumoasa mea vară, Maricica Hasnaș, Pănculeștii. Și Tudorachi Covrigarul cu fata-i vioaie era pe aproape, și lîngă Săveni, în casa unui sub-prefect mutat, care făcea chef de plecare, am fost poftit și eu, ținînd de urît unei preotese ochioase, până ce Ermil, în domeniul căruia vînam fără să știu, m'a mînat acasă tot așa de imperios ca odată „moșu' Costachi“ cînd la vie priviam mai atent oboseala subită a unei doamne pentru virtutea căreia, amenințată serios, el pornise în goana turbată a armăsarului negru pe care n'a vrut să-l vîndă nimănuia și l-a pierdut la cărți.

Multe am invățat acolo, mergînd la cîmp cu buna iapă care ne răsturna în fiecare zi și aștepta apoi să ieșim din căruță, dar la nevoie așa de prudentă, încît, exilat de la preoteasa, am putut trece cu cît știam eu mînă podul

de vergi şi de fîn peste o largă baltă fără să se fi întîmplat nimic; mai tărziu a fost înlocuită cu un superb trotteur, pe care l-am dus şi eu odată acasă, dar singur eu ştiu cum, fără să-l pot opri, cu toate silinţile mele, la scară. Am văzut lupul stînd vara cinchit în margenea lanului de popuşoi. M'am culcat supt aria mirositoare de grîu aurit de care se izbiau bondarii greoi cu aripile roşii. Am privit, nu fără gînd rău, la fetele voinice care cărau snopii cu cari meşterul clăditor făcea coperişul trecătorului palat de spice, şi le-am văzut din nou, le-am auzit strigînd şi cîntînd, — altceva decît Rodica lui Alecsandri! — în praful ridicat de batosa în a cării căsuţă verde cîte o bălaie Nemţoaică de vrîsta mea urmăria cu ochii o rază de soare. Am asistat la prinderea în iaz cu volocul a nenumăraţilor peşti de argint. Am văzut vînindu-se vrăbii cu ploaie, şi o cucuvaie împuşcată m'a privit cu desperarea ochilor ei galbeni; am cercat să cresc becaţa rănită, căzută din stolul plecat spre lumină, şi am jălit pentru calul isprăvit, lăsat să moară pe gunoaie. În nopţile clare, ţintate cu stele, mi-a ţîşnit în faţă focul care ardea clăile unui proprietar nedrept, şi din vorbele fiilor de proprietari de la „dom' Drăghici" ştiam că une ori şi proprietarii asiguraţi o fac fără pedeapsă. Am auzit harmalaia Ţiganilor, o clipă colonisaţi pe pămîntul lui Ermil, cari se băteau urlînd, cu copiii ca arme, ca să piară apoi ca pleava în cele patru colţuri ale lumii.

Dar am văzut şi oamenii venind increzători la socoteală şi plecînd desnădăjduiţi că li-a crescut datoria. Am înţeles că sînt multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrîşnit din dinţi cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întîrziat. Mi-am dat sama de ce vărul pleacă sara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo duşman al unei societăţi sprijinite pe astfel de base.

Ce putea face mama ca să mă întreţie în acele cîteva săptămîni ale întoarcerii la Iaşi pentru examen? Îmi era destul de greu că pentru acest timp căzusem povară — din nou povară cuiva? — lui „moşu' Iacob", care, aşezat un timp ca inspector la piaţă de fratele său mai mare, ajutorul de primar, era acuma scos din funcţie şi pus în urmărire de aceia cari, prin lupte care duseseră şi la focuri de revolver, luaseră în stăpînire ţara, cu toate comunele ei. Bolnav, stîngîndu-se pe încetul de oftică, pipăind dureros genunchii miei ca să-i compare cu bietele lui rotule desgolite de boală, el făcea un mare sacrificiu găzduindu-mă, şi trebuia bunul zîmbet veşnic al totuşi chinuitei de griji „ţaţa Aspasia", ca să poată primi o conştiinţă în trezire ospitalitatea ce aşa de natural i se oferise.

Dar pe urmă au trebuit plătite taxe, şi ştiam cine le-o fi dat, ca să ajute o rudă săracă, şi după ce stăruinţi materne, făcute acum şi în numele mieu. Banii „domnului Drăghici", plus un mic împrumut pe care-l priviam ca despăgubire pentru ce-mi oprise, se cheltuiseră de mult, şi eleganta redingotă neagră începea să se roadă la coate, fără a vorbi de ghetele totdeauna dispuse să-şi găsească o răsuflătoare. Şi, dacă se găsiseră cîţiva „franci" pentru „locanta" de lîngă casa lui Paşcanu, locuinţa n'aveam cum o plăti, de şi, încă pe cîteva săptămîni, am răsărit şi la „moşu' Ioanidi", care mă privia acum ca pe un prieten şi confident chiar al sentimentelor sale afară de casă, căci, în odaia vecină, „ţaţa Zinca", redusă la o umbră cu părul sur tăiat scurt cît să-l poată sprijini gîtul descarnat, agonisa în chinurile fără nume ale cancerului.

Bacalaureatul l-am trecut însă, mai cu cîte o excursie la via, cu triste amintiri pentru mine, a lui Şumuleanu, în odaia de otel unde mă primise ca tovarăş fără plată colegul Briul. Şi ce otel? În dosul Mitropoliei, pe o

stradă cu foarte rea reputație, o putredă zidire cu două rînduri, un han din vremea veche, cînd un Vanghele îl ridicase pentru popasul negustorilor de la țară. Jos, berărie și cîrciumă, cu fete care erau gata să se suie cu clienții lor de o seară în etajul de sus, unde multe odăițe se deschideau asupra cerdacului ce dădea asupra curții îmbulzite de lume. Sunetul musicei răsbătea la noi prin podeaua hîrșcîită și neîngrijită, și de alături se auzia adesea altceva decît sfaturi bune pentru examenul de a doua zi. Lepra unui nobil oraș, aceste oteluri, fără deosebire, pănă la Otel Rusia, alt deposit de femei, unde era să dau concursul pentru catedra de Universitate, auzind fără voie toate propunerile —, și vai! toate realisările —, de prin odăile din dreapta și din stînga și chiar pănă la imposantul Otel Traian, răpede degenerat, cu același praf, cu același indescriptibil miros de acru, cu aceleași covoare îmbîcsite de murdărie, cu aceiași chelneri evrei nespălați, cu neînchipuitele latrine de cuib asiatic și cu politicoasa rugăminte de a „nu se supăra boierul pentru că o familie israelită face nuntă cu musică numai pănă la ceasurile trei de dimineață". Mi s'a întîmplat într'o noapte, cînd Briul, recomandîndu-mi să sting lumînarea, dormia pașnic în patul de fier, iar eu, ca oaspete, mă cinchiam pe o canapeluță, să simt intrînd cu zgomot un om străin care, cu orice preț, înjurîndu-mă, voià să mă dea afară, indiferent la amenințarea cu un revolver pe care nu-l aveam: la hîrșcîitul pe păretele soios al chibritului mieu am văzut pe cine? Pe Cesar însuși, pe Cesar al lui „moșu' Manole", pe Cesar tovarășul de copilărie, prietenul mai în vrîstă, cu bani de la mama din București, care, în cocheta uniformă de ofițer de artilerie, dar poticnindu-se în cizme, confundase odaia noastră cu aceia unde-l aștepta idealul său de o noapte.

Așa învățam eu pentru bacalaureat, și, cînd sîngele mi se suia în obraz de desperarea rușinii, însemnam, odată,

de două, de multe ori, cum se simte un tînăr care a trecut acum prin cea mai înaltă cugetare a scrisului, cînd își aduce aminte că „a fost ținut din pomană"...

Examenele puteau fi o plăcere numai pentru teză. Ea are marele avantagiu că îngăduie elevului să se coboare până în fundul sufletului său, să culeagă de acolo ce e mai adevărat și mai bun, să-și învedereze apoi și prin formă bogăția de nuanțe, delicateța de percepții, putința de creațiune în cuvinte. Înaintea hîrtiei albe dai examenul în fața ta; nicio înfățișare străină, nicio temută privire necunoscută care să te influențeze, făcîndu-te de obiceiu mai prost, une ori cu cît mai prost!, de cum ești în adevăr. Cred că voiu fi scris bine, căci la această probă am ieșit, pe neașteptate, o mărturisește stîngaciul tuturor examenelor, cel d'întăiu, cu domnișoara Elena Buznea, mai tărziu d-na Meissner, în rîndul al doilea.

Din oral, în care am izbutit, recurgînd la tot curajul mieu, înaintea universitarilor necunoscuți, să-mi păstrez locul, îmi aduc aminte foarte puțin. Sînt emoții care înfig amintirile, dar sînt și altele care le distrug imediat, emoțiile asămănătoare, care se succedă. Văd pe Petru Misir, mic, rumăn, cu ochelarii pe ochii glumeți, urmîndu-ni, cu mersul lui iute, săritor, lucrul la înscris; mai tărziu el era să fie mijlocitorul cu însuși Caragiale al debutantului literar și, până la sfîrșitul lui, lipsit de o femeie așa de iubită și căutîndu-și mîngîierea în ațipirea conștiinței, un sentiment de caldă gratitudine m'a legat de dînsul. Un gros dascăl cu figură de paracliser mă examinează la grecește, profesor de Seminariu, deprins cu ruralii lui; din „mă" și din „tu" nu ne scoate. Un candidat nu știa ceti grecește. — „Ce grecească e asta, mă? — Greceasca veche... — E prea veche, mă!". Și tot de la Seminariu ni venise un bătrin Gheorghian, care avea același nume cu fostul ministru liberal, — așa de solemn cînd își presinta frumoasa barbă căruntă, pieptănată în două părți—, și care

n'avea a face cu quasi-omonimul său, așa de fin și de complex, de la liceul din Botoșani. Cum, la istoria Românilor, îi povestiam din frumoasa carte, nobil tipărită și luxos legată, a lui Jäger, care plăcuse așa de mult lui Dimitrie Sturdza de pusese s'o traducă, împărțind-o la premii, glasul lui neîncrezător mă opri, spuindu-mi țifnos: „Nu-mi spune mie de ăstea; mie spune-mi ca la carte".

Așa am ajuns student.

IX.

Universitatea de acasă

Alături cu un examen de bursă trecut fără strălucire și al cărui resultat nu mi s'a comunicat niciodată altfel decît că am fost admis la Școala Normală Superioară, am inceput studiile mele la Universitatea din Iași.

Poate că e mai bine să arăt, pentru ca acest capitol, in care trebuie să exprim și atita recunoștință, să nu se mintuie cu lucruri prea urite, care erau condițiile in care atunci, la 1889, se trăia într'un internat universitar care purta, pe lîngă aceasta, și titlul, total neindreptățit, de Școală, de „Școală Normală", cea d'intăiu in rang, cu sora ei din București, dintre școlile normale ale țerii.

Se închiriase pentru a adăposti vre-o douăzeci de studenți de la Litere și de la Științe Casa Ciurea în față cu Orfanotrofia, nouă prea bine cunoscută prin presența in balcon a tuturor moașelor și îngrijitoarelor in nevoie de bărbați. Clădire frumoasă pe vremea ei, cu două rinduri, cu balconașe și un petec de grădiniță, tot așa de absolut neingrijită ca și restul.

Căci noi n'aveam nici conducător responsabil, nici ingrijitor pentru nevoile casei și ale noastre. Directorul, un simpatic și placid profesor de științi naturale, Craiovean de origine, Stravolca, insurat cu o Belgiană, dar pe care-l surprindeam și pe alte drumuri decit ale casei, ni-a făcut,

cred, o singură visită într'un an pentru a „cerceta" plîngerile direcției femeilor din față, care nu-și cătau de lucru din causa noastră, și, amețit în cîteva minute, de zgomotoasele protestări ale studenților că gustul nostru care rătăcia și pe la nostime croitorese evreice din vecinătate, fără a mai pomeni fireasca atenție pentru colegele noastre, nu se îndreaptă asupra acestor provocări, a plecat așa, năuc de cap, acasă, hotărît să nu mai intervie în această anarhie complectă a unor tineri cărora nu li se cerea nimic. Un intendent, deprins din armată cu o aritmetică specială, avea grija alimentării a șaptezeci și cinci de bani pe cap, în cursul căreia, pe lîngă feluri în general desgustătoare, căuta să ne învedereze că prăjiturile de la Greci sînt mai ieftine cu bucata și mai scumpe cînd se ieau douăzeci de-odată, ceia ce a adus, ca o consecință naturală, „trecerea prin ușă", cum spunea bietul Tokarski, a delincventului, care a dispărut pentru totdeauna. Un subdirector trimes de la București, Nicolescu Dacianu, apoi profesor foarte stimat la Ploești, s'a compromis de la început prin ideia de a ne inspecta și sfătui, prin admirația pentru o colegă care făcea literatură și care, oacheșă și grasă, era, în ilusia lui, palidă, blondă și cu ochii albaștri, și printr'o misterioasă scenă cu lenjerița, de care urmărit a străbătut ca fulgerul toate coridoarele și a dispărut. De la acea, de altfel invisibilă, lenjeră, Madame Racoviță, ni veniau schimburile, și o familie țigănească, bărbat și femeie — celui d'intăiu i-am lăsat ca amintire cilindrul mieu, pe care mi-l turtise, ca răsbunare pentru o scenă cu „hep" „hep", de sigur regretabilă din punctul său de vedere, căci d-sa, din neamul Morțuneștilor după mamă, e Romîn get beget, d. Șt. C. Ioan —, cari cumulau rîndășia cu sufrageria și cu curățitul odăilor, inclusiv a latrinei, unde pe geruri cumplite ne coboram jos, întru cît nu se întrebuința o mai comodă pîlnie, așezată în antreul de lîngă scări, alături de lavabou, la locul pe unde trebuia să treacă toată lumea, și visitatorii.

Două dormitorii, două mici repetitorii și sala de mîncare de jos compuneau alcătuirea Școlii. De ele toate dispuneam după voie, într'o adevărată republică, în care cine voià să tiraniseze tiranisa, și bătea cine voia să bată. Actele de cruzime, hazlii în felul lor, după ce ai trecut printr'însele, erau fără număr, cel mai brutal biruind, cel mai inteligent și mai spiritual avînd numai dreptul să încunjure greutatea. Cei cu gura mare apăsau continuu pe ceilalți. Unul ca mine a avut doar norocul să intereseze de la început pe cineva dintre cei vechi, respectat de ceilalți pentru severitatea și hotărîrea lui, bunul Fîntînaru, de pe la Folticeni, înalt, spîn, slab, din care soarta a făcut, pe lîngă profesorul de liceu care a trebuit să fie, și un prefect permanent al liberalilor, la cari aderase de student, nu fără curaj, în momentul cînd Brătianu, căzut, după bătăile din București și călcarea demonstranților, în fața Palatului Regal, de caii jandarmilor călări ai maiorului Fănuță, fusese dat în judecată, împreună cu toți acei cari-l ajutaseră la guvern. Evolceanu, viitorul profesor universitar de latină, venit de la Botoșani, cu botanistul Em. Teodorescu, se ținea prin răceala lui firească și calculată la o parte de toate aceste frămîntări, și indiferența lui se păstra și atunci cînd vechii săi pantaloni, întrebuințați ca suport pentru a cruța pe cei noi, au fost strămutați, nu fără osteneală, cu concursul lui Ștefan Popa, mort tînăr ca profesor de matematică la Tulcea, în pupitrul d-lui Ștefan Ioan, care cuprindea și prețioase ingrediente de toaletă. Păcatul a căzut asupra bolnăviciosului și puțintel bîlbîitului Ionescu, care a ajuns profesor de romînă la Craiova și care era, din causa slăbiciunii lui în toate privințile, supt numele curent de „Bulichi“, obiectul glumelor noastre celor mai dureroase: azi, i se amestecau toate doctoriile pe care le culegea de la toți doctorii, temîndu-se de oftica familiei, care-l făcea să nu cuteze a călca nici în ceasul morții în odaia fratelui, profesor la o

şcoală din Iaşi; mîne, i se suia pe sobă cilindrul pe care căzuseră multe ploi; poimîne, i se făcea proces pentru că în nevoile lui amoroase compromitea instituţia, şi el se lăsa adus înaintea „judecătorilor“, de Popa şi de Teohari, de cari vorbim îndată, ofiţeri de reservă, în uniformă şi cu săbiile scoase. La uşa care despărţia de dormitoriu, sumbru, cu barba nerasă, păzia, mormăind la fiece ameninţare a situaţiei sale, Radoveanu, apoi profesor la Bîrlad, dar groaza pe care o răspîndia n'a împiedecat coaliţia desperată a slabilor de a sparge această uşă bine păzită şi de a crea ceia ce s'a numit de atuncea „pasagiul polului Nord“. Mai erau şi alţii: cei doi Scobai, Hulubei şi cîţiva veniţi după mine, ca Stanciu, cu clarii ochi de nevinovăţie, căruia Călărăşenii fără deosebire de partid îi vor ridica un bust şi pentru bunătatea ca şi pentru hărnicia lui, sau cutare altul, băieţaş mărunt, rotund, vesel, pe care l-am decretat în glumă „nepotul“ miéu şi care n'a mai putut scăpa de ponosul prigonirilor noastre. Zdravănul Ardelean Grigore Bîrsan, care cînta aşa de duios din vioară şi aducea o simţire naţională pe care noi am dobîndit-o numai pe urmă, a trecut şi el un timp prin aceste plictiseli, care, la noi ca şi la Francesi, erau un obiceiu pe atît de statornic, pe cît de urît, fără îndoială. Odată nu l-am întrebat de durerile lui de acasă, odată nu ne-am strîns în jurul lui ca să ni le povestească. Ofta une ori din greu înstrăinatul între fraţi. De altfel cei veniţi de la Liceul Internat procedaserăm tot aşa cu State Dragomir Basarabeanul, pe urmă un actor de mult talent şi autorul unor mişcătoare amintiri pline de o caldă spontaneitate, care s'a pierdut înaintea noastră; îşi atrăsese broaşte în pat şi alte miserii prin ciudata formă, imensă, a capului acoperit de un perişor mărunt şi creţ, ca şi prin naivitatea de rătăcit în alt mediu decît cel de la Cahulul lui patriarhal, care, cu alte inimi, ar fi trebuit să ni-l facă simpatic. Pentru noi, nu era Basarabeanul, din

ale cărui amintiri să culegem atîtea lucruri preţioase, ci aşa un fel de prost cu capul mare, care nu se supăra pe nimeni şi pentru nimic, de şi ar fi fost capabil, cu forţa lui visibilă, să turtească pe orice adversar.

De la ştiinţificii din spate veniau puternice manifestaţii, la care participau băieţi imposanţi ca talie şi ca glas, un Tomida, blînd, cu toate formidabilele lui dimensiuni, Dorohoian de la Pomîrla, crescut în aier liber, un Atanasiu, un voinic Vasile Teodoreanu, un Popa, aşa de bun de gură, de cari se ţineau oarecum de-o parte doi: Romanescu, totdeauna tăcut, demn, reservat, cu tichiuţa pe cap ca un profesor de anatomie, ca un hirurg ilustru, făcîndu-şi lecţia în amfiteatru, şi Nicolae Teohari, atît de simpaticul „Culiţă", răsfăţat de toate cocoanele din Iaşi pentru ochii lui verzi, aşa de trişti, şi pentru lunga-i mustaţă roşie, trecută, de şi era la matematici şi nu la chimie, printr'o permanentă prelucrare în negru; „cotilionist" celebru pe a cărui mesuţă, păzită de un enorm cîne de rasă, se răsfăţau scînteietoare toate decoraţiile de carton, spoite cu argint şi cu aur, „Culiţă", prieten cu noi toţi, incapabil de a spune o vorbă rea, a cărui politeţă în izmene primia visite de persoane respectabile către amiazi, cînd binevoia să se coboare din pat şi pe care, după ce vrăjise şi neveste de profesori, care-i cîştigau prietenia soţilor, l-am văzut pe urmă atît de amorezat de o persoană literară, încît s'a pus să cumpere cărţi de filosofie contemporană şi de literatură curentă, care au făcut, după o căsătorie de cîteva ceasuri, din viitorul profesor de la Piteşti un fiu critic literar în „Noua Revistă" a d-lui Motru, unde a însemnat cu eleganţă, discreţie şi imparţialitate şi un portret al mieu. Şi era să uit — mi-ar fi părut aşa de rău! — pe colegul de la matematici cu lungul palton despicat jos, care i-a atras porecla de Ghiţă Berbecul şi care plîngea aşa de duios cind, în schimb pentru o colegială palmă, un coleg i-a rupt, trîntindu-l

solid, o frumoasă cravată roșie, și pe cel mai masiv, mai hirșit dintre acești științifici, care s'a trezit și cu o înfățișare la tribunal pentru că s'a uitat puțintel cu nevasta tînără, trimeasă pentru cumpărături, a unui bătrîn unchiu din provincie.

Sentimentele de harță, care în domeniul uman corespund înhățărilor cu dinții din glumă, dar adese ori și cu sînge, ale cățelandrilor, se îmbrăcau une ori în forma versurilor, căci această bizară școală, și mai ales normală, nu știa numai să găsească porecle, dintre care „măgarul lui Lepadatu" (și măgarul și d. Lepadatu erau vecinii noștri) nu era cea mai crudă, ci se pricepea și la meșteșugul stihuirii. Fîntînaru, care făcea la gazetele liberale, unde am scris și eu unele prostii despre conservatorii, dați, vorba merge, cu Rușii, cronici glumețe și și-a adunat, supt pseudonimul „Vladimir", epigrame, dintre care unele în adevăr bune

— Cugetările de astăzi
Sînt prostiile de mine —,

a schițat astfel pe colegii săi într'o „jalnică tragodie", în care, de și atît de prieten, figuram și eu:

Vezi acolo o căpiță de păr des nepieptănat:
Ea ascunde supt povara-i un cap mare de 'nvățat,

și era acolo vorba, printr'o licență poetică, în fond, nu și în formă, nu numai de nu știu cîte „limbi", dar și de „matematici și științi", pe care grație lui mi le adăugia. Eu însumi am încordat o șubredă și timidă liră pentru a face un „Testàment", care mi se pare că precedase, și provocase, opera lui Fîntînaru, „Testament" în care mulți aveau ce n'ar fi voit, ca prietenul Scobai, cam iute la mînie:

Lui Scobai cel mititel,
Ce mi-a fost prieten bun,
Îi las astăzi moștenire

O măciucă de alun,
Ca prin ea să stăpinească
În intreaga Facultate,
Socotind că e destoinic
Ca pe toţi să-i poată bate.

Această inocentă satiră n'a rămas însă fără sancţiuni pentru o cutezanţă care odată a fost şi puţintel ciomăgită — cu ce adîncă rană pentru o firească mîndrie! — şi astfel, devenit pentru tovarăşi „Duhul", întrupat şi într'o pasăre care a fost adusă să zboare supt înaltul tavan al dormitorului sau, din causa taliei mele supţiratece, neînchegate, într'un măturoiu, cu adăugirea numelui de copilărie, împrumutat de la Nunuţă Roznovanu, pe care, la 1866, tata şi bunicul voiseră să-l facă Domn al Moldovei. Şi, după textul *ad hoc*, cîntecul Domnului Tudor, strămutat asupra mea, răsuna puternic prin culoarele şcolii:

Cine trece, etc.?
Este Iorga, este Duhul;
E Nunuţă Măturoiu.

O visită regală care, din fericire, nu onoră şi o astfel de şcoală, ne puse de-odată în faţa lui Carol I-iu.

Cu fastul obişnuit, regele înainta prin sălile de jos ale foastei reşedinţe fanariote, noi fiind în fund, fără niciο rînduială, ceia ce-mi atrase de la masivul şi brutalul rector Climescu, care-mi dăduse aşa de iertător drumul la bacalaureat unde nu ştiusem la matematici absolut nimic, strigătul de: „scoate căciula, măi".

S'a oprit, ne-a privit: din ochii de pasăre prădalnică o licărire a trecut asupra noastră, a fetelor de lîngă noi, şi glasul puţin rauc, cu întîrzieri asupra silabelor străine, a răsunat, pe cînd un imperios gest arăta, ca pentru o trecere prin arme imediată, mieluşelele pentru care suspinam noi în bănci: mititica roşcată, care parcă se speria continuu de ceva rău de la cineva, colega care sărise odată pe fereastă,

cea care ni dădea fructe din copaci, două alte apariţii stranii, cu profiluri asiatice, cele două palide fete de profesori şi bălaia regină a visurilor mele eminesciane: „Tar tumnealor? — „Sînt studente, Maiestate!“ — „A! tumnealor sînt ca să nu înfeţe tumnealor“. Ni-o spusese! Multe lucruri mai ştia şi regele Carol I-iu, de şi nu învăţase la Universitate cu studente..

Că se şi învăţa în acest infern de desmăţ, mai mult sau mai puţin spiritual, era o minune, dar minunea aceasta se făcea. Ba încă, în ce mă priveşte pe mine, intre cîntece, certe şi încăierări, toate făcînd parte din programul firesc al unei Şcoli Normale, în care n'am ascultat nicio lecţie de pedagogie şi n'am examinat niciun elev, am întins peste orice aşteptare şi speranţă orizonturi care şi aşa întreceau cu mult ceia ce se cerea de la noi, ba chiar ceia ce la noi se putea înţelege, preţui şi întrebuinţa. Dar despre acestea pe urmă, după ce voiu chema din amintirea, care li-a rămas credincioasă, cu mult mai mult pentru binele primit decît pentru omeneşti scăpătări, pe profesorii mei.

Nu era niciunul dintre dînşii care să nu fi venit cu cea mai călduroasă dorinţă de a ni fi folositor şi cu o zestre de ştiinţă, nu totdeauna împrumutată, pe care odinioară, prin schiţe publicate în „L'Indépendance Roumaine“, am tratat-o poate cu prea multă critică, fără a mă gîndi cît pot să doară pe oameni în viaţă astfel de observaţii, de alminterea corespunzătoare cu cel mai netăgăduit adevăr.

Să încep cu aceia de la cari, şi nu din voia lor, ci din a împrejurărilor care-i aduseseră pe catedră, am cîştigat mai puţin.

În fruntea acestei categorii trebuie aşezat, de sigur, după sfînta dreptate, Andrei Vizanti.

Îl cunoscusem ca scriitor după o carte împărțită la premii, Viața, bine scrisă de altfel, dar cu răsfățări de frasă care arătau studii făcute în vechea Spanie, a Mitropolitului Veniamin Costachi, și am răsfoit pe urmă și un proiect de reformă a învățămîntului pe care-l elaborase influentul deputat liberal, cu aspirații la portofoliul Instrucției Publice. Îl vedeam acuma în fața noastră, mare, masiv, negru ca originile lui meridionale, ochios și bărbos, cu glasul dimensiunilor lui pectorale, ingînînd frase goale de sens despre „poesia populară care zboară din cracă în cracă", ori, la examen, urmărind cu acei ochi inroșiți de patimă cari-l vor face, păcătoșii, să plece în America împreună cu nu știu ce fermecătoare Italiancă și cu cassa Teatrului Național, pe cutare colegă grăsuță, care, în chinurile întrebărilor, își răsfăța pe masă podoabele sale. Din fericire, profesorul de limba romînă era mai totdeauna absent, la București, și avea bunul simț să lase suplinirea în sama cuiva de cu totul altă structură intelectuală și morală, Aron Densusianu.

Nu de la jovialul și oriental-ironicul profesor de grecește, fost farmacist, ni se spunea, in Orient, Macedoneanul Ioan Caragiani, membru al Academiei pentru niște studii pline de o bogată experiență filologică și istorică din provincia sa și pentru clara traducere a „Odiseii", de la acest spirit, puternic, dar de o așa de patriarhală, voit patriarhală, factură, am învățat a ceti în original literatura celei mai depline și mai sănătoase armonii. Rotund la burtă, rotund la capul tuns scurt, la mustățile aplecate spre gura sensuală de cel mai mare mîncău al Iașului, aruncînd din marii ochi negri, nu numai lumină, dar și o voluptoasă căldură, ca din dulci visuri, acela pe care-l vedeam seara în Strada Arcului în papuci la masa de cină, lîngă tovarășa sa și lîngă o sprintenă copilă brună, se făcea a ni explica, în adevăr culinar, rîzind în fundul sufletului dar cu un aier de profundă seriositate în privirea de cele-

bru anecdotist, cum subiectul samănă cu un cuţit şi complimentul drept cu o pîne, sau ni represinta „eleganţa“ prin felul cum se învîrtia în jurul scaunului fără să-l răstoarne şi al catedrei fără s'o ciocnească, ca să nu mai pomenesc solemnitatea cu care ni vorbia de nu ştiu ce trecătoare suferinţă fisică a Hypatiei, filosoafa din Alexandria. Ca resultat didactic, ştiinţific, — fireşte nimic. Dar ce bucurie a simţit el la licenţa mea — şi aveam urechea bună, auzind din antret ce se vorbia în Camera de Consiliu! — cînd a văzut că pot scrie în greceşte consideraţii asupra literaturii clasice în spiritul vechilor biografi şi comentatori!

Nicolae Ionescu, „marele orator“ de pe vremuri, omul cu gîtul de aramă, cu fulgerătoarea privire supt ochelarii întraţi în carne, acela de care se temeau guvernele cînd nu-l făceau cu dibăcie să susţie tocmai legea pe care credea că o combate, ziaristul din epoca Unirii, cuvîntătorul zilelor mari, care încîntase o generaţie, ni se presinta palid, umflat, supt părul alb buhos, pe care-l respectase vrîsta, refusînd să vie la examen fiindcă „Englesii, învăţătorii noştri în materie de libertate, au legea *habeas corpus*“, iar, cînd era vorba de două cursuri pe an, ni aducea cîteva foi galbene, asupra cărora plîngea cînd Molière era ofensat de un senior insolent sau din care scotea imnul pentru Napoleon, Na-po-le-on Bo-na-par-te, ori cutremurul înaintea primejdiei unei Viene asediate de Cara-Mustafà. „Ce-ar fi fost pentru Viena? Ce-ar fi fost pentru creştinătate? Ce-ar fi fost pentru omenire? Ce-ar fi fost...?“—„Ei, ce-ar fi fost“?, întrerupse, enervată, Elena Didia Odorica Sevastos. Leul fără dinţi îşi scutură coama. În faţă vedea Parlamentul, adversarii cari-l provocau, odioşii guvernamentali. „Ce-ar fi fost? Eu aş fi azi un hoge, iar d-ta te-ai găsi în harem!“.

Îmi pare rău că în aceiaşi categorie îl punea o neînvinsă disposiţie a studenţilor, cari ştiau de altfel că şi la

„Junimea" profesorul lor avea aceiași atmosferă, pe filosoful nostru, coconul Costachi Leonardescu. Capul rotund cu ochelari se concentra în gura largă, cărnoasă, în care era și o nesfîrșită bunăvoință și un optimism naiv și mi-e frică să mai spun ce. Dar omul cetise fără îndoială, era în curent cu filosofia francesă, pe care ni-o punea în mînă, până la cercetările experimentale ale lui Binet, fără să uite pentru aceasta cultul celor vechi, Thales, pentru el „Talete", și Locke, pe care-l pronunța lătăreț: „Loche", adăugindu-i titlul de onoare: „domnul Loche". Făcea seminarii și era atent la părerile noastre chiar cînd avea a face cu gluma, pe care n'o înțelegea sau se făcea că n'o înțelege, a lui Gane, actualul președinte al Comisiei legislative, care simula atacuri contra conferențiarelor mai drăguțe și se dădea chiar, oroare!, la „domnul Loche", pe care-l proclama „un prost". Elev al lui Bumbăcilă de la Craiova, acest solid Oltean se ținea la nivelul „maestrului".

Nu mai tînăr, foarte alb, cu o geană de păr lăsată romantic pe frunte, căci fusese poet și scrisese o imposibilă „Negriadă", lucrată însă după toate regulele epopeii clasice, cu barba albă de episcop ardelenesc, sever, dar nu aspru în privirea lui sigură, Aron Densusianu, Făgărășeanul mutat în Iașul unde la generația mai veche nu se evaporase încă învățătura strict și dîrz „romană" a lui Simion Bărnuțiu, se ținea la o parte de viața publică, evita și prieteniile, în acelaș timp cînd absoluta lui isolare și evidenta lipsă de orice ambiție vulgară și de orice pofte nu-i puteau face dușmani. Desprețuitor față de Alecsandri, boierul, favoritul soartei, în folosul lui Bolintineanu, al cărui avînt, chiar într'o așa de neglijată haină, îl fermeca, neînțelegător față de tot ce venise pe urmă, el, suplinitorul la romînă al rotofeiului bașbuzuc Vizanti, era la locul lui la catedra de limba latină. Știa latinește bine, știa cu iubire limba care pentru dînsul valora întăiu ca

amintire a strămoșilor. Cuteza să ni deie ca text epigramele lui Marțial și manevra așa ca să nu ne atingem de niciuna din spurcăciunile, numeroase și grozave, dar spuse cu o marmoreană seninătate, ale originalului, — și ce spaimă pe el cînd o studentă, propria lui nepoată, nepregătită și venită tărziu, a luat bucata de alăturea și se îndărătnicia, neînțelegîndu-i sensul, să-i tot dea înainte! Cînd era vorba de Horațiu, hotăritul antisemit într'un oraș unde, trebuie să recunoaștem, îngrămădirea unei plebi teribile face antisemite și zidurile, el observa că acest libert fără virtuți militare și lăudăros de lipsa oricării moralități romane ar fi putut fi de origine semită, în care cas „trebuie că l-a chemat Oriț Flecheles". Căci se și glumia uneori în barba aceia de Vlădică blăjean, și omul nu era numai îndeplinitorul fără greș al unei sacre datorii, inexorabile, pe care o vădia tăiosul, calm repetatul lui „nu e adevărat" la examene, ci și un om blînd și bun. Același care, bolnav de rinichi și incapabil de a se mișca, ne chema acasă în jurul lungii mese pe care poruncise s'o facă anume pentru noi, ar fi fost în stare să ni dea și părintești sfaturi. Păcat că glasul lui supțire care, forțat, se pițigăia, strica această înfățișare, și moral romană...

La francesă, singura limbă și literatură romanică predată de pe catedra Facultății ieșene, vioiul Ștefan Vîrgolici, cu ochii ca mărgica neagră, de un neastîmpăr de copil ghiduș în fața ciupită de vărsat, pe laturile căreia fîlfîiau ușoare favorite sure, aducea măsură în formă, dacă nu și o deosebită originalitate în fond. Bine pregătit totuși pentru materia sa, fost elev al Universității din Madrid și excelent traducător al lui „Don Quijote", pe care numai incultura noastră l-a putut lăsa să rămîie în paginile uitate ale „Convorbirilor", era cel mai bucuros din toți de orice progres al nostru, de care i se încălzia inima ca a unui bun și iubitor părinte. Mai fă-

ceam cu dînsul și exerciții latine pentru Școala Normală, și nota lui distingea și pe colegul viclean care-i descoperise cartea de exerciții și copià conștiincios dintr'însa. Eu nu pot fi destul de recunoscător aceluia care a purtat interes și primelor mele manifestări literare și, stăruind să capăt o bursă în streinătate, m'a făcut cunoscut, la un ceas cînd porunciau junimiștii lui, acelei lumi literare și politice bucureștene pe care eu abia o distingeam în fundul unor zări luminate.

Atita limbă străină vie se învăța deci: francesa, care se știa binișor, pe vremea aceia, de toată lumea. Cît privește germana, nu era catedră, ci numai oare de seminar, destul de rare, pentru singuri normaliștii, dar tot in clădirea Facultății le preda împovăratul, însă totdeauna gata de muncă, Densusianu. Ne chinuiam cu lînceda tragedie sentimentală a lui Schiller, „Fata de la Orléans", dar, și cînd zăriam un înțeles, declamațiile „fetei" înseși, ca și ale tuturor Talboților de acolo, ne lăsau cu desăvîrșire reci, cînd, cum se vor vedea, altă poesie ni se cobora in suflet.

Istoria veche, adecă a Greciei, după Grote și Curtius, și a Romei, nu-mi aduc aminte după cine, era încredințată lui Petru Rășcanu. N'am mai intîlnit profesor care să pontifice de pe catedră atît de solemn, dar și de armonios, fața rotundă cu părul scurt și mustața bătrînească albe prefăcîndu-se de la o vreme, la sunetul unui glas potolit, dar plăcut, într'o figură de marmură din anticitatea pe care și purtările lui ni-o revelau. Nicio nesiguranță, nicio poticnire, nicio sforțare și nicio săritură dincolo de margenile celei mai depline înfățișări clasice; ochii nu aruncau lumini și nicio tulburare romantică nu se oglindia într'înșii, dar ei nu păreau că ne urmăresc pe noi, ci exclusiv ceia ce se povestia parcă ar fi fost cules de pe o frisă elenică. Fostul institutor, trecut însă pe la școlile inalte din Paris, ca să iea tărziu la Iași o

licență cu socoteli din vremea Fanarioților, foarte bine precedate și explicate, viitorul alcătuitor al unor manuale școlare de o concepție greșită în ce privește stilul didactic, nu era ceia ce se chiamă un erudit; științificul nu biruia în el, și nici nu se credea dator să creeze cercetători cu personalitate. Dar cine nu poate face pe conducătorul de seminar, pe răspînditorul de metodă, o perfectă carte moartă, plină de precisiune mai mult decît de noutate, înșirîndu-se după alta? Cine nu poate deveni învățatul cetirilor sale răbdătoare? Un astfel de profesor însă ca Rășcanu însenineazà sufletul în vrîsta chiar cînd pornirile elementare îl fac mai tulburat și mai disarmonic, și acesta e un neprețuit folos, în afară de faptul, esențial, că el avea înfățișarea însăși a nobilei sale materii. Și eu am cunoscut, la dînsul mai mult decît chiar la Vîrgolici, care nu primia de obiceiu, și la Xenopol, care avea oarecare piedeci în gospodăria lui improvisată la un ceas de suferință, farmecul incomparabil, trezitor de energie și dătător de încredere, al bunei întîmpinări în biblioteca plină a învățătorului. Statornic ajutător mi-a fost de la început până la sfîrșitul unei inițieri în care cine trecuse prin ce apucasem eu în copilărie și pe pragul adolescenței avea nevoie, fără îndoială, și în cel mai înalt grad, de un sprijin, de un astfel de sprijin.

Xenopol era pentru noi, pentru noi toți, chiar pentru cei cari nu-l cetiseră, dar simțiau instinctiv înaintea cui se află, o culme. La liceu, fără a-i fi văzut eu însumi, harnicul cetitor, dar pe alte tărîmuri, o singură carte, un singur articol — și era să prind pe cele d'intăiu în „Convorbiri", unde stătea în față și toropitoarea critică metodică a lui Onciul —, am urmărit îndelung la Copou pe omul mărunt și pătrat, cu fața rasă între lungile favorite roșcate, cu ochii clipitori și șterși, care, tremurînd din picioarele bolnave, suia încet dealul, oprindu-se din cînd în cînd la băncuțele din poarta caselor. Regretam că nu e

fisicește altfel, căci nu-i văzusem încă figura în clipele cînd nemerirea și reținerea ideii o luminau întreagă, făcînd-o în adevăr frumoasă, el, scriitorul către care mergea un nesfîrșit respect. Mai tărziu, la Facultate, pe cînd vorbia, zdrumicat, fără altă elocvență decît a cugetării sale superioare, mai cuprinzătoare și capabilă de a se încînta răpede pe sine decît așa de adîncă precum se vădise în prima tinereță înainte de blăstămul bolii, dar interesant prin gîndul, acela luminos care cerceta lacom pe toate fețele ca un fascicul de raze scormonind din reflector terenul sau dînd din înălțimea farului îndreptare vaselor pe mare, eu priviam mînile, mînile grăsuțe care păreau gata să sară pentru a prinde adevărul.

Teoriile acestui cap filosofic așa de bine înzestrat se vedea bine că-l stăpînesc înainte de toate, și el ni le-a și schițat, cu un entusiasm lipsit de gesturi, în primele lecții, fără să fi putut noi simți noutatea și caracterul lor, măcar foarte suggestiv. Istoria, ca zbucium omenesc, ca necurmate silinți spré mai bine, chiar și cu mijloacele cele mai greșite și mai rele, vălmășagul acela de suflete, îl atrăgea, acum, în deosebire de nobilul idealism etic al tinereței sale, pe acest spirit, născut pentru abstracții, pentru jocul singur al ideilor, numai în ce privește exercițiul inteligénței, oricare ar fi fost scopul și indiferent de valoarea morală a persoanei. Ce bucuros era el cînd punea mîna pe autorul unei mari șiretenii, cînd putea să-i urmărească jocul, să-i descopere tot cursul strecurării! Fața i se bucura și se răschirau larg într'un zimbet favoritele, devenite spirituale și glumețe, pe cind ochiul suferind păstra obișnuita aparență tristă. Fanarioții și Turcii în felul lor de a lupta și de a învinge erau pentru el o desfătare, și gîciam din transformările acelei fețe expresive că e pe cale a mai găbji pe unul asupra faptului. Rare ori răsuna în glasul lui expresia uneia din miile de dureri omenești, mărturisite în viață sau duios ascunse,

pe care le răscolia cuvîntul lui sprinten, săritor. Căci la dînsul nu era nimic din armonia de albă lună pe valuri a lui Rășcanu, ci scîntei electrice se succedau zburînd, jucîndu-se, urmărindu-se pentru a se cufunda în haos ca să lase loc altui danț de sclipiri.

Rare ori un om s'a bucurat mai mult de propria lui cugetare și s'a simțit așa de bucuros s'o poată comunica altora! Valoarea cuvîntului în sine, simțul literar înăscut al fiecărui sunet pus lîngă alt sunet, însemnătatea alăturărilor suggestive și a indicațiilor șoptite, dincolo de care o lume întragă se deschide de la sine, cu toate farmecele ei, îi erau puțin cunoscute, și totuși acela care făcuse descripții de călătorie ce nu mișcă și versurile palide, pe care, în revista „Archiva", luată de dînsul asupră-și, le iscălia „I. Laur", musicantul ale cărui degete erau obișnuite a umbla pe clape în ceasurile libere, iubitorul de pictură în toate formele ei, până la peisagiul pe care purismul lui îl numia „cîmpenie" urmăria dureros o frumuseță literară, odată gata să-i vie de la sine, pe care, cînd credea că a prins-o, arăta cea mai nețărmurită satisfacție. În clipa aceia, cum n'o putea smulge de la improvisație, și-și dădea samă cu părere de rău de aceasta, alerga — numai atunci — la manuscrisul pe care stătea să-l tipărească, glorioasa „Istorie a Romînilor" în cinci volume, continuate apoi prin alte patru și, căutînd cu ochii lacomi admirația pe fețele noastre, cetia pasagiul cu voluptatea copilului care suge o acadea mult timp urmărită în vitrina cofetăriei. Natură mai curînd rece, un naționalism de convingere i se înfipsese de mult în minte, și nu erau rare ocasiile în care căuta să-l vădească unor suflete care pe altă cale ajunseseră la aceiași disposiție sufletească.

Cu Xenopol, profesorul neobișnuit dat nouă de o soartă pe care n'o merita pregătirea de la început a celor mai mulți, prilejul de contact însă ni-a lipsit. Migăleala seminariilor în care se nasc mai multe pretenții

decît se trezesc vocații și în care se ascuțesc relațiile între tineri, pe lingă pierderea unei vremi prețioase care se poate întrebuința mai cu folos pentru lecturi și meditații personale, nu-l atrăgea. Numai cînd, după examenul la care era foarte larg cu mediocrii, răspingînd numai pe aceia cari nu puteau răspunde nici asupra lucrurilor celor mai elementare, el căpăta încredințarea că înainte i s'a arătat o cugetare vie care merită condusă și încurajată, atunci el era prins — și am simțit-o așa de adînc la capătul atîtor ani de umilire! — de același entusiasm, poate exagerat, care-l stăpînia cînd descoperise o intrigă istorică dibaciu țesută sau crezuse că atinge acea desăvîrșire a formei spre care-i mergeau rîvnirile.

Un adaus de îndemn mi-a venit apoi de la cineva abia sosit și, față de ceilalți, atît de tînăr, care însă știa să-și puie frîu aprecierilor în ce privește și pe cei mai buni elevi. Din ziare, pe care începusem a le ceti, mai ales vioaia „Lupta" a lui Gheorghe Panu, abia despărțit de Iași, știam că la București se dă o mare bătălie pentru a doua catedră de filosofie de la noi, organul radicalilor sprijinind firește pe amicul lui Panu, voinicul, sprincenatul și fălcosul răzeș Bădărău, care nu era încă „marele elector", urmat de unii, suspectat în onestitatea lui de alții, mai tîrziu compromis de o politică anti-națională. Cu neplăcere am aflat că biruitorul a fost un necunoscut, un Muntean, care indispunea și prin numele său ortografiat după sistemul lui Pumnul: Ioan Găvănescul. Nu cu multă prietenie i-am așteptat sosirea, care a întărziat. Dar la vederea feței sănătoase cu ochii extraordinar de prietenoși întinsă către noi ca și cum, revărsîndu-ni sufletul său întreg, ar fi vrut să soarbă tot ce se cuprindea în al nostru, la ascultarea unei expuneri pline de viață și, mai ales, cu clara pronunție de la dînșii, vibrînd de căldură comunicativă, la seducția unei poesii intrisece, care se descoperia până și în felul adînc uman,

la fostul elev al lui von Gizycki din Berlin, cum se puneau problemele, totdeauna, la capăt, cu o geană de relativitate şi de mister, am pus jos armele şi am urmărit, cuceriţi, un steag pe care era scris, dar în puternice colori de sentimentalitate proaspătă, activă, acelaşi crez de naţionalism care la Xenopol se desfăcea numai din siguranţa unor argumentaţii. Şi aierul acela de coleg ceva mai în vrîstă, cu cîţiva precoci fulgi albi care-l făcea să mă întrebe după o comparaţie ce-mi venise în răspuns: „a d-tale este?“.

Cu acestea toate, cu trei patru profesori cari erau oameni vii şi mergeau spre ce era viu în sufletele noastre înseşi, se descoperia pe încetul o lume nouă, de care cu cîteva luni în urmă abia cutezasem să visez.

Nu pot lăsa la o parte nici un alt element, aşa de preţios, de călăuzire: atmosfera morală comună pe care o creau aceşti profesori împreună, cu buni, cu mai puţin buni, printr'o colaborare, măcar aparentă, pe care li-o impunea şi un perfect bun simţ şi respectul faţă de aceia a căror formaţiune sufletească li era încredinţată.

Erau din partide deosebite, care se luptau pentru putere, şi prin ziare care nu-şi observau forma şi treceau şi pe lîngă buna cuviinţă, şi prin manifestaţii din care, cum am văzut, nu lipsiau nici merele putrede, nici ouăle clocite. La căderea liberalilor, stăpîni ai ţerii mai mult de zece ani, era, cu toată înţelepciunea lui Carol I-iu, care nu adusese la cîrmă pe duşmanii lor învierşunaţi, ci pe junimiştii fără pasiuni, şi anume în frunte cu autoritatea, unită cu atîta prevenienţă blajină, a unui înalt magistrat, care era şi cumnatul popularului Vodă-Cuza, Teodor Rosetti, era, zic, mult praf de puşcă risipit pe drum, şi în aier multe gaze otrăvitoare. Dar profesorii, dintre cari numai unul, Vizanti, era în Parlament, se feriau de a se manifesta în aşa chip încît să contribuie la trista discordie dintre puţinii intelectuali. Nu

am ascultat niciun discurs politic al lor, cu atît mai puțin să ne fi smomit să-l ascultăm, și n'am cetit de dînșii niciun articol războinic. Nu zic că trebuie totdeauna așa, și-mi dau samă că vremile se schimbă, cu alte cereri, de la care nu te poți da în lături, dar atunci așa era, și nu mă pot opri, la capătul unor lungi și pentru mine îndreptățite, neapărate lupte, să spun că, așa cum era acolo și atunci, era bine.

Cei mai mulți ieșiți din cercul „Junimii" sau trecuți măcar printr'însul, acești cugetători și scriitori, de și de o valoare foarte deosebită de sigur, erau deprinși a discuta fără patimă, a-și vorbi frumos, a represinta fiecare punctul său de vedere în așa fel încît la capăt să-și mai poată strînge mînile. Solidaritatea unei generații îi lega, iar, cînd unul ca Densusianu era cu totul de altă părere, venit din alt mediu, care avea alte nevoi, așa de imperioase și de stringente, el înțelegea că este o demnitate și o onoare comună de care nu e bine să se atingă. Astfel polemicile erau necunoscute și nimeni nu încerca să atragă pe studenți de partea sa, iar ei, de altfel, spirite libere cum erau, ar fi refusat asemenea servicii, nefiind obișnuiți să-și capete trecerea și nota bună la examene prin îndatoriri personale, de orice fel. Cînd Xenopol a făcut lui Rășcanu observații calme cu privire la o carte de școală și în răspunsul lui Rășcanu a fost o iritație, ni-a părut rău, și ne-am bucurat că mănușa n'a fost ridicată de Xenopol.

Am vorbit de examene, și felul cum ele se făceau adăugia încă un element de demnitate la viața universitară. Locuiam, de și nu ni dădeam samă în de ajuns, în palatul însuși al Domnilor Moldovei dintr'un timp mai apropiat, după arderea Curții de pe malul Bahluiului: în casa lui Scarlat-Vodă Callimachi, bunul ocîrmuitor care a dat țerii sale Codul modern, și pe poarta ca un arc de triumf, delicat săpate pe fațadă, erau armele moldo-

venești și o inscripție care înștiința că acolo e ușa dreptății. Larga sală de așteptare avuse cîndva tronul între înaltele ferești dînd asupra frumoasei ogrăzi bine pietruite. Voevozi și Doamne, beizadele și domnițe fuseseră prin încăperile unde se întindeau băncile noastre ca să ascultăm cuvîntul de adevăr și predica morală.

În sala de la dreapta întrării profesorii se adunau în comisiune, măcar trei, pentru ascultarea noastră la fiecare sfîrșit de an — eu eram să apuc, în graba mea de a zbura, și cu cîte griji îmi crescuseră, așa de răpede, unul singur. Pe lunga masă acoperită cu postav verde două lămpi înalte cu globuri mari luminau clar fețele, de o solemnitate specială, ale profesorilor noștri, așezați în fotolii largi, acoperite cu piele verde, ca și acelea în care luam loc unul lîngă altul, cu un public restrîns de colegi la spatele noastre. Noi înșine, vă asigur că, oricît am fi cetit, n'aduceam nicio siguranță, căci și cel mai bun putea să capete o notă rea fără să creadă că aceasta-i dă dreptul de a se supăra și de a insulta un examinator prea aspru. Fiecare din întrebări era bine cîntărită, căci aproape stătea colegul profesor, care și el, în tăcerea sa, examina pe vecinul de masă și din răspunsul studentului își putea da samă și de cît se putea folosi de la acesta. Se evita orice enervare din partea celor cari aveau să hotărască, și niciodată nu s'a ridicat un glas de nerăbdare peste diapasonul obișnuit, care se păstra cuviincios dintr'o lungă tradiție, la capătul căreia erau, tocmai în fund, o înțelepciune și o cuviință „romane", ca ale lui Bărnuțiu. Sfiala de a te manifesta rău înaintea unui astfel de areopag și în ființa colegilor curioși să-ți afle știința și talentul făcea ca examenul să-și aibă toată valoarea lui. Odată o întreagă idilă cu o blondă colegă s'a împrăștiat, mai mai în pragul uneia din obișnuitele căsătorii de studenți, pentru că, știu eu?, poate și din causa presenței mele, fata nu știuse absolut nimic la

Xenopol... Şi de acolo plecam cu toţii în vîrful degetelor, salutînd, cei fericiţi şi cei cu mai puţin noroc, chiar cînd „coconul Costachi Leonardescu" îi chinuise degeaba cu sistemul lui „erotematic": „Ce e logica? Filosofie? Dar ce e filosofia (pronunţat „felosofię")? Cunoştinţi? Dar ce sînt cunoştínţile", ca să se întoarcă apoi, rîzînd din bunele buze groase spre Xenopol sau spre Răşcanu, cu observaţia, satisfăcută: „Bun băiat, dar s'a încurcat, fiindcă e aşa de grea felosofia!".

Dar ce era şi mai preţios decit lecţiile, decît această concordie profesorală, fie şi numai aparentă, venia din două alte domenii, de răpede, surprinzător şi minunat de răpede iniţiare: lectura cea nouă şi pătrunderea noilor idei de viaţă luptătoare pentru alt ideal decît al fericirii generale prin satisfacerea nevoilor materiale potrivit cu catehismul lui Karl Marx.

Şcoala Normală avea o bună bibliotecă şi, afară de cărţile pe care eu continuam să le cumpăr cu pasiune şi care une ori cuprindeau atîta umanitate revelatoare ca ale lui Tolstoi, „Războiu şi Pace", „Ana Carenin", „Cazacii", cu o lume întreagă în ele, aşa de străină şi corespunzînd totuşi aşa de mult cu ce e mai adînc şi mai intim în sufletul fiecăruia, ale lui Turgheniev, cu vastele privelişti de ţară rusească şi cu delicatele indicaţii de naturi pline de răspundere, ca ale celui de-al treilea mare Rus, Dostoievschi, cu dureri atît de grozave într'o atmosferă morală atît de tulbure, această bibliotecă într'ales, pe care cred că şi-o ceruseră însişi înaintaşii noştri după sfatul unor profesori pricepuţi, ne atrăgea aşa de mult, încît nu mai era nevoie să recurg la prietenia bunului Haimann, care să-mi împrumute pentru cîţiva bani cărţi cu îndatorirea să le aduc înapoi netăiate. Şi apoi nici nu prea era vreme, cu atîtea cursuri, urmate cu o perfectă regularitate, să mai bat străzile, care-mi ajunseseră aproape necunoscute, ale Iaşului.

Afară de istoria națională, pentru care luam note de la Xenopol, care nu făcuse să apară decît primul volum, nu prea ușor de însușit pentru examen, al „Istoriei Romînilor“ și, cu „Letopisețele“ lîngă mine, complectam cu cît mai multe detalii puteam găsi știrile căpătate la curs, celelalte materii ni țineau la disposiție, în cărți exclusiv francese, dar cuprinzînd și traduceri din germană, din engleză, o informație foarte bogată, capabilă de a trezi multe în mințile noastre, atît de proaspete.

Pentru istoria veche aveam pe Curtius și aveam pe Grote, unul așa de bun povestitor, celalt dînd ceva, după bogata, practica minte engleză, și peste povestire; aveam pe Mommsen, de a cărui străbatere însă nu-mi pot aduce aminte. Dar pentru tot ce privește instituțiile, era o carte minunată, pe care numai lipsa unei reeditări ținute în curent a scos-o din raza atenției tineretului, superbul Manual al celui care a strîns mai multă știință, de atîtea feluri, în capul său, Salomon Reinach — și băiețașul de la Iași ar fi nebunit, pur și simplu, dacă i s'ar fi spus că acel om de o formidabilă învățătură va fi cîndva colegul său și că el însuși se va învrednici de prietenia și chiar de colaborarea lui. Am cetit aceste admirabile două volume cu atița atenție și de atîtea ori, încît eram de sigur în stare să dau răspunsuri cu privire la toate colțurile unei materii atît de multiple și atît de grele. Orientul însuși îmi apărea într'o altă lumină, de și fără ultimele resultate — și cele de azi erau întrecute mîni, chiar în ce privește numele regilor Asiriei; iar preistorie nu exista, Creta nu-și arătase comorile și cuvîntul de Hittiți represinta încă așa de puțin înaintea descoperirilor uimitoare de la Bogaz-Chioiu! —, din paginile, așa de frumos scrise, ale unui Lenormant. Amănuntele istoriei universale le culegeam din multele volume ale secului Weber, și inițiatorul în istoria Revoluției francese îmi era sistematicul Taine, a cărui ură

față de Iacobini mi-am însușit-o, pe cînd din Carlyle nu cunoșteam decît acea carte epică despre Eroi care nu se poate traduce bine în franțuzește.

Dar în filosofie se deschideau marile orizonturi, de care am fost așa de ispitit, încît primul mieu gînd a fost acela de a mă fixa în acest imens domeniu de cugetare în care atîtea descoperiri de laboratoriu, recente, stăteau alături de superbele clădiri de cugetare ale unei metafisice care încă nu murise cu totul.

N'avea cineva decît greutatea alegerii. Erau și represintanții acelei vechi metafisice, total perimate, dar încă așa de atrăgătoare, și atrăgătoare pentru toate timpurile prin îndrăzneala arhitecturii și prin puterea credinții cuprinse în ea. Am cetit de la un capăt la altul „Estetica" lui Hegel și, ca să mă orientez asupra desvoltării acestor idei „supranaturale", aveam cartea, interesantă, a lui Flint, Psihologia lui Wundt, pe care abia erau să-l cunoască mai tărziu colegi ai miei din București ca d. C. Rădulescu-Motru, după ce trecuseră în străinătate, căci acolo, la Bucureștii lor, Maiorescu n'avea nevoie de nimicuri de laboratorii și crea și fără aceasta tinere genii filosofice din studenții frecventatori ai unui pustiit salon literar, a fost pentru mine un îndreptariu, și alături de dînsa urmăriam desvoltarea de idei a lui Taine în *L'intelligence*, în același timp cînd, cetind cu toată răbdarea, și cu toată admirația pentru solid închegatul veșmînt, străbăteam prin opera lui critică, de la „Încercarea asupra lui Titu-Liviu", operă de debut, la alte „essay"-uri ale lui, așteptînd lectura pe sărite a masivei, dar rămasei în urmă „Istorii a literaturii englese".

Dar trebuie să spun, abătîndu-mă de la această expunere a călătoriei mele în domeniul pur filosofic, că dincolo de rigiditatea presintărilor lui Taine pe basa neclintită a teoriei mediului, din care, la scriitor și artist, totul ar trebui să pornească, îmi răsăriau alte ori-

zonturi: încercarea unui Hennequin de a analisa opera în tot ce se conține într'însa, iar nu verificînd la dînsa realisarea unor linii fixate odată pentru totdeauna, teoretic, și o simpatică sentimentalitate, un pesimism elegant însuflețiau o altă critică, fără pretenții matematico-geometrice, în cele două volume de la Lemerre, un editor nou, de avangardă, ale lui Paul Bourget, „Essais de psychologie contemporaine“, titlu care spunea ambiții mai mari și putea face să se prevadă o întreagă direcție în roman a aceluia căruia pentru a fi un mare scriitor i-a lipsit numai cunoașterea vieții altfel decît din scrisul, cernut mulți ani de zile, al altora. Cred că, de și numele lui Brunetière, căruia nu-i păsa de „psihologie“ și care se indigna de ușoara plutire nehotărîtă în domeniul ideilor, opuindu-li convingeri creștine, catolice și solidități dogmatice, îmi era cunoscut, n'am ajuns decît după acest an de Universitate ieșeană la opera care pretindea să instaleze sistemul, exclusiv, al urmăririi genurilor literare, ființe abstracte, dar însuflețite, capabile prin ele însele de o desvoltare organică, și, cînd m'am înfundat în străbaterea volumelor lui, stilul de lecție stenografiată, morga de catedră, incapacitatea de a da figuri și de a însufleți forma m'au desgustat răpede, în ciuda mulților lui admiratori de factură normaliană.

Dar pentru logică Stuart Mill era călăuzul, și nu se poate spune că era ușor să se între în legătură cu dînsul. Pentru estetică mă mai abăteam și pe la tineri înoitori ca Arréat și alții din „Biblioteca de filosofie contemporană“, în care „Culiță“ își căuta armele pentru o cucerire amoroasă la care nu puteau contribui matematicele lui.

Și, astfel, — pe lîngă versuri risipite în „Contemporanul“, care afirma însă, prin încîlcita și atît de mărunt filologica „Istorie a limbii și literaturii romîne“ a lui Ion Nădejde, căreia numai uscata știință a lui Philippide a putut să-i opuie ceva și mai ilegibil, că poetul viitorului era colegul

nostru mai în vrîstă, simpaticul și iutele la gînd D. A. Theodoru, versuri de care m'am lepădat, poate fără dreptate, cu desinteresul mieu complect pentru lucrul odată făcut, dar din care cutare fragment, „Moș Crivăț", care în întregime are însă un sens sentimental, s'a rătăcit și prin cărțile de cetire pentru copiii mai mărunți—, am ajuns la același gen de „essays" către care mă îndemna o largă parte din aceste lecturi de școală înaltă.

Grupam amintirile lor proaspete, și care trebuiau să fie trainice, în jurul unor noțiuni generale care mi se păreau că domină simțirea vremii. Astfel am alcătuit, cu bucuria cui simte că poate înoi în formă, coborînd în ea o nouă poesie intimă, studiile despre „Iubirea în literatura modernă" și „Pesimismul la artist". Dar îndeletnicirile mele de la Facultate mă rețineau pe drumul unei erudiții care nu era condusă de nimeni și n'avea nici materialul trebuincios la îndemînă, ajutindu-mă mai mult din instinct ori și urmînd unor aplecări ereditare, ca în „Critica literară la antici", sau și aducînd în jurul cercetării unui izvor istoric, măcar pentru partea contemporană, știri de familie și amintiri personale, ca pentru portretul, pe care am căutat a-l face deplin și viu, al bătrînului Postelnic din Păcurari și de la vie, Manolachi Drăghici.

Un editor pe atunci prieten și care se considera ca un fiu sufletesc, directorul „Ramurilor" din Craiova, care mi-a plătit apoi cu atîta ingratitudine, a reluat mai tirziu, într'un volum care n'a avut nicio răspîndire, aceste „Pagini din tinereță". Ele au apărut întăiu în „Arhiva, organul Societății Științifice și Literare din Iași", cu a cărui impresionantă gravitate au ajuns, așa de răpede, să aibă contact cei abia optsprezece ani ai miei.

Societatea se formase cu participarea unor profesori de specialități foarte deosebite, cari se adunau într'una din

odăile de jos ale Facultăţii, acolo unde odinioară stăteau Arnăuţii, ciubucciii şi ciohodarii lui Vodă Callimachi. Era între ei Cobîlcescu, autodidactul de mari însuşiri divinatorii în domeniul geologiei, pe care, pentru solul moldovenesc, a creat-o el, mărunt şi ghemuit, fricos de oameni, trăind în cea mai desăvîrşită singurătate, încunjurat de un meritat respect, apoi Gr. Buţureanu, a treia înfăţişare a favoritelor englezeşti, nalt, iute, entusiast, ocupat, pe lîngă tîndăleala didactică a şcolii lui secundare, cu descoperirile preistorice, neîncurajate de nimeni, de la Cucuteni; era, puţintel în colţ, ca unul ce era tînăr, foarte sălbatec şi izbucnitor de speţa fostului mieu profesor Philippide, şi cu circumstanţa agravantă că n'avea licenţă, d. Ghibănescu, încă de atunci aşa de amorezat de documentele pe care le colecţiona şi le copia în masive condici, încît a ajuns să înveţe de unul singur limba slavonă, pe care abia o descoperise la Bucureşti, din ură contra Ruşilor, autorul studiului „Rusia, România şi Puterile occidentale“, D. A. Sturdza, creînd bursa de limbi slave pentru Ioan Bogdan. Suţu va da acolo o cercetare asupra traducerii româneşti a „Menehmilor“ lui Régnard.

Printre şefi, era fireşte Xenopol, a cărui influenţă va deveni tot mai mare, până ce îngrijita, odinioară, publicaţie a Societăţii îi va aparţinea exclusiv, cu participări ocasionale, între care cea mai obişnuită a d-lui Ghibănescu, dar fără critica severă şi strictul control din anii plini de ilusii, de la început. Acela care înfăţişa aceste preţioase însuşiri, nu totdeauna şi nu deplin obişnuite la noi, era însă un străin, aşezat în Iaşi şi ca industriaş, fabricant de scaune, în pierdere, ca totdeauna, care, venit tocmai de la Breslau, dintr'un mediu de familie intelectual, se pasionase de filologia românească şi de tot ce privia poporul nostru, de care, după multe înfrîngeri şi suferinţi, depărtîndu-se definitiv cu trupul ca să se aşeze la Berlin, va rămînea totuşi puternic şi sincer legat, H., adecă

Haymann, Tiktin: tinăr incă, slăbuț, cu favorite fluturătoare, vorbind cu oarecare incetineală, dar fără accentul urit al coreligionarilor săi cari trăiau de generații intregi intre noi, el aducea cu dinsul, in tot ce spunea și făcea, o atmosferă occidentală. Poate că tocmai aceasta i-a făcut rău, ca și, in legătură cu ea, o timiditate naturală care-l va pune, până la hotăririle cele mai grele de luat și mai ușoare de părăsit, la disposiția oricui se pricepea să lucreze asupra unui suflet nobil și drept, asupra unei inteligențe capabile, până la marele dicționariu etimologic romîno-german, și de cele mai mari și mai intemeiate opere. Mie d. Tiktin mi-a arătat încă din acei ani de intăie tinerețā o ințelegere, o simpatie care nu s'au desmințit niciodată, și supt îngrijirea d-sale atentă și iubitoare s'au tipărit acele prime studii ale mele.

Dar, supt influența lui Hennequin și a „științificismului" lui mult mai mult decit a lui Bourget, am incercat să schițez, altfel decit prin frase de simplă literatură și prin aprecieri personale, figuri din literatura noastră. Astfel m'am oprit asupra lui Creangă, pe care-l văzusem odată la o adunare de dascăli, gras, gros, roșu, stingaciu și șiret, spuind atita cit să indreptățească un vot de „pentru contra", apoi, ca viu, rumăn la față, liniștit, cu trăsăturile înobilate, în sicriul incunjurat de cițiva prieteni, ca magistratul Alexandrescu, care s'a ocupat de manuscrisele lui, palidul, visătorul Eduard Gruber, autorul cărticelei „Stil și gîndire" și care observa in insăși psihologia sa anormală rarul mecanism al audiției colorate. Poate că și azi, cind se scormonește mai mult biografia lui Creangă, ar fi ceva de găsit in acest studiu de concentrare, pe care Vîrgolici, primindu-l cu un bun zimbet fericit, îl trimesese glorioasei reviste a junimiștilor săi, „Convorbirile".

Cu altă simpatie am scris al doilea studiu de „critică științifică", acela despre Veronica Micle, al cării volu-

maş de duioase versuri apăruse abia. Acesta nu atîta pentru dînsa, pe care Miron al mieu o văzuse la Văratec în retragerea unei îndoite văduvii, dar mai ales pe ideal de şubreda şi blonda ei fiică Virginia, care era să fie soţia nenorocită a nenorocitului Gruber, cît pentru acela către care mergea adoraţia întregii ei poesii, Eminescu.

Poetul fără păreche a fost pentru mine o revelaţie fulgerătoare, un strămutător subit, ca prin minune, în altă lume. Zorzoanele lui Alecsandri, comoda lui aplecare către diminutive, sentimentele lui atenuate ca pentru o serată de salon bogat boieresc, cu perdelele groase, fotoliile îmbrăcate în pînză şi candelabrul cu luminările de spermanţetă, toată imitaţia, vădită şi nedeplin asimilată, a literaturii romantice francese, se împrăştiau ca o magie elegantă înaintea realităţii, şi misterios de dulci şi sumbre de o dramă omenească sîngerătoare, la acela a cărui cultură era culeasă din toate izvoarele şi îndestul de limpezită pentru ca valul ieşit dintr'o formidabilă topire să curgă sigur şi strălucitor, într'o revărsare simplă, ca un şivoiu de ape de la munte. Ideia se simţia ascunsă şi supt cel mai cochet cîntec de iubire de spus la urechea celei îndrăgite şi ea domina în puternicele acorduri de orgă religioasă pentru marile sfîşieri de suflet. Biruind greutăţile unei limbi create din nou, aruncată în cuptoarele acestei trude intelectuale continue, forţată să între în cultul nou pe care-l impunea artistul nemulţămit veşnic de el însuşi, prindeam fără voie, pentru a le păstra pe viaţă, rarile sonorităţi ale acestui graiu în care fiece Ţinut romănesc şi fiece epocă istorică îşi aduseseră partea, precum aportul lor al tuturora se adunase, inviind vechile legende, şi din toate încercările şi suferinţile se împletise biciul unei satire care sîngera lovind.

Dorinţa de manifestare, în care asigur că nu era nici o vulgară ambiţie, nici acea puerilă varitate care ştie să

găsească alte drumuri pentru o notorietate zgomotoasă, dar lipsită de orice valoare, ci sentimentul că am de spus ceva care nu s'a spus și care, așa cum mă făcuse firea și împrejurările, nu se poate spune chiar în același fel de alții, mă ducea și la alt contact sufletesc cu lumea decît acela pe care mi-l ușurase așa de binevoitor un Tiktin și spre care mă încuraja, nu fără a mă sili la precisiuni în citații, Xenopol, în casa-i unde începeau să se adune membrii unui cerc literar, până la consulul grec Kritikos, — tatăl talentatului actor care mi-a întrupat apoi pe Alexandru, fiul lui Ștefan, — dintre favoritele triunghiulare ale căruia răsunau strigăte de admirație pentru „peisanele romîni cu cîntece de te stupefesco", Ziarul mă atrăgea, nu bietul ziar de provincie al liberalilor din Iași, la care totuși conducerea o avea un poet adevărat, un literat de merit, I. N. Roman, de origine Ardelean, frumos cap romantic supt cilindrul strălucitor, de modă atunci, și nici dogmatica foaie a junimiștilor, căreia îi dădea contribuții ascuțit personale d. A. C. Cuza, pe atunci un tînăr extrem de elegant, aruncînd de supt ochelari săgeți sigure de țintă bărbaților, pe cînd femeile erau dăruite cu expresia elocventă a unor complimente de marchis, ci ziarul de polemică zilnică, aprinsă, necruțătoare, pentru altă politică, „Lupta" lui Gheorghe Panu.

Nu știu prin cine mi-a venit, într'o vreme cînd jurnalele nu se prea cetiau, cunoștința acestui puternic instrument de agitație, în care articolul directorului, în conflict cu însuși regele Carol, de al cărui chipiu întors pe dos și de a cărui brînză de pe Domeniile regale era vorba atît de des, și fără îndreptățire, se deosebia printr'o logică strivitoare într'o formă lipsită de orice eleganță și disprețuind tot ce poate adăugi strălucire. Poate că acel frate mai mare care era pentru noi secretarul școlii, Teodor Vasiliu, Rachi, cum îi zicea toată lumea, entusiast adept al lui Panu și fidel membru al noului partid radi-

cal, care știa bine că nu va ajunge niciodată la putere, dar puțin îi păsa de aceia, — tocmai ce trebuia ca să mi-l facă simpatic, ca ziar măcar, dacă nu ca organisație politică. Acolo, după un sfat care trebuie să fi fost al lui, am trimes cu sfială o corespondență, poate chiar două, până ce campania bucureșteană contra zguduitoarei piese de întunerec, cu fantasme tolstoiene, a lui Caragiale, „Năpasta", a trezit în mine acea nevoie, cu neputință de învins, de a sări în ajutorul cui e atacat, în drumul lui sigur și liniștit, de haita intrigii, în fața căreia, rănit, dar lovind din răsputeri, cu sete, cu voluptate, am stat o viață întreagă. „Lupta" mi-a publicat o recensie de caldă, indignată apărare a piesei.

Mai mult decît examenele bine date, la care Xenopol mă zădăria anume ca să dau răspunsuri în afară de materie, în probleme care pun la încercare sufletul unui tînăr și-i arată îndreptările spirituale, mai mult decît lungile studii, puțin cetite, într'un cerc foarte restrîns, de la „Arhiva", acest articol, după care voiu fi îndemnat să dau altele, până voiu ajunge foiletonistul literar al ziarului, a contribuit a face cunoscut, dincolo de lumea locală a școlii mele, numele nou al cuiva care-și cerea numai dreptul de a manifesta opinii de o sinceritate absolută, comunicînd și altora ceva din informația pe care i-o dăduse pasiunea de a ceti. Nu era o exhibiție, ci satisfacerea unei elementare nevoi de a mă mărturisi pe mine, de a predica altora sau de a li transmite o prețuire sau un despreț pe care nu le puteam ținea numai pentru mine.

Xenopol m'a chemat, și mi-a vorbit cu interes, — el de a cărui judecată aspră mă temusem în ajunul unei licențe pripite, determinată și de șubrezenia unei tinerețe cu bătăi de inimă și îngrijorări de viitor, cînd am scris, nu fără șovăieli cronologice, o tesă despre politica lui Mihai Viteazul —, cu un deosebit interes de apărarea căl-

duroasă a colegului și prietenului său de la „Junimea". Dar cea mai mare și mai plăcută surprindere mi-a fost cînd, oprit pe stradă de Petru Misir, pe care-l cunoscusem doar la comisia de bacalaureat, am primit din mînile lui, fără alte explicații, elegantul volum, abia apărut, al „Năpastei", cu această dedicație, perfect caligrafiată după obiceiul autorului ei, cu aceste rînduri de mîna însăși a mie necunoscutului Caragiale: „Criticului inteligent și conștiincios, care a binevoit a ceti întăiu „Năpasta" și a cugeta asupra ei înainte de a scrie asupră-i". Cu o astfel de prețuire acordată de așa de sus aceluia care avea încă obiceiul ca, înainte de a întîlni pe un mai mare decît dînsul, să-și verifice în gînd ce are de spus, pentru ca apoi să se întoarcă desperat, chinuit de remușcări pentru că a spus altceva decît ce era în stare, trebuia o vreme ca aceia, lipsită de orice obrăznicie, ca să nu scoată pe cineva din minți.

Pentru păstrarea unui echilibru sufletesc pe care nu l-a putut zgudui nici succesul unei licențe, pe care rigiditatea lui Densusianu n'a voit să mi-o acorde, mergînd și pănă la absentarea de la comisiune, în care a trebuit să fie înlocuit, și pe care ceilalți mi-au dat-o cu sentimente părintești, văzînd că din școala lor pleacă un om hotărît să nu piardă anii, pe cari atunci îi credeam așa de puțini asigurați, ai vieții sale, nici banchetul oferit de profesori, unică onoare, pentru care mi-am aranjat cu îngrijire bretonul bogat și moale care-mi acoperia fruntea, banchet de la care d. Găvănescul, ca o lecție, utilă, de modestie, s'a abținut, și pentru rămînerea în cuviincioasa atitudine a cui are de întrebat încă mult lucrurile și oamenii, a contribuit esențial, ridicîndu-ne pe mulți sus de-asupra preocupărilor individuale și pasiunilor egoiste, binefăcătorul curent naționalist.

Nu ni l-a propoveduit nimeni, și nimeni nu ne-a în-

regimentat și nu ne-a organisat pentru represintarea și apărarea lui. Dar dincolo de munți se judeca, la Cluj, supt pretextul plîngerii „Memorandului", presintat nu regelui Ungariei prigonitoare, ci Împăratului legat de tradiția romană, urmașului „maicii" Maria-Teresa și al popularului Iosif al II-lea, procesul unei întregi națiuni. Era în cursul, în primul volum tipărit al lui Xenopol, era în unele suggestii ale d-lui Găvănescul ceva care putea să contribuie la schimbarea sufletească pe care însă a determinat-o Eminescu. Și nu numai cel din poesiile alese de Maiorescu, care Eminescu și el însuși ar fi ajuns pentru această transformare, dar acela pe care, în „Prosă și versuri" editate de Morțun, de socialistul internațional Morțun, ni-l revelau, cu „Influența austriacă" și cu „Făt-frumos din lacrimă", cu „Sărmanul Dionis", — fără să fi ajuns noi atunci la atît de folositoarea cunoaștere a articolelor lui din „Curierul de la Iași", din „Timpul", genială risipă de suflet în care era o întreagă doctrină naționalistă, de un caracter atît de romănesc și individual, fără nimic din seaca frasă pompoasă a patriotismului occidental.

Teodoru, d-rul Vasile Lateș, menit unei așa de triste soarte, cu întunecarea, apoi totala potolire a minții, poate și Grigorescu, frumosul și vigurosul Grigorescu, care avea un așa de mare talent de elocvență retorică, fuseseră încă pe căile socialismului. Liberalismul decolorat și compromis putuse prinde numai pe Fîntînaru, rămas complect isolat. De o influență a conservatismului unui moș Ventura, cumnatul lui Lascăr Catargiu, sau unor tineri boieri a căror frondă avea prea multă morgă „ciocoiască" pentru ca să ne poată influența, nu putea să fie vorba: cu ce ochi ne uitam la aceia cari fuseseră prinși de interesul de castă: un Cananău, student cu funcție la Primărie, un Teodor Emandi, din Bîrlad, care nu se gîndia că-l așteaptă o carieră diplomatică !; ei nu se bucurau, din această causă, a aderenței lor politice, de nicio

vază printre noi, cum nici o ochioasă studentă, nu cu totul tînără, care ne trimetea să-i găsim trăsură pe ploaie, invocînd pe „oncle Alexandri". Și, astfel, de-odată, din orientalismul nostru provincial, in care se stinsese scinteia revoluționară marxistă, țișnîră accentele, de mult ridicate și recomandate de Bîrsan, ale cîntecelor naționale, trăgănatul „Deșteaptă-te Romîne", departe de sălbatecul, sfășietorul strigăt al durerilor milenare, armoniosul „Pe-al nostru steag" al lui Ciprian Porumbescu, un Eminescu al musicei romănești, din care Albanesii și-au făcut imnul național, și răscolitoarea de patimi „Marsiliesă".

Le-am cîntat destul și la congresul studențesc de la Ploești, care a fost pentru mine o inițiare neașteptată intr'o nouă lume, pentru intăia oară avînd prilejul de a străbate țara, pănă la curatul, romănescul oraș, pănă la captivanta vedenie de învălmășeală și de lumină a Bucureștilor, despre care Fîntînaru, dus pentru o cură după mușcătura unui cine suspect, ni vorbise cu entusiasm, spunînd că Iașul, sacrul nostru Iași, nu e decît ca o mahală a acestei Capitale a Romîniei.

Lipsa de program, de ordine și de măsură, mult inferioară însă scenelor de mai tărziu, imbulzirea prin trenurile gratuite — dar și cu glume ca a hazliului, bătriiorului Lazăr Teodorescu, care vorbia jidovește Evreilor și termina vădindu-se, cu „undinaft" in loc de „a ghite Naht", și, avind in buzunar un bilet de tren ordinar in accelerat, cerea conducătorului să-l ducă „așa cum scrie în biletul lui" —, jaful de prin gări, copilăriile care ne făceau să mergem prin prăvăliile ploeștene, răscolind marfa, ca să ni spunem apoi unul altuia: „uite, cînd ți-o trebui, de aici să cumperi", coborîrea pe scări șubrede, cu sutele, în adîncul ocnei de la Slănicul Prahovei, intîlnirile la un coleg muntean cu o familie modestă, incintată de hazul „Moldoveanului", care, stricînd socotelile tînărului filosof blond Pompiliu Eliad, în luptă cu Stuart Mill

însuşi, conducea apoi la institutul Bolintineanu, în triumf, pe rumăna domnişoară a casei, acestea sînt numai amănunte fără mare importanţă pe lîngă *ideia ţerii, a neamului, care se impunea, direct, nu prin cărţi.* Ce era pe lîngă această trezire de mîndrie şi de putere pretenţia de superioritate a studenţilor munteni, altfel crescuţi, de la cari cunoscusem la Iaşi numai uşorul despreţ al d-lui Mehedinţi, totuşi un Sovejean din Putna, dar avînd gesturile, întorsătura de spirit a lui Maiorescu alături de naţionalismul recent al Ligei Culturale, abia închegate de aceşti studenţi, sau ochelarii albaştri de metafisician rutinat ai d-lui Mihail Dragomirescu, în urmărirea unor concepţii personale pe care nu le-a părăsit cu toată aproape unanima lor luare în glumă ! Ori, alături, umflările oratorice ale Dobreştilor din Ploeşti, „geanabetul“ cel mare, care a apărut o clipă, şi bunul nostru conducător „micul geanabet“ ! Ori, iarăşi, discursul, cetit pe foi cu slova nesigură, al lui Gogălniceanu, membru în Consiliul comunal din „urbea“ cu Státuia Libertăţii, pe care pentru a-l scurta îl pîrliam cu lumînările noastre ! Ori îndemnul de a căuta într'un fund de stradă obscură pe zeul liberalismului local, neînduplecatul republican Grigorescu ! Impresia de total era covîrşitoare. Cu adevărat pentru întăia oară ne simţiam Romîni, Romîni pănă departe de tot, pănă la Basarabia lui Dragomir şi pănă în malul rîurilor largi care purtau în unde doina lui Grigore Bîrsan. Crez statornic de o viaţă. Nu, nu, Fîntînaru n'avea dreptate: „cugetările de astăzi“ nu sînt totdeauna „prostiile de mîne“...

Şi astfel, a doua zi după licenţă, un drum mi se deschidea înainte peste care eram singur stăpin, unul pe care, total nesfătuit, eram să fac, şi în ceia ce priveşte viaţa mea casnică, multe greşeli pe care, cum sint socotelile teribil de exacte ale vieţii, care nu ţine samă dacă aveai sau ba ochii deschişi cînd ai luat o hotărîre, le plăteşti pe urmă cu multă durere.

Deocamdată nu mai aveam rost în Şcoala Normală, unde era să las un singur prieten, credincios mulţi ani de zile, până ne-am pierdut din vedere, Fintînaru. Întîmplarea-mi scoase înainte şi ceva neaşteptat: o catedră, o bună catedră de curs superior la liceul din oraşul unde numai cu cîteva luni de zile înainte întrasem pierdut în zvonul vesel şi în zbuciumul desmăţat al unui congres de studenţi fără scop şi fără rost: Ploeştii.

O catedră de latină. Cum ajunsesem a ceti fără nicio greutate oricare clasic, m'am presintat.

În vremea de azi, cînd se deşiră, în ciuda legii prin care am căutat să înlătur atita nedreptate, dăunătoare şcolii înseşi, listele reuşiţilor la un „examen de capacitate" în care, cum candidaţii sînt cu sutele, e imposibilă orice observaţie atentă a fiecăruia, orice cîntărire complectă a ştiinţii, talentului şi aptitudinilor, multe şi felurite, care se cer unui adevărat profesor, nu-şi poate da sama cineva ce era atunci un concurs pentru o catedră secundară, într'o atmosferă de seriositate şi de sigură judecată, asemenea, de altfel, cu aceia de decenţă şi control la examenele anuale şi la atît de importantele şi de respectatele licenţe pe care le cunoşteam.

Astfel într'o zi de Mart m'am dus a doua oară la Bucureşti, unde un cald soare de primăvară contrasta cu îndărătnicele urme de iarnă din Iaşul mieu. În comisiunea care trebuia să mă cerceteze împreună cu doi concurenţi, oameni in vrîstă şi profesori cu experienţă, erau numai profesori universitari. Atunci am văzut întăia oară figura de Dac torturat, cu ochii războinici înfundaţi supt sprîncenele stufoase, a lui Grigore Tocilescu, arheolog, istoric, om politic pe atunci, cu care nu gîciam de loc care vor fi legăturile în viitor; ca şi toţi ceilalţi, între cari cred că era şi Odobescu,— nobilă figură, de o rară fineţă, cu pletele creţe sure în jurul frunţii drepte şi largi, cu ochii albaştri viorii, de o feminină dulceaţă—, el a fost însă deo-

sebit de amabil cu băiatul venit de aiurea, de la o şcoală rivală şi puţintel despreţuită. La o şedinţă a Academiei Romîne, care-şi avea localul într'o odaie din biblioteca Universităţii, am fost chemat chiar între aceşti învăţaţi pe cari, la Iaşi, nu fusesem deprins să-i respect prea mult, și în „Arhiva" am și publicat vre-o două dări de samă din domeniul filologiei romîne care erau destul de îndrăzneţe: acolo cineva din foştii miei profesori, Caragiani, cred, m'a recomandat colegilor săi. Atîta-mi aduc aminte că între ei era încă unul din viitorii miei adversari la Universitate: V. A. Urechiă. Pe figura încă rumenă supt asprul păr cărunt, cu ochii mici supt ochelari, nu se arăta nimic din tragedia de familie, grozavă, pe care o văzusem desfăşurîndu-se pe Calea Victoriei la un ceas de seară între făcliile aprinse.

Cu toate că luptam cu niște concurenţi formaţi la Universitatea din București şi cu toate că era vorba de o foarte importantă catedră din învăţămîntul muntean, am fost preferat acestora. Tesa mea despre Virgil, scrisă pe basa lecturilor de la Uuiversitate, contribuise poate la acest resultat. Atenţia lui Odobescu, membru într'un Consiliu Permanent în care figura și Hasdeu, era atrasă asupra mea, şi aveam să simt în curînd efectele,—fericite pentru o așa de răpede carieră, care mă răsplătia de umilinţile trecutului—, a acestei simpatii, care a fost caldă, durabilă și bogată în urmări.

Şi la Iași erau prieteni cari se gîndiau cum putea să să fie ajutat tînărul cu înfăţişarea nu prea solidă, care, numit la catedra din Ploeşti numai după 1-iu April al acestui an 1890, ca să se facă economie în budget în vederea pensiei atît de depărtate, era încă fără nicio altă ocupaţie decit folositoarea continuare a cetirilor sale. Vasile Gheorghian, de şi căzut de la putere, era încă un factor de căpetenie în viaţa Iaşului, unde represinta tipul omului politic de o corectitudine şi de o demnitate desăvîrşită:

m'a chemat la dînsul, cu oarecare taină, ca pentru un lucru de cea mai mare importanță pentru mine. Nu pot zice că mărimile politice nu mă impresionau, de și pe Gheorghian îl mai văzusem din cînd în cînd, primit cu o mare deferență, în casa unchiului mieu și cumnatului lui. Așteptarea mea a fost răpede satisfăcută: în cuvinte încete, grave, el îmi propunea să stăruie pe lingă un colonel amic ca să fiu primit, așa deșirat cum eram, într'un regiment de cavalerie. N'aveam, bine înțeles, nicio grabă, și, fiu mai mare al unei văduve, cu un frate în armată, îmi puteam continua în liniște studiile peste graniță.

La o astfel de călătorie nu m'am gindit însă eu. Peste citeva luni, o bursă „Iosif Nicolescu", de trei sute de lei pe lună, bani buni, era liberă, și fără concurs Odobescu, în înțelegere cu Hasdeu, mi-o va atribui. Deocamdată însă mă găsiiu, din causa îngrijorărilor pe care, fără ca eu să li simt motivul, le inspira sănătatea cuiva crescut și trupește prea răpede, chemat înaintea președintelui Consiliului de miniștri însuși, Teodor Rosetti, venit pentru citeva zile la Iași. Fără să mă întrebe nimeni dacă vreau să fac politică și în ce club am de gînd să mă înscriu, fără să mi se ceară niciun fel de servicii pe viitor, mi s'a promis ajutor pentru a merge în Italia, și peste cîteva zile puteam să închid frumoșii galbeni ai lui Napoleon al III-lea și piesele de aur germane corespunzătoare, unii și celelalte de o potrivă necunoscuți mie, în sigurul șerpar cu care mă încingeam de cale.

X.

După licență

Am ințeles mai tărziu numai că acești bani trebuiau să-mi ajungă vre-un an de zile, avind să-mi aleg domiciliul în vre-un Sanatoriu — și bunul doctor Buicliu, el însuși șubred ca o frunză palidă bătută de crivăț, îmi și recomandase, deși fără a-mi găsi nicio atingere la plămîni, un asemenea adăpost la Montreux lîngă Geneva. De fapt am fost acolo, la intoarcerea din Italia, și mi-au ajuns să stau cîteva ceasuri în severul, recele otel din mijlocul vastei livezi, unde răsunau tusele prin culoare și noaptea capetele cîte unui sicriu sunau de scări, iar, a doua zi, să mă așez la masă cu tovarășii cari scuipau în tuburi de sticlă, ca să alerg îngrozit la doctorul local. „Nu e vremea curei“, a fost răspunsul— era în Iunie sau la sfîrșitul lui Maiu, — „iar, dacă un ușor catar de gît te îngrijorează, poți să te asigur că ai putea să și mori căzînd de pe acoperiș“. Am plătit, am mulțămit și am fugit, — de parcă alerga după tinerețile mele, bucuroase de viață în toate privințile, un cimitir întreg cu sticluțele pline în mînă.

Minunea cea mare pentru mine, capabilă să mă și îndrepte dacă în adevăr aș fi fost bolnav, a fost însă inițiarea, subită, fermecătoarea pănă la amețeală inițiare în natura și în viața, chiar și in literatura italiană pe care

n'o cunoșteam direct decît prin extrasele, oricît de competent și de cu gust făcute, din manualul lui Frollo și Ademollo, dar limba, din fericire, o vorbiam, și încă destul de curățel ca să nu mă cufund în massa desprețuită a străinului exploatat, de care pe urmă se rîde.

Fără nicio recomandație din partea nimănui, cu cît îmi spunea așa de scurt și de sec în rîndurile lui mărunte și banale „Ghidul" în franțuzește al lui Baedecker, grăbit mai ales să-și recomande otelurile și restaurantele nemțești, m'am trezit, la capătul unui lung drum austro-german fără atracție, într'o seară întunecată, în lumea de umbre și de șoapte, de tăcere misterioasă și de trecătoare fantasme a Veneției. O, ce bine ar fi fost dacă nu m'aș fi coborît din gondola de piață, cu discuția neapărată la plată, în fața scărilor de marmură și stîlpilor auriți ai otelului Bauer-Grünwald, furîndu-mi astfel, prin odaia cu un galben pe zi și prin amestecata, confusa *table d'hôte*, acea sfătuire intimă cu spiritul însuși al orașului înfășurat așa de larg și de strîns de o așa de mare glorie! Mi-a trebuit să mă întorc apoi ani de zile, să locuiesc prin funduri de *campielli*, ca la bătrîna „Bruna Gregoretti născută Predonzani", să stau alături de oacheșe cîntărețe care-și cercau glasul, de ofițeri de marină sorbindu-și cafeaua alături de fidela ordonanță, să asist la cumpărăturile cu panerașul coborît pe fereastră, să mă încurc și să mă descurc de zece ori pe zi fără a întreba, din sfială, pe nimeni, de la un unghiu drept de strădiță la altul, căutînd de-asupra caselor de granit crucea călăuzitoare a bisericilor, să ascult, noaptea, serenadele încercate la ferești le unde se vedea un cap de femeie tînără și de unde nu se arunca o cană cu apă peste focul curtenitorului și, ziua, plîngerea duioasă a copiilor răzleți acompaniindu-se din armonică, să vorbesc oricui și oricine să-mi vorbească, să mă amestec în toate plăcerile și petrecerile și să văd, să înțeleg toate durerile acestui oraș unic pe care-l iubești

cu totul altfel decît pe oricare altul în lume, chiar decît acela în care, fiind născut, ți-ai fi găsit chemarea și rostul vieții, ca să uit ce mi-a fost această mare greșeală, a rătăcirii intr'o vastă hardughie scumpă, gata să primească pe orice străin pentru a-l face să simtă că nu este în Veneția.

Și, în goana nebună a cui vrea să vadă cît mai mult, chiar dacă vede, neapărat, așa de rău, și mai ales a aceluia care constata din zi în zi, la fiecare nouă experiență de otel internațional ori de „pensiune" pentru *forestieri*, cum joacă mai liber monedele de aur în șerparul lui, am văzut Padova, Vicenza și Verona, dulci orașe pașnice, în care se auzia vorbind tare glasul vremilor de crunte lupte și de mare artă spontanee și îmbielșugată, am prins priveliști trecătoare din Pisa, din Florența, unde mai tărziu era să-mi am, pentru răbdătoare cercetări de arhivă, colțul mieu într'o adevărată casă locuită și eram să-mi port pașii, călăuzit de mini nevăzute, de-a lungul Arnului palid și printre copacii solemni de pe povîrnișul dealului sacru de la San Miniato, pătruns de o frumuseță a realisărilor trecute pe care n'o mai despărțiam de o realitate ea însăși atît de fermecătoare, înțelegînd în sfîrșit că una și alta merg împreună. Dar foarte confuse-mi revin primele visite la Milan și la Florența. Roma mi-a apărut fără să mă pot isola în domeniul măreț al puterii de odinioară și fără să simt fiorul de care s'a cutremurat Asachi într'un timp cînd nu se învăța atîta istorie a Romanilor după escelentele cărți de erudiție ale Germanilor și ale Englesilor; apoi afurisita de călăuză cu legătura roșie mă stăpînia așa de mult, și școlarul de până ieri simția datoria ineluctabilă de a verifica pas de pas, ca și miile de turiști care-l încunjurau, tot ceia ce era însemnat ca remarcabil în paginile „ghidului": o, fericite timpurile cînd, după lungi așteptări și cu greutăți așa de mari, tînărul de dincolo de Alpi se cobora încet în-

cet, în sunetul de clopoţei al diligenţei, oprindu-se des de la un oraş la altul, ascultînd ce se vorbeşte în trăsură, trăgînd cu urechea la convorbirile populare d'imprejur, avînd necontenit sensaţia acestui lucru nou, de atîta artă şi tot odată de atîta umanitate, pentru ca, la capăt, aşa de obosit, dar stăpînit de atîta vrajă, să între în casa adevărat italiană a *albergatore*-lui, să fie dus cu un zîmbet, cu o vorbă de prietenie ca pentru un fiu sau un frate în odăiţa răcoroasă, cu perdeluţele albe, de la fereasta măruntă a căreia un gest ca pentru desvelirea unei statui să învedereze miracolul cu turnuri şi portale, cu statui sure şi faţade vărgate de marmuri colorate, al unei catedrale!

Dintr'o ultimă săritură am atins Neapole, unde, data aceasta, nu ştiu cum, am avut norocul să nu mă înfund în imensul oraş zgomotos şi scuturat de friguri, ci să mă aşez, cu sentimentul că aproape se zbate Marea sărutată de soarele cald, între portocalii şi lămîii unei vile, mai mult casă particulară, unde abia dacă mai rătăcia, tăcut, un alt suflet de om.

În ceasurile cînd picioarele obosite refusau să mai meargă, cetiam cu lăcomie această literatură, odată aşa de mare şi rămasă şi azi atît de interesantă. Clasicii i-am descoperit pe urmă, singur Tasso fiindu-mi cunoscut, cu graţiile lui gentile şi sentimental medievale în jurul unui subiect de cruciată, însă în forma unui clasicism al cărui instinct n'a dispărut niciodată la această nobilă naţie. Dar cu „I Malavoglia" şi cu „Mastro don Gesualdo", chiar cu „Tigre Reale" şi cu „Il marito di Elena" ale lui Giovanni Verga mă coboram încîntat în acea lume de sat italian din Sud în care e atîta naturaleţă şi atîta omenie şi unde pasiunile strigă clar şi cald spre îndestularea lor. Carducci, cu versul lui de bronz în jurul unor calme scene de clasicitate romano-elenică, îmi era reservat pentru alt timp şi pentru alt spirit, dar, în cursul atîtor şi

atitor cetiri în literaturile cele mai deosebite; nimic nu-mi poate șterge din minte impresia lăsată atunci, la acea vrîstă, în acel cadru, cu acea atmosferă, a descoperirii unei Italii rurale, de o așa de veche tradiție și de o noutate totuși așa de mare, cum am cules-o din paginile cochet tipărite ale cărților, cu coperta albă și titlul roșu, ale mîndrului, singuratecului povestitor naturalist al noii Italii. Numai în nuvelele norvegiene ale lui Bjoernsterne Bjoernson, cu albastre reflecte pe margenile munților ninși de-asupra mării etern reci, am avut acest sentiment de viață adînc înrădăcinată, dar avînd nevinovăția întăiului ceas cînd omul, fericit și îngrijorat, s'a găsit în fața pămîntului pe care, cum se știe, Dumnezeu l-a făcut anume pentru această biată făptură a lui.

M'am întors cu pagini pline de însemnarea zilnică a minunilor prin care acuma ajungeam să văd multe lucruri cu totul altfel, fără ca totuși să mă fi desprins, prin aceste zile italiene date mie înainte de douăzeci de ani măcar, din încleștarea unor idei și sentimente ieșite mai mult din cartea cetită decît din privirea naturii și a oamenilor cu ochii miei, cu propriii miei ochi; prea învățat a primi, a asimila, riscînd pe alături numai o timidă cugetare proprie — păcatul școlii —, nu proiectam asupra realității înseși ființa mea, care și ea își avea și-și are dreptul la interpretarea celor care-i trec înainte sau vin către dînsa, și, pentru această liberare care nu vine răpede și ușor celui legat de cartea copilăriei și adolescenței; n'am știut întrebuința acest minunat mijloc de evadare din cetit și știut care e, în toate lucrurile și în toate sufletele ei, Italia.

Cum aveam un lung concediu, pe care nu-l întrebuințasem decît pentru o mică parte in cursul acestei călătorii de pripă și de grija ultimului ban, era, pănă la deschiderea acelor lecții de la Ploești pe care nu aveam să le încep însă niciodată, tot răgazul pentru a relua

lecturi pe care cu şi mai mare pasiune le-am urmat, luind acuma cărţile de la însuşi Haimann cel mare, singurul care a întemeiat o bibliotecă circulantă, după vechii Rosetti şi Winterhalder de la 1840. Niciodată n'am avut atîta timp la disposiţie, atîta libertate de spirit, atîta bucurie de a învăţa de la cei mai mari oameni ai lumii, al căror gînd mai scump îmi stătea larg la îndemînă, ca atuncea, în acea vară a anului 1890, care a contribuit aşa de larg să-mi întregească sufletul, ferindu-mă, în ajunul unor grele şi din ce în ce mai iubite studii de specialitate, de marea primejdie a îngustării orizontului, a pierderii simţului, aşa de necesar, al proporţiei dintre lucruri.

Continuam foiletonul mieu la „Lupta“, unde apăream din cînd în cînd, în indiferenţa lui Panu pentru ce umplutură literară puneam eu în jurul gîlcevilor politice care mă desgustau adînc, aşa cum ele sînt, fără altă ţintă decît a intereselor personale, în jurul informaţiilor zilei, supt despreţul, care nu se cobora măcar pănă la formele unei ipocrisii politicoase, al lui Emil Frunzescu, vechiu ucenic al lui Rosetti, şi înaintea întrebărilor repetate ale lui Ion Bacalbaşa, — splendid cu barba lui de Asirian, lîngă aspra figură poruncitoare a marelui ziarist care era, şi este, fratele său Constantin —, dacă am un sistem critic al mieu şi, dacă, din nenorocire, nu-l am, apoi de ce nu-l am.

Norocul mieu însă m'a pus în legătură şi cu alţi oameni, în altă atmosferă decît aceia cu fum de ţigări, miros de cerneală şi pripă a cugetării şi scrisului care e, supt bătaia continuă a ştirilor din afară, a redacţiei.

Arthur Stavri, care-mi confiscase cele mai frumos legate la Schönviszner în Iaşi din cărţile mele francese, şi mi le şi arăta fără să mi le dea înapoi, se aşezase la Bucureşti, unde-şi înjghebase o trecătoare viaţă de familie

și unde întîlnise o foarte bună primire pretutindeni, cu simpatica lui figură de romantic, cu alesele purtări de tînăr boier botoșănean și cu acea poesie pe nedrept uitată în care, lipsind un puternic sentiment și tot ce pot da ideile, era, în schimb, o musicalitate dulce, un simț al celor mai delicate nuanțe, un impresionism care plăcea. Cu dînsul am mers întăia oară la „Revista Nouă", nu fără îndoieli în ce privește întîmpinarea pe care aș putea-o găsi pe lîngă Hasdeu, eu care-mi văzusem în „Convorbiri" cele două studii de „critică științifică" ale mele, de și cu greu, primite, — căci, dacă mă presintasem la Iacob Negruzzi, nu făcusem cererea de a fi admis și în casa, bine păzită de ciraci interesați la aceasta, a lui Maiorescu —, și care, pe lîngă aceasta, eram format în acele cercuri de la Iași, care, iubitoare de precisie și însuflețite de un hotărît realism, nu prețuiau de loc splendidele avînturi romantice, pe lîngă adevăr, și une ori chiar împotriva lui, ale visionarului basarabean.

Întîmpinarea a fost însă deosebit de bună, poate și pentru a răpi un credincios posibil grupului de un așa de strict exclusivism de la formațiunea intelectuală din față. În căsuța, din Strada Regală, a „Revistei Nouă", biată prăvălioară avînd în dos obișnuita odaie a patronului, profetul tainelor căutate în filologie și în istorie trona, o zi pe săptămînă, înaintea unei halbe de bere, încunjurat de o curte care nu era potrivită cu netăgăduita lui mărime. Era acolo, ca mai aproape al lui, Ionnescu Gion, pe care se spunea că și-l dorise ginere: nalt, gras, pieptos și învîrtindu-și eroic bustul, fața lui ea însăși avînd aceiași înfățișare a unui baron medieval care și-a părăsit platoșa, așa de dîrz îi era înfipt părul aspru și așa de răsucită a bătăie roșcata mustață; numai ochii șterși, în cari plutia o disposiție la glumele ușoare, vădia adevărata fire a omului încîntat de propria lui frasă, în care credea că descopere influența eleganțelor înhorbo-

tale ale lui Odobescu. Anecdotistul Speranță zimbia de supt ochelari în fața rotundă, placidă, — de loc autorul snoavelor lui populare, de altfel blînduțe, fără îndrăcita vervă a țeranului—, și de-asupra conversațiilor, în care Hasdeu însuși amesteca, potolit, mici răutăți, cu pipăratul său accent ruso-polon, se auzia vorba, smulsă din dinții strînși, a filologului Lazăr Șăineanu, om de o foarte largă comprehensiune și cu divinații care, mai tărziu, cînd s'a despărțit de țară, hotărît să-i uite și limba, i-au creat o meritată reputație în străinătate. Circulînd între acesti obișnuiți, cu grija de a umplea halbele și de a îndeplini alte funcțiuni de chelner, o ciudată ființă cu lunga barbă blondă și ochii șterși melancolici își făcea de lucru, pe care Hasdeu o găsise nu știu unde, pentru o sarcină care nu era potrivită nici cu originea, nici cu ocupațiile, nici cu aptitudinile lui. Îl chema Constantin Ghionis, nu știa bine românește — numele mieu fiind terminat cu *a* se bucura de tratamentul unui substantiv feminin —, dar culegea și repartisa articolele, putînd face primite din neprimite și neprimite din neprimite, după relațiile personale, și figură ca secretar de redacție pe coperta cu desemnuri roșii încunjurînd portretele schimbătoare, operă fără gust a unui alt inventat, Vonsovici. Aici, cu voia lui Ghionis au apărut nu numai schițele din Italia, dar și al doilea rînd de versuri după cele, de alt caracter, din „Contemporanul".

Atmosfera, din care nu lipsia gluma, era însă îngreuiată de preocupația continuă a directorului și amfitrionului și de profeția lugubră în legătură cu dînsa. De scurtă vreme murise singurul copil al lui Hasdeu, o fată frumoasă, bună și de însușiri intelectuale deosebite, manifestînd încă din anii adolescenței un distins și solid talent literar. De o sănătate șubredă, nesupraveghiată în anii marii crise trupești, copleșită de studii, de cetiri, de încercări în domeniul creațiunii, Iulia, iubita lui Iulie, revenise din

Paris foarte greu bolnavă, şi toate îngrijirile devotate n'o putuseră scăpa de la o moarte aşa de prematură: la cimitir mica faţă palidă, ajunsă în cavoul familiei, era obiectul mîngîierii şi desperării nenorocitului părinte, care anunţa, în prada ilusiilor spiritiste, pe care i le servia cu dobîndă Ghionis şi soţia lui, o profesoară francesă, dar, cu aceiaşi lipsă de sinceritate, şi alţii, ziua precisă, din Martie 1891, cînd mila Domnului îl va reuni sufleteşte cu cea necontenit plînsă. Durerea-i smulsese o poesie nouă, în care puterea sfîşietorului sentiment izbutia să învie forma, care rămăsese stîngace şi abstractă. Publicate cu îngrijire, în trei mici volume, versurile şi prosa Iuliei erau cel mai preţios dar pe care-l putea face cel veşnic nemîngîiat, şi nu mi-am dat samă în de ajuns cu cîtă nerăbdare aştepta el de la mine acele pagini de critică pe care această izbucnire de tinerească poesie le merita de sigur. Prin odaia glumelor, une ori şi triviale, la Hasdeu însuşi, vestit pentru aceasta, treceau deci une ori ca nişte bătăi răpezi de aripi albe şi se tîrau mucede aburiri de cavou. Oricum, supt niciun raport, nu era bine de trăit aici, dar şi din sufletul de părinte stingher al ilustrului stăpîn al locului se desfăceau unde neprevăzute de bunătate, ca atunci cînd, la început chiar, cu degetele lui fine el dădea într'o parte „bretonul" mieu ieşean, restituind libertatea şi lumina frunţii.

În acele cîteva luni de mare linişte şi mulţămire ale mele Alecsandri, de mult slăbit de boală, secat de cancer, se stinse. „Revista Nouă" trebuia, în gîndul lui Hasdeu, să aibă o amintire mai largă a poetului unei întregi generaţii în mijlocul căreia descălecase pe la 1856 tînărul Basarabean. Celui de curînd venit i s'a făcut marea cinste de a-i cere acele pagini. Trebuia să mă duc la Kogălniceanu, care-şi petrecea bătrîneţele îngustate şi năcăjite de eterne nevoi băneşti în vila sa de la Şosea, pentru a-i cere unele informaţii prin care schiţa mea ar fi putut

să capete o valoare de originalitate. Pe marele orator, pe adunătorul Cronicilor moldovene îl zărisem, cu burta lui enormă zguduită în birja cu care se transporta acasă, cum, drept și solemn într'un asemenea vehicul, privind princiar la lumea de pe trotoare, prinsesem din fugă, tot o singură dată, pe Alecsandri. Dar gîndul că m'aș putea presinta eu, cu ce eram, înaintea aceluia care personifica așa de mult din trecutul cultural și politic al neamului mieu mă paralisa. Mi-a fost imposibil să ieau hotărîrea care m'ar fi așezat în fața lui. Am scris deci cu căldură, așa cum mă pricepeam, studiul pe care l-am reunit apoi cu acelea despre Creangă și despre Veronica Micle în urîtele volumașe ieftene a un leu pe care le scotea librarul ieșean Șaraga.

În scrisorile lui Maiorescu, ale obiectivului și totdeauna demnului, goetheanului și olimpianului Maiorescu, de care aceiași sfială mă oprise să încerc a mă apropia, am găsit cele două rînduri amare și nedrepte — *tant de fiel entre-t-il dans l'âme des... dieux?* — în care, orînduindu-i se lui Negruzzi să puie în „Convorbiri" un simplu necrolog al lui Alecsandri, — orice alta, pentru un astfel de om, de altminterea întrebuințat la „Junimea" mai mult ca un ornament dintr'o veche garderobă scumpă, trebuind să fie o lipsă de gust, — se vorbia și de tonul „sec" pe care-l întrebuințasem eu în „Revista Nouă". Durerea venia, se pare, din colaborația mea la publicația adversă, poate, iarăși, dintr'un articolaș de la „Lupta", în care, de mult, opusesem critica de construcție a lui Gherea celei de catedră și de tribunal a omului care de sigur avea mari merite, încă nu destul deslușite, dar nu și sensul desvoltărilor istorice și neapărata lor perspectivă.

Nemulțămirea neiertătorului critic putea fi determinată de altfel și de faptul că avusem onoarea să fiu legat, în ciuda tinereței mele, cu acei fruntași ai literaturii românești dintre cari doi, odată membri ai „Junimii", pe care

o părăsiseră, stăteau chiar printre cei mai iubiți din colaboratorii lui Hasdeu : Vlahuță, care i-a dat din cele mai frumoase poesii ale lui, iar Delavrancea, autorul „Sulnicăi", i-a împodobit revista cu cîteva din cele mai strălucitoare schițe ale sale, de o uimitoare noutate pitorescă, în care trăia tot sufletul, naiv și inventiv, complicat și mucalit, capabil de cea mai înaltă poesie și de cea mai exactă reproducere, până la urît și trivial, al părții muntene din poporul romănesc.

Am început cunoașterea lor prin Caragiale. Discretul, onestul magistrat Vasile Tasu, vechiu credincios al „Junimii", bătrînul cu care eram atunci înrudit, mă duse într'o zi în casa din Strada Polonă unde stătea dramaturgul, de curînd însurat cu d-ra Borelli și tată al două încîntătoare fetițe, primitoare familie la care se adăugia sora d-nei Caragiale și unde masa deschisă era împodobită cu arhitectura măiastră a unor neuitate tòrturi de castane. Presintat întăiu ca un negustor de nu știu ce, de lînă mi se pare, n'a trebuit să fiu sfredelit măcar o clipă de acei străbătători ochi negri de supt fruntea largă pentru ca să mi se spuie cine sînt. Foiletoanele din „Lupta" le cetise și nu-i desplăcuseră, cu tot bagajul străin pe care-l purtau încă în spinare, și se vedea, de sigur, prea mult. În această primă visită chiar am putut cunoaște comorile de improvisație, cu atîta vervă și coloare și humor și simulată violență, cu un rafinat simț, moștenit, de mare actor, ale aceluia care, în toată viața lui, gonind după moșteniri, ca a „Momuloaii", așa de iute cheltuită, și după multe închipuiri de la care nici n'avea ce cheltui, a fost, ca și în neîntrecuta conversație, un romantic de o formidabilă imaginație și de un strălucitor capriciu, și totuși s'a îndărătnicit, contra firii sale, să fie, și în comediile realiste, și în povestirile cu subiecte din același mediu real, și în observațiile corosiv de critice, un clasic până la obsesie și manie, rafinînd necontenit cel d'întăiu scris, chiar cu riscul să-i iea tot ce

e proaspăt în spontaneitatea creatoare. Și atunci mi-a recomandat pe reținutul scriitor geneves Rodolphe Toepffer, și cu bucățele de chibrituri răpede manevrate pe masă a căutat să-mi învedereze cum arta nu e decît o aproximație pe care cu un singur gest ușor poți ajunge s'o distrugi. Alexandru Vlahuță nu trecuse decît foarte puțin pe la „Convorbiri", unde altele erau ideile conducătoare, care, de și revista părea deschisă oricărui oaspete care avea puțină îndemănare la scris și relații sociale bune, încă mai păstrau groaza față de orice putea fi tendință de a inova: Caragiale el însuși fusese adus a caricatură același liberalism de care, cu Rosetti în frunte, își rîsese în satire Eminescu, redactor la foaia conservatoare „Timpul", dar de sigur nu ca un năimit, ci ca un convins tradiționalist, până la a vedea „Greco-Bulgărimea" numai dincolo de partidul unei boierimi puternic învrîstate cu Fanarioții. Acela care, ca tînăr profesor, începuse cu atacuri împotriva mediului social, a păstrat totdeauna pornirea revoluționară pe care o vădiau încă de atunci poesii ca frumoasa „La oglindă", cu

> ...saloanele bogate,
> Unde mintea nu gîndește, unde inima nu bate,

așteptînd vremea cînd împrejurările îi vor permite, îi vor impune chiar, să iasă în față cu vechile arme, bine îngrijite, în mînă. Atunci cînd, prin legătura intre cei trei corifei ai mai noii literaturi, am ajuns a-l cunoaște, liricul cu glas adînc vibrant, cu vorba socotită, care ducea cu sine un trist mister, cu toată momentana viață fericită, și cu ochii adinci, cîte odată străbătuți de scîntei, cari răsăriau impresionant din întunecata față, tăiată de multe brazde, asupra căreia se lăsa pe frunte aripa de corb, ruptă parcă din pasărea lui Edgar Poe, se oprise în cariera lui literară, după nuvelele pline de dureri sociale ca și de suferinți omenești, și vădit își căuta o cale.

Voință și hotărîre, pasiune, franchețǎ, mergînd până la brutalitate, de militant liberal, care dădea „Voinții Naționale",

„cearșaful", cum îi ziceau adversarii pentru vastele proporții materiale, caracterisări pecetluitoare, ca „umbra rătăcitoare cu mustăți albe" pentru Dimitrie Brătianu, fratele cel mare, răzvrătit contra celui mic, dar „mai voinic", ori „Cleonte cel fără rușine" pentru zburdatecul Fleva, Delavrancea, „Trubadurul" cu alăuta în cuiu, aparținea mai mult luptei pe care o purta și în care aducea tot atîta crez cît adusese Eminescu în apărarea partidului din față și în dogmatica osîndire a „roșilor" de toate spețele. Cum Caragiale ducea în toate domeniile literare aplecările și mijloacele omului de teatru, cum totul la Vlahuță făcea să răsune coarda melancolică, une ori, alte ori rebelă, a liricului, pictorul care trebuia să fie Delavrancea însufleția în felul său nu numai orice scria, — odată, desemnînd ca o jucărie o roată la *Revista Nouă*, făcuse pe Hasdeu să conceapă studiul „Băccea și căpățînă"—, dar și orice vorbă, cu atîtea intonații deosebite și oricare din instinctiv rafinatele lui gesturi. Romanticul rămăsese, cu cravata în vînt, cu dîrza îndreptare a frumosului păr blond și creț, cu mustața mică, ascuțită, menind războiu, cu strălucirea, de piatră scumpă, a ochiului profund albastru. El vorbia, judeca, lăuda, condamna, impunînd grupului părerile și simpatiile sale.

Față de încercările mele, poetice, la care Caragiale se opria numai ca să-mi observe că „lacrimi" nu rimează complect cu „patimi" și recomandîndu-mi hazliul „pacrimi" ca să nu pierd duioasele „lacrimi", și față de Vlahuță, extrem de reservat în judecarea literaturii altuia, el mă punea să-i cetesc din caietul mieu, și-și poate închipui oricine ce bucurie putea să-mi trezească în suflet cînd el cerea să i se repete versurile din „Perikles":

Marea netedă, oglindă de safir, doarme supt rază,
Pe Acropole zeița protectoare privighează
Peste tîrgul alb ce 'ntinde dunga lui pănă departe,

sau, din „Tirol“

> Iar ţitèra sună 'n vale la vre-o stînă părăsită,
> Cîntînd dragoste nebună şi durere nesfîrşită,

şi el însuşi, cu glasul cald, catifelat, învăluitor, trecea prin magia dicţiunii lui versurile fără pretenţie ale „Iorguţului“.

Cei trei de o samă se adunau adesea seara, cînd la unul, cînd la altul, şi i-am avut une ori, cu atîta recunoştinţă, în cămăruţa popasului mieu bucureştean. O singură dată, în casa pe care o locuia Vlahuţă în dosul Legaţiei bulgăreşti — la Delavrancea te duceai în fundul unei vaste curţi, lîngă actualul cămin de fete „Spiru Haret“ — a apărut, presidînd patriarhal, cu faţa-i de bun sfînt muscălesc, chială, blondă, surîzătoare, cu o binecuvîntare în fiecare privire şi cu o netezire în fiecare gest, acela a cărui idealogie se manifesta în cam greoaiele lui critice sociale şi socialiste, netezite de o mînă aşa de delicată în ce priveşte stilul ca a „tovarăşului“ său Nădejde; însuşi Constantin Dobrogeanu, dublu pseudonim, care, în literatură se înlocuia cu alt pseudonim dublu, Ioan Gherea. Toată înfăţişarea — şi sufletul la fel — a prigonitului, a întemniţatului în sumbra Rusie ţaristă, care părea că tîrăşte în piciorul bolnav o amintire de ghiulea siberiană, era de o nesfîrşită bunătate, de o dorinţă de a cîştiga sufletele pentru doctrina sa, pe care el o înţelegea fără ura ce se amestecă de alţii în manifestarea, violentă şi strîmtă, a aceloraşi credinţi. Naţionalismul mieu nu se oţeria înaintea originii evreieşti pe care i-o cunoşteau cu toţii omului muncitor şi modest, care, cu atîta prestigiu cîştigat prin talentul său, nu oferia nimic pentru o cît de uşoară deviaţie a religiei sale sociale, ci se mulţămia să taie de dimineaţă pănă noaptea tărziu halcele de jambon pentru visitatorii grăbiţi ai restaurantului din gara Ploeşti, unde stilul era de sigur mai bun decît ce scosese Ion Nădejde din silinţile în altă limbă ale Rusului de educaţie. Rare ori o vorbă ieşia din gura aceluia spre care,

şi în nădejdea unui larg studiu de explicație filosofică din parte-i, se îndreptau ochii celor de față, dar, cum la niciunul nu era nimic de scos pentru propaganda ce interesa înainte de toate pe omul care nu putea să aibă simț pentru imponderabilul estetic într'o limbă abia, şi, insuficient, învățată, articolul sperat nu l-a avut niciunul.

Planul unei reviste literare, asupra căreia să planeze inspirația celui care făcea mai mult rău junimismului înfundat peste urechi în politică decît toate atacurile de caracter personal, fără direcție şi fără program, ale „Revistei Nouă“, mijia la orizont. Dar despre această „Literatură şi Ştiință“, ca şi despre multe alte lucruri în legătură cu literatura, de care mă simțiam legat cu tot sufletul mieu mai mult decît de orice ramură a ştiinții în care-mi căpătasem o oarecare inițiare enciclopedică, va fi vorba mai tărziu. Căci aceste relații, din vremea cea mai liniştită şi plină de mulțămire a tovărăşiei în trei, au continuat şi mai departe, dar fără aceiaşi netulburată satisfacție, căci alții, de multe feluri, cu dibace ambiții, au ştiut, ca de obiceiu la noi, să se strecoare la mijloc.

Depărtîndu-mă dintr'un mediu în care era pentru mine mai mult decît îmi merita vrista de nouăsprezece ani abia împliniți şi puținele mele osteneli de şcolar şi de incepător în scris, am luat, în toamna lui 1890, din nou drumul Apusului. Data aceasta drept spre Parisul unde trebuia să fac studii de trei ani de zile în atîtea domenii pe care nu le cunoşteau în de ajuns acei cari mi le recomandau solemn prin hîrtia „onoratului Ministeriu“.

XI.

Trei ani de străinătate.

Mă văd încă picat ca din cer, cu pălăriuța mea cenușie, cu fulgii unei bărbi începătoare, cu ochii speriați de acest indescriptibil haos, în Parisul de la sfîrșitul veacului trecut, în care, după întăia covîrșitoare uimire, mi-au trebuit luni întregi, nu ca să-l înțeleg, căci nu fusesem trimes pentru aceia, și eram așa de strîns de îndatoririle mele încît nici n'aș fi putut îndrăzni să încerc a pluti pe acest ocean, ci ca să-mi găsesc cuibul din care atîtea lucruri de învățat, mai tărziu și atîtea de făcut, nu-mi vor putea îngădui să mă desfac decît pentru trecătoare și insuficiente priviri răpezi în acele orizonturi fără de capăt.

O gară vuind de lume, în care călătorii erau aruncați din proastele vagoane ale Companiei de Est, încălzite prin tuburi de plumb cu apă caldă, care, din ușa deschisă asupra unui frig cam ca la noi, ți se aruncau în picioare de să ți le sfarme dacă nu le păziai bine, apoi un imens bulevard înfășurat în muceda ceață de toamnă, din care va ploua aproape necontenit, un miros de sufragerie în care abia s'a mîntuit o petrecere, fronturi nesfîrșite de case negre înalte, una ca alta, o lume grăbită, chinuită, adăpostindu-și supt umbrele cilindrele burghese ori șăpcile muncitorești, femei care nu aveau în zilele de lucru răgazurile societății noastre de de-asupra care trăia numai în

serate și „picnicuri", cu doamnele valsînd moale în brațele ofițerilor cu epoletele lungi de aur, strigătele prelungi, triste ale vînzătorilor ambulanți, cari erau pe toate străzile în tot lungul dimineții, o isolare, pentru mine, ca în mijlocul celui mai fără capăt pustiu, — iată ce m'a primit în dimineața cînd am făcut cunoștință cu cetatea imensă de unde atîta lumină mi se coborîse în suflet și unde trăiau, inaccesibili, dar cu atît mai adorați, zeii miei literari, așa cum îi cunoscusem unul cîte unul — parcă aș fi trăit ani de zile între dînșii, împreună cu Caragiale, Vlahuță și Delavrancea, eroii indigeni —, din paginile delicat ilustrate ale lui Daudet, în *Trente ans de Paris.*

Casa mi-o știam d'inainte, de și cred că am petrecut cîteva zile în acel *Hôtel Rollin*, cu numele marelui istoric din veacul al XVIII-lea, chiar lîngă zidurile venerabile, dar foarte modeste, ale vechii Sorbone, plină de mucegaiu și de umezeală, dar atît de adînc străbătută de un trecut așa de mare. Panu locuise în acea casă din Rue des Écoles 6, unde am fost primit ca o veche cunoștință, cu acel maternel spirit al bătrînelor Francese din mica burghesie, de doamnele Lagier, venerabile sexagenare, dintre care una avea o fată purtînd biblicul nume de Judith, dar lipsită de tot ce poate da un Olofern înainte ca momentele de dragoste de care s'a bucurat să fie plătite de sabia pedepsitoare a eroinei. Două odăițe, cu obișnuitul cămin de marmură la care te uiți cînd ți-e frig și te miri ce răpede se consumă fără niciun folos loadba de lemn menită mai mult să lase un frumos jăratec de o jumătate de ceas, cu înaltul pat în care picioarele mele supt pilotele umflate căutau în zădar, contra recelii învăluitoare, capetele unui bun „oghial" moldovenesc cu meșteșug cusut, două, trei scaune și o măsuță de lucru, pe care m'am grăbit să înșir toate revistele la care colaboram, un dulăpior pentru cărți, — acesta era să-mi fie multă vreme sălașul. De-asupra, niște ofițeri

greci cu familie se distrau țupăind tocmai în ceasurile cînd lucrările date de profesori îmi cereau mai multă liniște, și mai-mai să se încaiere o luptă greco-romînă în momentul cînd, sătul să bat cu bățul în plafond, am ieșit pe scară somînd inimicul să se presinte — și, el aparținînd elementului militar, m'am convins că e gata să iea însuși ofensiva. O nenorocită de slugulință, înfășurată în hăinuțe negre, care apărea un ceas, două pe zi pentru a face curățenie, cu pretenția de a i se îngădui, supt pretextul că duce portocale acasă, să împuțineze provisia noastră de cărbuni puturoși. Nu știu unde mîncam înainte de a face, într'o locuință ceva mai largă și cu alt orizont, bucătăria acasă, dar duse erau pe luni de zile bielșugurile moldovenești cu care, după torturile școlii, mă obișnuisem.

Societate românească nu mi se recomandase, și eu însumi n'aveam cum și cînd s'o caut. La doamnele Lagier era însă un Romîn, și ce zdravăn, masiv și serios Romîn!, viitorul doctor și general doctor Vicol, care locuia însă intermitent, anumite legături feminine răpindu-l cu săptămînile grijii gazdelor. Ne vedeam foarte rar și cu dînsul. În otelul mobilat din fața Sorbonei au descins apoi, pentru studii în altă direcție, vechiul mieu coleg de clasă mai înaltă la Botoșani, Evolceanu, foarte hotărît să nu piardă timpul și muncind din greu la filologul Otto Riemann, pe care l-a pierdut în urma unui accident în Alpi; bun concetățean și prieten, care ținea contabilitatea exactă a datoriilor pe care toată lumea le făcea la economiile lui. Apoi, Bucureștean din Giurgiu, plin de mîndria unei tese despre Cabiri și a laudelor lui Odobescu, Teohari Antonescu, mititel și slab, cu ochelari savanți, d. Rădulescu Motru, pe vremea aceia complect boem în apucături — și Evolceanu era în măsură s'o știe mai bine decît oricine, — până ce, nesatisfăcut cu filosofia francesă, și-a luat zborul către un Berlin mai metodic și mai original,

d. Dianu şi el student la latină, închis feciorelnic într'o odăiţă totdeauna încuiată, din care un foc a făcut să iasă ca prin minune şi o tînără fiinţă feminină. Ba chiar unul din fiii bogatului proprietar N. T. Popp din Craiova, venit pentru nişte studii de drept. Odată am fost chemat într'un colţ de Vaugirard la un pension ca să cunosc pe o domnişoară Poenaru Căplescu, care se cerea iniţiată, prin insistenţele mamei sale, în misterele limbii latine, dar nu eram om de angajat pe bani pentru preparaţii acasă, şi nici bruna mea elevă cu ochii mărunţi de şoarec nu înţelegea să-mi jertfesc timpul pentru dînsa.

Atîţia... La secţia istorică din Şcoala des Hantes Études, care se cere presintată cu îngrijire pentru cît bine am luat eu de acolo, şi nu-l pot uita nici până acuma, era numai un Romîn, al cărui nume nu cred că trebuie să-l spun, un gras şi oacheş Oltean, foarte dibaciu în a recurge la vechi cărţi uitate şi a face din ele tese nouă, foarte apreciate, lăudat fiind chiar că a căutat să învie cu talent opinii poate pe nedrept părăsite, şi tot aşa de dibaciu în a muta pe cheiuri cărţile pe care voià să le cumpere, dintr'o lădiţă în alta cu preţul considerabil mai mic: mi-a spus de la început că el a venit ca să se pregătească pentru catedra pe care pe urmă mi-am permis să o ocup eu, iar el n'a ocupat niciuna. Mai tărziu numai, ca elev al Şcolii Normale Superioare, unde Odobescu izbutise să-i capete un loc, a apărut Pompiliu Eliad, dar mediul cel nou a prefăcut foarte răpede pe fostul şcolar al lui Maiorescu, sigur că va deschide drumuri cu totul noi în filosofie: n'au trecut decît vre-o cîteva săptămîni şi l-am văzut venind la mine foarte spăşit, ca să-mi spuie că a căpătat o tristă, dar folositoare convingere: că nu ştie nimic şi că trebuie să reiea toate de la capăt. Eu, care n'aveam despre mine, cu şcoala mea din Iaşi, aceiaşi convingere, m'am raliat, fireşte, dar, de acuma înainte, pentru cîţiva ani, cu toată prietenia, la această convingere a lui.

Studenţii romîni erau mulţi, aproape incalculabil de mulţi, dar nu mergeam eu acolo unde-i puteai găsi cu grămada, neocupaţi, zgomotoşi, gata să se injure şi să se bată, prin cafenelele în vogă din acest Cartier Latin cu legiunile internaţionale de tineri de toate naţiile, unindu-se numai prin grija amărîtă a carierei şi prin aplecarea către petreceri în tovărăşia unui public feminin special, cu care omul însurat n'avea nimic a face. Cîte unul dintre bursieri se risca pe acolo, din curiositate sau din patima de a juca tablele, şi astfel Teohari Antonescu s'a găsit expus brutalităţilor unui institutor bucureştean venit pe sama lui, care-şi pregătia doctoratul în drept.

Ne-am dus atunci la Legaţie ca să-i cerem intervenţia. Dar personalul diplomatic, cam de vrîsta noastră, ne-a primit cu toată autoritatea pe care i-o dădeau înaltele lui funcţiuni. Ministru fusese Alecsandri, şi locul rămăsese neocupat, interimatul fiind ţinut de d. Nanu, a cărui asămănare cu preşedintele Carnot era în adevăr uimitoare. Dar până la d-sa era drum lung şi, cînd l-am văzut, am căpătat numai neapăratele recomandaţii „să nu ne batem" Izvorul de dreptate nu funcţiona. Şi, de altfel, niciodată de la Legaţie nu ni-a venit un sfat, o direcţie, un îndemn. Şi tot aşa va fi şi aiurea, la Berlin C. Diamandy primindu-mă, cînd veniam să-mi reclam bursa, cu întrebarea: „Dar ce, muriţi de foame?". Eram singura naţie în care colonia, compusă mai mult de studenţi, era lăsată cu totul de capul ei. De aici a resultat că, la moartea lui Manolescu, marele actor, la moartea lui Kogălniceanu, care n'a supravieţuit ultimei lui operaţii, sicriul străinului a fost dus la gară în goana mare a unei trăsuri a pompelor funebre, fără ca, din sutele de tineri romîni, unul singur să fi fost acolo ca să aducă omagiul îndoliat al recunoştinţii.

Aşa singur am stat în aceşti ani de studii francese, singur cu profesorii miei, cu lucrarea căreia în curînd

m'am consacrat, cu cărţile pe care le găsiam pe cheiuri şi de a căror binefacere nepreţuită va fi vorba pe urmă. Odată însă mi-a venit o foarte veche cunoştinţă, poetul Gheorghe din Moldova, mititel şi bondoc, roşu şi iute, pe care, căsătorit de curînd cu înalta, palida soră a lui Vasile Conta, Ana, Statul îl trimesese pentru studii de statistică pe care le urmà cu un moldovenesc şi botoşănean răgaz, pe cind soţia lui, foarte inteligentă şi neasămănat mai întreprinzătoare, făcea tot posibilul ca să cîştige din această scurtă şedere, şi, ajutată de o soră de mult aşezată ca doctoroaie la Paris, răscolia oraşul în toate colţurile.

Mă mutasem acuma în Rue du Cardinal Lemoine, la doi paşi de locuinţa veche, în al doilea etaj al unei case curăţele, cu o grădină părăsită alături şi în faţă cu nudităţile unor băi, şi aici, avînd în serviciu şi o harnică bucătăreasă şi fată în casă corsicană, de un mare devotament, mobilasem două odăi cu *boiserii* şi tapete de postav, cumpărînd din banii bursei cu îngrijire socotite, şi din ce-mi dădea suplinitorul de la catedra din Ploeşti, o mobilă care mi se părea culmea luxului: canapea, fotolii îmbrăcate în catifea, o bibliotecă. Puteam chiar să poftesc la masă şi, odată, într'un ajun de Anul Nou, am trimes după răsăritul soarelui de a doua zi pe fostul coleg ieşean Gane aşa, încît trebuia să întrebe ca să-şi găsească domiciliul. Stăteam într'o casă unde stăteau şi pensionari, a căror dispariţie o semnala doliul de la poartă, dar şi cîte un misterios student care la miezul nopţii bătea la uşa necunoscutului ca să ceară chibrituri, dar nu mai ştia unde i-o fi odaia, şi între atîţia locatari eu eram pentru *concierge*-ul alsacian, pe care aşa de rare ori îl treziam cu obişnuitul *Cordon s'il vous plaît* ca să-mi deschidă uşa, unul din cei mai respectabili şi prin corespondenţa, ziare, reviste, jurnale, care-mi venia din ţară, motiv pentru care Cerberul nostru mă ridicase la treptele

nobleței, intitulîndu-mă statornic, doi ani de zile: „Monsieur du Chorka“.

Petrecerile nu puteau să existe pentru cine avea o sarcină așa de grea pe umeri: să ajungă în acei doi, trei ani la nivelul colegilor francesi, pregătiți altfel și în alte împrejurări, iar, dacă e cu putință, să-i și întreacă. Rare ori, mult mai rar decît ceilalți bursieri, la cari, ca la Evolceanu, se trezise o neașteptată și absorbantă pasiune pentru musică, mergeam la teatre, și tot așa de rar la Operă. Niciun spectacol nu mi-a lăsat vre-o amintire, afară de un *Par le glaive* al lui Richepin, romantic interpretat de sumbrul Mounet-Sully. Iar la Operă am avut prilejul să văd cum cade, în ciuda frumoaselor cîntece de pustiu ale Turanienilor săi, cu o regină prisonieră în frunte, *Le Mage* al lui Massenet. Văd încă pe grosul tenor Escalaïs, Basc după care se nebunia Parisul, și pe cîntăreața cu glasul clar, dur și sec, d-na Melba, spre care atenția Parisienilor se îndrepta mai mult pentru că știau legătura ei cu blondul pretendent la tron, ducele de Orléans, care, mai tîrziu, cumințit, dar nu pentru prea multă vreme, a luat în căsătorie, cînd eram eu la Viena, pe osoasa nepoată a lui Franz-Joseph, Maria-Doroteia.

Dumineca, încercam excursii în împrejurimi. Dar atîta lume se arunca asupra tramvaielor, unde se făcea controlul biletelor, și asupra cochetelor *bateaux-mouche* de pe Seina, încît groaza și desgustul pe care mi l-a inspirat totdeauna îmbulzeala omenirii nerăbdătoare de a lua cît mai răpede un loc cît mai bun mă făcea să mă întorc, adesea, înapoi.

N'am cunoscut casa unui coleg frances, burghesia acestei societăți așa de prudente și de econoame ferindu-se, cu dreptate, de orice străin care n'ar fi fost îndelung și cu îngrijire verificat. La profesori nu era obiceiul să se meargă, și încercări făcute naiv mi-au dat lecții usturătoare. Nu știu cum, și prin cine, m'am po-

menit însă într'o seară în bogatul apartament al lui Émile Picot, fostul secretar al prinţului Carol, cercetătorul literaturii noastre trecute şi al cîntecului nostru popular, despre a cărui publicaţie în acest domeniu vorbisem cîndva fără ca el s'o ştie, şi, acolo am găsit pe un German încă tînăr, cu lunga barbă castanie, care s'a recomandat d-rul Gustav Weigand, viitorul creator al Seminariului românesc din Lipsca. Îmi aduc aminte că, vorbind tot despre lucruri româneşti care plictisiau visibil pe atunci aşa de voinica şi de blonda doamnă Picot, eruditul frances mi-a pomenit cu admiraţie de Nicolae Mavros, care, spunea el, „era singurul om în stare a vorbi franţuzeşte ca în secolul al XVIII-lea".

Societatea francesă, de la care, ca măsură înţeleaptă, ca organisare a muncii, ca discreţie şi eleganţă sobră, aveam aşa de mult de cîştigat, mi-a rămas total neştiută, ca şi colegilor miei, trimeşi şi ei numai pentru carte, tesă şi diplomă, pe cînd, înaintea noastră, din boieria românească se formaseră exemplare strălucite de echilibru intelectual şi de graţie în purtări tocmai prin viaţa în familie francesă, ale cării defecte nu le puteam lua, cu firea noastră aşa de deosebită, dar ale cării atît de mari calităţi ni-ar fi fost de un nepreţuit folos. Şi nici în cercurile intelectuale, în care un Georges Diamandy, şi din causa banilor săi generos împărţiţi, se simţia ca acasă, n'au avut intrare aceia dintre noi cari iubiam literatura şi lucram în domeniile ei. Mai fericit era doar Pompiliu Eliad, care şi-a dobîndit între normalieni — ca înainte de dînsul un Ţiţeica la matematici — din acele prietenii francese, greu cucerite, care nu te părăsesc însă niciodată: în casul lui, aceia a unui de Martonne, marele geograf, care s'a găsit prin Eliad legat de România, căreia nu i-a închinat numai o operă clasică de geografie fisică şi umană, ci i-a adus aşa de mari servicii în întregirea de mai tărziu a hotarelor.

De şcoală însă mă ţineam. Nu însă în condiţiile absurde ale programului care mi se dăduse, dar a cărui îndeplinire, fireşte, n'a cercetat-o nimeni. Fusesem trimes pentru limba greacă, dar eu, care mă gîndiam la filosofie şi la istorie literară, n'am făcut nimic pentru a începe studii în această direcţie, şi astfel Odobescu m'a mutat în toată forma, oficial, la istorie, spre care nu simţiam încă de ajuns ce mă leagă în toată tradiţia, şi politică şi culturală, a amînduror familiilor din care mă coboram, ca şi nesfîrşita mea curiositate şi iubire de sufletul omenesc, oricum şi oriunde, ceia ce e mai la urma urmei singurul lucru vrednic de interes şi de simpatie care există în adevăr, în cer şi pe pămînt.

Dar, după noul îndreptariu ministerial, unde nu trebuia să merg eu? La Şcoala de Înalte Studii de sigur, dar şi la Sorbona, dar şi la École des Chartes, care e în stare să reţie singură pe cineva, şi la École du Louvre, care e pentru artişti, şi Dumnezeu mai ştie unde. Era deci de toată necesitatea ca, fără să consult pe cei cari mă întreţineau de la Bucureşti, să cercetez eu însumi terenul, să experimentez materii şi profesori şi să încerc selecţia fără care învăţătura mea ar fi fost mai mult o orbecăire şi o pierdere de vreme.

Trebuia făcută întîiu alegerea între şcolile înseşi şi, rebel faţă de autoritatea şcolară, aşa de competentă încît putea fixa şi un program amănunţit pentru studii de specialitate peste graniţă, am ales Şcoala *des Hautes Études,* singură Şcoala des Hautes Études, unde eram dator, de altfel, după acelaşi program, să-mi ieau diploma.

Cu altă îndrumare, i-aş fi putut urma stăruitor lecţiile fără a lăsa la o parte pe celelalte. Dar „şcolăria" ieşeană era încă prea mult stăpînă pe sufletul mieu ca să îndrăznesc a-mi face, din toate părţile, un program propriu. Nu-mi voiu ierta niciodată că am fost doi ani şi mai bine la Paris pe o vreme cînd se putea asculta la Collège de

France un Renan, cînd la ședințile solemne ale Academieĭ se putea zări un Taine, fără să fi căutat a cunoaște pe autorul „Istoriei Literaturii englese“ Și mai ales pe acel interesant spirit, făcut tot din nuanțe și din tot ce îndoiala poate da ca atingere ușoară, ironică a lucrurilor și a ideilor, pe care era să-l cetesc, în acești ani de studiu, în acea „Viața a lui Isus“, în care frații de Goncourt, ajunși de mult familiari mie în romane ca și în schițele din viața secolului al XVIII-lea, vedeau urme ale stilului lăptos al George-ĭ Sand, ca și în nobilele și frumoasele lucrări despre originile creștinismului părăsit de dînsul și chiar în acele diderotiane *essay*-uri de formă dramatică fermecînd pe atita lume. N'am ascultat eu, care era să fac o tesă cu subiectul și din literatura francesă a evului mediu, o lecție la Gaston Paris, care era să-mi șteargă în schimb pagini întregi din această tesă cu mențiunea nu prea măgulitoare: „c'est insensé“... Tot ce era dincolo de „școala mea“ părea ca nu mă interesează: n'am auzit o conferință, n'am asistat la o solemnitate a inteligenței francese, n'am căutat cu ochii curioși și plini de admirație la aceia cari în deosebite domenii o represintau; în lupta continuă a ideilor tinereța mea n'a luat parte pentru unul sau pentru altul, n'am pus mîna decît pe revistele unei specialităță pe care, astfel, o strimtam eu singur. Tot așa nu urmăriam nimic din viața politică francesă supt oblăduirea chiposului Sadi Carnot, menit unui tragic sfîrșit, pe care caricaturile și criticile vîndute pe stradă îl represintau așa de lemnos încît rămîneau într'însul dinții leilor trimeși de negusul Abisiniei, și a autoritarului Constans, presintat de Rochefort ca un asasin recidivist, iritînd pînă într'atita pe omul sigur și cumpătat, încît conflictul a produs în plină Cameră o răsunătoare palmă, urmată de dorita demisie ministerială. Cortegiul fostului Împărat al Brasiliei, bunul bătrîn dom Pedro, a trecut prin Piața Concordiei fără să mă fi deranjat

o clipă de la ocupaţii, aşa de onest şi aşa de îngust înţelese.

Şi totuşi era o vreme cutremurată de multe furtuni: un Ravachol, un Vaillant puneau bombe la poarta caselor burghese, care se lăsau pe o coastă, şi de Întâiu Maiu oamenii Primăriei acoperiau cu nisip arterele principale ale Parisului ca să permită, contra încercărilor de revoltă muncitorească, şarjele splendizilor chiuraşieri. Era apoi a doua zi după aventura, dusă până la margenea succesului, a frumosului general Boulanger cu ochii albaştri şi barba blondă, şi abia plecase în exilul spaniol lungul poet sarbăd al naţionalismului agresiv, Déroulède. Republica, trecută prin nesiguranţele milităreşti ale lui Mac-Mahon şi prin scandalurile cu decoraţiile ale lui Grévy, nu era prea solid asigurată după douăzeci de ani, încă neîmpliniţi, de existenţă. Ducele de Orléans se presintase, contra legii care înlătura pe urmaşii vechilor dinastii, ca să-şi facă datoria militară de Frances, şi, pentru măreţul dar făcut Academiei, ducele de Aumale, fiul lui Ludovic-Filip, era îngăduit să apară în mijlocul familiei pe balconul din faţa parapetelor Seinei.

De şi lipsiau acum manifestaţiile la statuia Strasbourgului pierdut, de şi respectul pentru ştiinţa germană era aşa de mare încît un biet băieţandru cu numele, ridicul, de Hund, dar pronunţat: „un", era considerat la şcoala noastră ca întruparea însăşi a celei mai bine informate şi mai metodice erudiţii, gîndul trecutului, al gloriilor de odinioară, al hotarului întreg nu perise. Alsacienii erau pretutindeni, şi se cetiau romanele lui Erckmann şi Chatrian, paginile dureroase ale lui Edmond About şi, în vremea cînd, după afacerea Schnaebélé, funcţionarul alsacian arestat de Germani la graniţă, caii cavaleriei au stat o noapte întreagă cu curelele pe dînşii, naţionalismul frances al abatelui Wetterlé încălzia inimile. Aliança rusească se desemna ca o garanţie a unei viitoare revanşe şi în-

tregiri, şi visita escadrei Ţarului, înapoiată de amiralul Gervais la Kronstadt, era salutată de cele mai entusiaste speranţe.

Legaţi de Tripla Alianţă, eram stimaţi pentru valoarea militară ce ni se recunoştea, dar presenţa noastră în tabăra adversarilor nu contribuia de sigur să facă simpatici supt raportul politic pe supuşii lui Carol de Hohenzollern: un obraznic coleg frances a şi întrebat odată pe unul dintre noi „de ce nu ne lăsăm anexaţi de Rusia". Ne aştepta în curînd procesul intentat de antreprenorul nemulţămit, Hallier, şi un tribunal internaţional va fi chemat să judece, după pledoarii care nu erau făcute în limba ţerii. Din partea noastră, trebuie să spun că eram impresionaţi, mai ales înainte de a o vedea, de a trăi în mijlocul ei, de impunătoarea Germanie, căreia Wilhelm al II-lea, tînăr, limbut, plin de talent, măgulitor şi gata de toate sfidările, îi dădea pare-că un nou avînt, pe cînd în Franţa republicană nu vedeam decît neînţelegeri, conspiraţii şi spirit de anarhie. Unul din profesorii noştri, totuşi un excelent republican şi un om de stînga, ni spunea la curs că poate cea mai bună soluţie la 1848 ar fi fost aceptarea regenţei ducesei Elena de Orléans, ceia ce ar fi scutit de catastrofa, încă aşa de dureros simţită, a Imperiului al doilea. Pentru a înţelege în adevăr Franţa ar fi trebuit acel simţ intim care leagă om de om la două popoare care nu numai au asămănări, dar urmăresc aceiaşi ţintă şi împărtăşesc astfel aceleaşi bucurii şi aceleaşi desilusii.

Deci, ceia ce părea că este şi sfatul statornic de la Bucureşti, numai Şcoala. Şcoala fără relaţii în afară. În zădar Hasdeu îmi dăduse un bilet pentru slavistul Louis Leger, pe care-l cunoştea, cred, mai mult din scrieri decît prin relaţii personale. M'a primit învăţatul încă voinic cu acea înfăţişare ironică şi cu acea blagă în vorbire pe care străinul o înţelege aşa de greu şi în care crede că

recunoaşte o intenţionată şi crudă luare în rîs: numai tărziu de tot, după războiu, am putut preţui sentimentele adevărate ale aceluia care-şi trăia în retragere ultimii ani. Mi-a mărturisit la acea primă visită că Hásdeu îi e foarte simpatic, dar că nu apreciază metoda de lucru, pe care şi eu o judecam aşa de fastuos romantică, a învăţatului romîn, şi m'a poftit să mai vin in zilele şi la ceasurile, irevocabil fixate, cum e obiceiul, invariabil, la aceşti oameni aşa de muncitori, cînd se aduna ceva lume la dînsul, mai ales, fireşte, dintre clienţii lui slavi. Odată — şi n'am prea profitat de invitaţia aruncată în treacăt, la care se adăugia şi îndemnul de a merge la „Otelul Societăţilor Savante", unde am auzit intăia formă, cu cochete şi nepotrivite triluri la sfirşit, a Marsiliesei —, odată, zic, am dat acolo peste o traducătoare din ruseşte, Rusoaică ea însăşi, femeie între două vrîste, a cării întrebare: ce impresie mi-a făcut, era de natură să mă neliniştească. Principiile mele, ca şi vrista şi aspectul ei, m'au pus la adăpost de orice primejdie, mai ales că în aceste grele luni de iniţiare şcoala avea aşa de mari pretenţii faţă de totala mea desorientare.

Am cercetat la început mai mulţi profesori, dar am rămas pe urma numai la patru, cinci, iar, ceva mai tărziu, trebuie s'o spun, cu singur subiectul tesei mele, care mi-a cerut doi ani de muncă şi mi-a lăsat o preţioasă disciplină pentru toată viaţa. Totuşi, pănă tărziu, ideia unui doctorat la Sorbonă, dacă mi-ar fi primită licenţa — şi erau dispuşi să ţie samă numai de bacalaureat —, m'a urmărit. Alesesem chiar şi subiectul: poesia latină în Italia modernă a lui Sannazar şi Vida, însă m'am oprit la observaţia, spusă cu o franchetă pe care m'am învăţat greu s'o primesc, în toată sinceritatea şi utilitatea, dar şi in brutalitatea ei, ca de judecători pentru cari în asemenea casuri nimic n'are a face decît chestiunea insăşi, că o licenţă francesă se capătă printr'un „dresaj" pe care eu

nu-l am și că risc astfel, de și mai „savant“ decît cei de lîngă mine, să nu reușesc. Iar asemenea proiecte la oameni cari lucrează încet, aproape fricos, amenințau să-mi compromită reputația. Însuși Gabriel Monod, care domina secția noastră la „Hautes Études“, a scris protectorului mieu Xenopol că „improvisez în erudiție“ și, mai tărziu, cînd îl rugam să-mi caute editor pentru un „Carol al XII-lea la Bender“ pe care nu l-am scris niciodată, el îmi cerea presintarea prealabilă a manuscriptului și, înștiințat de suflete bune de la noi, mustra în toată forma pe tînărul profesor de Universitate că, îmbrățișînd prea mult, uită de tradițiile școlii.

La început deci am mers și la un Roy, la un Thévenin. De cel d'întăiu, gras, roșu, vesel, încrezător— și luat în rîs de ascultătorii lui—, m'a îndepărtat până chiar această „bucurie“, care nu avea înfățișarea abstrusei științi ale cării mistere eram chemat să le pătrund. Tot așa nervositatea acelui conferențiar de instituții care era Thévenin, pe care l-am mai revăzut odată după un sfert de veac, biruind încă nervii săi zdrobiți, cari-l făceau așa de greu de ascultat.

Un mare folos aș fi putut trage de la vioiul Giry, care preda diplomatica. Nu știu ce m'a făcut să părăsesc un curs așa de necesar, rămînînd să învăț eu singur ceia ce acest excelent profesor, prea curînd dispărut, care e autor al unui manual ce cu greu va putea fi înlocuit, îmi ținea gata la îndemînă.

Rămîneau deci abatele Duchesne, Monod și d. Charles Bémont.

Duchesne, editorul vechilor biografii ale Papilor, *Liber Pontificalis,* și presintatorul „Romei subterane“ cu mormintele martirilor, în pregătirea admirabilei Istorii a Bisericii, scrisă după cele mai bune tradiții de formă ale științii francese, era Voltaire în carne și oase, dar și în spirit. Aceiași fină formă a craniului, aceiași viță de păr răsucită

pe luciul pleşuviei totale, aceiaşi ochii proeminenţi, cu aceiaşi tinereşte ştrengară strălucire într'înşii, aceiaşi gură larg tăiată şi răsfrîntă asupra dinţilor absenţi. Şi aceiaşi eternă îndoială, exprimată în nuanţe de o subtilitate infinită cu privire la lucruri pe care le lovia, făţiş şi pieziş, cu atît mai mult, cu cît erau mai în general primite. Cîte oase de mucenici au fost răscolite de mîna aceia supţire fără a tremura înaintea sacrilegiului care, odată săvîrşit ştiinţific, era întovărăşit de nelipsitul zîmbet al feţei întregi: încă unul căzuse jertfă unei neiertătoare analise! Unde se închina lumea, nu era totdeauna sfîntul. Voiu şti mai tîrziu numai ce duşmănii stîrnise la Roma acel fel de a fi, cîte lupte a trebuit să poarte abatele pînă a ajûns, —biruit întîiu de Jonnart, diplomatul care expulsase pe Constantin al Greciei, ceia ce l-a făcut pe abate să cutreiere librăriile Parisului căutînd operele învingătorului, — membru al Institutului, director al Şcolii din Roma, unde adesea a speriat pe Monsignorii tipicari, şi, ultima dată cînd l-am văzut, îngrăşat şi puţin obosit, în 1920, mă cerceta ce sînt bolşevicii, exclamînd apoi: *Oh combien grande est la bêtise humaine!*, şi mărturisindu-mi spaima lui înaintea valului de erudiţi pe care fabricaţia noastră-l aruncă asupra unei societăţi cu o direcţie aşa de deosebită. Dar, pentru moment, mergînd să-i presint o tesă, pe care o credeam destul de bine făcută, cu privire la o alegere de vechiu Papă medieval, şi făcînd să i se ducă de servitoare carta de visită a importantei mele persoane, el m'a privit cu aceiaşi luminoasă ironie pe faţă, recomandîndu-mi să păstrez cartonul mieu pentru altă ocasie.

Foarte distinsă figură de sever calvin, dintr'o veche familie de pastori din părţile Genevei, cu barba mică în două părţi, faţa încă tinereşte rosă, cu ochii foarte usaţi supt nedespărţiţii ochelari, Monod vorbia încet, cu un aier de tristeţă, presintînd, cu scrupulositatea profesorilor săi germani, la cari se gîndia cu o jenată recunoştinţă

sanitarul din 1870-1, — cînd a scris adînc simțita cărticică *Français et Allemands* —, despre instituțiile france care erau de mulți ani de zile singura lui ocupație științifică. Ascultînd o expunere evident prea specială, în prea mici amănunte, fără nicio silință, pe care ar fi socotit-o scăzătoare, de a introduce în ea formă și viață, nu știam la acest profesor, atît de respectat, ce alese și duioase intimități ascunde aparența glacială și mohorîtă. Soț al fiicei lui Herzen, cugetătorul revoluționar al Rusiei, trăind în căsuța-i de la Versailles, Rue du Parc de Clagny, într'o tovărășie sufletească din cele mai distinse, și cu presența unei rude mistice a soției sale, crescînd cu cea mai mare și mai discretă iubire o fiică, pe care am revăzut-o apoi la Roma, la Școala Francesă, pe vremea iubitului abate Duchesne, pe lîngă care, eretic de figură și de vorbă, colegul calvin părea un aspru Jansenist catolic, și care e azi d-na Rist, și pe acel fiu, Bernard, în care pusese atîtea speranțe și pe care l-a luat, în ce chinuri!, ostenelile anume impuse de superiori fără inimă tînărului soldat, Monod ascundea de lume cu cea mai mare grijă această viață intimă a lui, așa de scumpă și așa de rară. Odată am mers la el ca să restituiu o carte, și visita n'a durat zece minute. Acolo am putut simți tot ce coboară în suflet religia unei așa de covîrșitoare autorități, trecută prin atîtea persecuții.

Tînărul Alsacian protestant care presinta izvoarele istoriei Angliei într'un curs, care păcat că n'a fost publicat, de cea mai mare precisiune și cu o formă plăcută, d. Bémont, avea față de noi o atitudine mult mai deschisă. Autor al unei tese frumoase despre Simon de Montfort, ajutătorul lui Monod la vestita *Revue Historique* se lăsa atras, din nesfîrșita lui bunătate, și la convorbiri în afară de materia predată. Bunele sfaturi se găsiau totdeauna din belșug la acela care ne-a cercetat apoi în țară, ne-a urmărit cu atenție și, în timpul războiului, ni-a arătat

una din acele simpatii profund înțelegătoare care mîngîie de suferinți și dau încredere în neapăratul succes al causei celei drepte. Și până astăzi, la capătul atitor dovezi de prețuire pe care unele critici firești nu le pot slăbi, e o mare bucurie pentru mine de cîte ori ochii, încă așa de vii, plini de o neastîmpărată inteligență, ai octogenarului membru al Institutului, care a părăsit cu eleganță conducerea revistei, dar îi dă necontenit o prețioasă colaborație, se opresc asupra aceluia pe care l-a îndreptat la începuturile unei cariere care și ea s'a prelungit, spre desperarea urmașilor nerăbdători, așa de mult.

Îndemnul cel mai activ mi-a venit însă de la cineva care aparținea Sorbonei, între noi nu chiar atit de respectatei Sorbone, îmbulzită de studenți cari-și aveau în vedere examenele, unde am auzit o singură dată pe Lavisse, istoricul Prusiei lui Frederic, alcătuitorul, cu bizantinistul și cercetătorul Rusiei, Rambaud, al celei mai recente „Istorii generale" francese și, obișnuit cu alte direcții, n'am revenit la lecțiile făcute literar de frumosul bătrin cu ochii albaștri și ascuțita barbă căruntă.

Aici era însă, intrecind pe toți prin cea mai absolută și mai rece reservă, până într'atita încît ni se părea că voit nu ne recunoaște pe stradă, un profesor care, înainte de toate, de și declarînd că nu-și recunoaște nicio aptitudine didactică, niciun talent de a comunica știința sa, — și s'a retras peste puțin din învățămînt, pentru a trece la conducerea, pe mulți ani de zile, a Archivelor Statului —, căuta să-și formeze elevii și altfel decit prin lucrările scrise de la „Hautes Études", și să-i introducă în publicitate. Blond, cu ochii mici supt ochelari, cu un ascuțiș de barbă aproape tăios, puțin cîrn, cu un profil între Eschile și Paul Verlaine, — poetul suferinților și capriciilor boeme sămănînd astfel cu cel mai impecabil și observat dintre erudiți, — Charles V. Langlois, vorbia încet, cadențat, sacadat, afecționînd unele comparații ca aceia a „vinului

nou în foale vechi". Acei mărunţi ochi de miop şi de observator m'au deosebit de la inceput dintre colegii francesi, printre cari îmi aduc aminte numai de măruntul, brunul şi prietenosul Lucien Foubert, pe care nu l-am găsit mai tărziu, — iar de la „Hautes Études" îmi rămîne numai actualul director al Imprimatelor la Biblioteca Naţională, d. de la Roncière, fiui amiralului, şi el însuşi istoric al Marinei, pe a cărui mare învăţătură, liniştită şi distrată, o încunjura respectul tuturor camarazilor, veniţi de la Şcoala Normală şi de la École des Chartes. „D-ta ai mai cetit vechi documente?", mă întrebă profesorul de paleografie, care a descoperit îndată că ştiu latineşte, greceşte şi chiar nemţeşte. I-am mărturisit că nu. Şi, imediat, nu pentru o lucrare în scris, care se presintă, se analisează înaintea colegilor, se laudă ori se critică, şi se restituie, dar pentru un articol în „Revue Historique" —uriaşă onoare! — mi-a dat să cercetez la Biblioteca Arsenalului, unde era sub-bibliotecar vecinul nostru de bancă de la Hautes Études, Franz Funck-Brentano, — un bun tovarăş pe care nu l-am mai revăzut, de şi acum vre-o treizeci de ani a fost la Bucureşti pentru o conferinţă, dar fără a mă cerceta, — manuscrisul, de mult neglijat, dar care mi s'a vădit imediat atît de interesant, al Scrisorilor lui Philippe de Mézières, cancelariu al insulei Cipru şi predicator neobosit de cruciată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cu ce se·tem'am pus la lucru şi de ce mîndrie am fost cuprins, de şi continuam colaborarea mea la mai multe reviste româneşti, cînd pe dosul coperţii de la „Revue Historique" s'a anunţat apropiata apariţie a unui studiu de „Pierre Jorga"!

„Pierre Jorga" n'a luat acest studiu de iniţiare ca un exerciţiu de formă, în vederea unei înaintări şcolare, ci s'a pasionat ca de un om pe care l-ar fi cunoscut, cu care ar fi trăit împreună, ale cărui dureroase aspiraţii către ideal le-ar fi împărtăşit, pe care l-ar fi servit în lungile

lui călătorii și la căpătiiul căruia ar fi veghiat în chilia de la mănăstirea Celestinilor din Paris unde și-a închis suprema desilusie și dorința de izbăvire prin moarte. De acum înainte, luni de zile, dintr'un an în altul, afară de vacanțele pe care, pentru altfel de viață și alte îndeletniciri, eram grăbit să le petrec în țară, am trăit cu acela din a căruia cugetare și activitate am făcut întinsa teză care mi-a cucerit diploma de la „Hautes Études“.

De acum înainte, viața d'imprejur, chiar și lecțiile celor doi, trei profesori la cari urmam și mai departe, mă reținea mult mai puțin, foarte puțin chiar. Timpul mi-l voiu împărți după necesitățile înseși ale acestei ocupații absorbante de care, cum e bine în orice faptă omenească și cum n'o pot recomanda în de ajuns tinerilor de azi, eram legat cu toată inima.

După cetirea ziarelor care-mi veniau de acasă și care erau respectuos suite sus nobilului romîn „Monsieur du Chorka“, luam în cercetare cheiurile, unde era comoara cărților, pentru a căror cumpărare îmi reservasem importanta sumă zilnică de douăzeci de centime, păstrîndu-mi însă dreptul de a mă împrumuta, în casuri excepționale, din budgetul zilei următoare, cu sume care puteau să se ridice până la unul, doi sau chiar cinci franci, cea mai inaltă jertfă pe care puteau s'o pretindă operele de bibliofil în cea mai frumoasă legătură sau publicațiile rare. Asigur că nu se pot găsi ușor pe lume plăceri ca aceia pe care o simțiam cînd, între nouă și unsprezece ceasuri de dimineață, în aierul așa de viu totdeauna, une ori chiar periculos de viu, pe malurile pietruite ale Seinei, cărîndu-și vasele normande încărcate cu marfă și purtînd pe covertă toată familia „căpitanului“, plus cînii, pisicile și bucătăria lui, luam pe rînd o lădiță după alta, la vînzători, masculini și foarte adese ori feminini, pe cari-i cunoșteam temeinic, căci de la această străbatere psihologică atîrnă și prețurile ce se pot desbate: de la Polonul cu note de musică,

purtîndu-şi ciudata coadă sură împletită pe spate, până la cea din urmă din grasele cumetre cu bonetă neagră, pe a căror faţă stacojie erau insemnate toate vînturile de pe apă, iar nasul, de un roşu mult mai pronunţat, trimetea şi la frecvente şi abundente libaţii la multele cîrciume din faţă. Prada seducătoare o duceam cu voluptate acasă, şi ea merita toată această vădire de bucurie, căci de cele mai multe ori era în adevăr de valoare. Se puteau achisiţiona pe atunci, în ciuda sfaturilor date de librarii de la spate, pentru preţuri foarte mici cărţi din cele mai folositoare şi mai pline de atracţie. În special cele în limbi străine, cu cărţile germane, neapărat, în frunte, nu se bucurau de nicio trecere şi se îmbiau pe nimic, — de unde pentru mine şi avantagiul de a mă adînci în cunoaşterea acestor limbi pentru a trage tot folosul din cumpărăturile mele, care se ridicau din ce în ce mai mult, cu sutele, cu miile, ca o movilă, într'un colţ al odăii de culcare, după ce fuseseră foiletate voluptuos în seara liberă de muncă şi scutită de grijă a cui nu duce nicio răspundere şi nu poartă nicio luptă.

Astfel, tot ciocănind în cutare „Istoria dispariţiei păgînismului", limba germană mi-a întrat în minte altfel decît prin lecţiile de la Botoşani şi de la Iaşi, până la Universitate. Iar, cum frumoase cărţi englese îmi căzuseră în mînă, pe dînsele, începînd cu „Poemele" lui Shakespeare, legate în marochin roşu, pe care le păstrez, m'am îndărătnicit să li dau de rostul cuprinsului. Întăiu am încercat în tovărăşie cu Evolceanu, care s'a desgustat de această dificilă gîcire a unui text poetic aşa de plin de alusie şi aşa de împovărat de apucăturile sufleteşti ale unui timp mult deosebit de al nostru. Am continuat singur, fără a recurge la dicţionariu. Trudindu-mă astfel dimineaţa în pat, până a nu sări în odaia rece a doamnelor Lagier, cu fiecare pagină din indrăzneţul roman de profeţie al lui Bulwer Lytton, „Ultimul dintre baroni",

m'am trezit știind englezește fără să am în materie de pronunțare decît noțiuni mai degrabă vagi. Încercasem spaniola la Iași și o cetiam curent; aici am deprins, pe volumașele, de la Garnier, din „O Parnaso Lusitano“, limba portughesă; pe cea danesă mi-am însușit-o din nu știu ce memorii de pe vremea lui Oehlenschläger; am deprins suedesește, pe vremea cînd cetiam în traducerea edițiilor Nilson seninele, dar și energicele *Synneuve Solbakken* și *Arne* ale lui Bjoernsterne Bjoernson, după însuși textul episcopului Tegnér, în celebra lui epopeie scandinavă, de clare și aspre trăsături, dar și cu o sentimentalitate care nu e a Eddelor norrice, „*Saga* lui Fritjof“; în olandesă m'au introdus foarte ușor romanele, frumos tipărite, ilustrate și legate în pînză albastră cu aur ale sfătosului Van Lennep mai mult decît poesia, mai grea, a începuturilor secolului al XIX-lea de la Helmers la Bilderdijk. Singurele limbi slave și turanice îmi rămîneau cu totul necunoscute, și pentru marea lor greutate mi-ar fi trebuit altfel de răgazuri.

După dejunul de amiazi, servit de Corsicana tragică, purtînd însă numele soțului ei frances, fidela Marie Rialand, care, mai-mai, lăsîndu-și zburdalnicele fete la Paris, ar fi venit și în țară, luam omnibusul, totdeauna pe imperiala de sus, plină de priveliști, la care se adăugiau cele, de alt gen, la însuși suișul scării în vîrticuș, pentru Biblioteca Națională. Lucram de zor în larga-i sală de lectură servită de bibliotecari dintre cari cîte unul — îl văd și acuma sclipind din ochelari, mișcînd din țuluc și gata să mă înțepe cu barbișonul sur — era în stare să mă pîndească oare întregi pănă voiu pune la alt loc o carte din rafturi ca să-mi aud osînda păcatului după strigătul servitorului, încîntat că și el colaborează la actul de vindictă: „Monsieur, on vous appelle au bureau“ și apoi, de de-asupra țepoasei bărbuțe: „Monsieur, vous devez être Anglais“, ceia ce nu era un compliment. Alt-

fel de sală de lucru decît a culoarelor și depositelor înguste, obscure, pavate cu cărămizi seculare, de la Școala noastră; o sală plină de sute de oameni, fiecare cu ticul său, lîngă aceia cari, mai ales după amiazi, dorm liniștiți fără o tresărire; și pocniri de pupitre, scăpări de cărți, sîsîituri stăruitoare ale nervoșilor, totul punctuat de pașii de sentinelă ai supraveghetorului căutindu-și o victimă, până ce, la un ceas după sunarea clopotului care anunța că nu mai poți cere cărți, glasul invitînd la plecare al funcționarului cu buletinele se aude poruncitor: „Messieurs, on va bientôt fermer“; „Messieurs, on ferme“, „On ferme“. Fără a mai pomeni ce așteaptă, cu o octavă mai sus, în sanctuariul, din rîndul al doilea, al manuscriptelor, unde să nu uiți numărul celui la care lucrezi, căci altfel il poți privi, inaccesibil, cît vrei, afară numai dacă nu cutezi a-ți lua libertăți, totuși aspru blamate, la care un drept foarte contestat ți-l dă multul păr alb din cap și din barbă.

Acolo, zi de zi, în măsura în care se umpleau fișele mărunte, scrise cu cerneală albastră, se deslușia figura cavalerului picard căruia-i închinasem doi ani din tinereța mea. Îl vedeam plecînd de acasă, sărăcuț și fără protecție, după aventuri, mergînd în depărtatul regat de Neapole la tînărul rege, curînd jertfit, Andrei, apoi amestecat în nesfîrșitele episoade ale Războiului de o sută de ani, descoperind în sfîrșit misiunea sa supt steagurile „bunului viteaz“ regele Petru al Ciprului, bucurîndu-se la luarea Sataliei, spumegînd de mînie. cînd se părăsește Alexandria Egiptului, cea mai frumoasă cucerire, tîrîndu-și apoi îndoielile la încercări de piraterie pe coasta Siriei, pentru ca, îmbătrînit, să se retragă, ca să scrie amintiri și îndemnuri, în Franța nașterii lui. În mijlocul celui de-al doilea an de Paris, cartea era gata, și cu analisele literare care i s'au suprimat pentru a nu împovăra și

mai mult budgetul școlii, și așteptam sentința, temută, a comisarilor responsabili.

Și ce dulce era, după atîta muncă, să ieau „batoul“ pe Seina, să ascult distrat strigarea stațiilor pănă la „Pont de Sully, la Bastille!“, să pornesc pe cheiurile acum pustii, pe lîngă fete pentru mateloți, care-mi strecurau la ureche „Joli garçon“, și să mă înfund în strada vechiului Cardinal Lemoine, unde aștepta în apartamentul mobilat din banii miei masa de sară și plăcerea inegalabilă a răsfoirii cărților pescuite abia în cursul dimineței.

Pentru tesa mea trebuisem să fac și un drum în Italia, cu bieții trei sute de lei smulși de la Ministeriul de Instrucție, acum încredințat unui tînăr avocat, cu care era să am multe legături și de multe feluri, Take Ionescu, și care ni se părea nouă că s'a cam grăbit. Am debarcat într'o Romă alta decît a otelurilor de atunci doi ani, într'o cămăruță de adăpost mai ieften, unde am redactat, nu fără emoție, petiția către însuși Papa, ca să fiu admis a lucra în Archive. Eram recomandat de profesorii miei Școlii francese din Roma, și astfel m'am presintat directorului ei, Geffroy, autorul Istoriei Suediei, pe care-l văd încă în umbră, cu părul alb în jurul frunții. Am fost dat în sama unui blond coleg frances, care era acolo cu familia, nevasta săltîndu-i un prunc pe brațe, și care mi-a vorbit de morga cu care Bourget străbătea museele, rostind aprecieri convenționale, de această Romă a monsignorilor, în fața cărora, spunea el, „e un straniu amestec de fineță și de prostie“. Cu el am străbătut străzile populare și m'am oprit înaintea costumului din Campagna cu tabliete așa de asemenea cu catrințele noastre și cu alba cămeșă plisată ieșind din cochetul corset de catifea. Apoi, după ce așteptam îndelung, într'un îngust culoar,— dincolo de care Sfîntul Părinte, prisonier din voia sa, însuși Leon al XIII-lea, se primbla în grădinile sale, invisibil—, să treacă oara „precisă“ a introducerii în cămă-

ruţele cu registre, intram cu sfială şi-mi luam locul la mesuţa unde mă primia cu un zimbet cîte un amabil Iesuit cu barba lungă ca a preoţilor noştri. Încet-încet servitorul comod aducea volumul cu corespondenţa Papilor din secolul al XIV-lea, şi vecinii francesi îmi strecurau taina cum se pot desmorţi picioarele în Archivele Vaticanului: lira regelui Umberto, *jouer de la lyre.* Cînd şi cînd, un clopoţel suna, şi toată lumea se ridica în picioare: era un cardinal care trecea. Şi, de cumplita grabă cu care mă strîngeau atîta material şi aşa de puţini bani, de mîncam cu o liră — iar lira! — la un mic restaurant supt colonada Sf. Petru, unde în rest mi se strecura şi cîte o *lepta* fără curs a regelui grecesc Othon, mă treziam noaptea, urmărit de vedenii, strigînd de-mi speriam vecinii.

Un drum în Anglia, cu Gheorghe Kernbach şi soţia lui, fricoşi şi nemulţămiţi călători, m'a dus la Londra, cu străzile rătăcitoare, cu cărţile englese frumos legate şi frumos mirositoare — atunci am primit în suflet pe Carlyle, şi m'am simţit altul după cetirea „Revoluţiei francese", a lui „Frederic al II-lea", a lui „Cromwell", cu nesaţ sorbite la Paris. Stăteam într'o casă cu trei surori, dintre care două îşi aveau bărbaţii in larga lume şi unde-şi avea sălaşul tot felul de lume: un tînăr Italian, un Grec cu favorite înfoiate... După vederea Londrei, Avenue de l'Opéra îmi părea o aleie de provincie. La Oxford am lucrat, fără a privi împrejur, asupra scrisorii lui Philippe de Mézières către regele engles Ricard al II-lea. Neuitată iniţiare literară, care mi-a turnat în suflet o binecătoare concepţie religioasă, idealistă, activă, care mă susţine şi până astăzi, în ciuda lucrurilor şi a oamenilor.

În sfîrşit, la capătul anului 1891, cu acea lipsă de sentiment în materie de învăţămînt pe care o păstrasem de la studiile mele ieşene, unde, dacă izbutiam fără voie

a-mi crea simpatii, nu era pentru mine ca om, ci pentru bunul școlar și pentru tînărul capabil de a avea și de a manifesta cu franchețǎ și curaj idei proprii, am plecat din Paris fără o mărturisire de recunoștință față de profesorii miei, cărora li datoriam atîta, și cari, la plecare, mi-ar fi spus și ei ceva — dar, iarăși, poate să fi fost în această condamnabilă indiferență și foarte mult dintr'o sfială pe care și atitudinile profesorale mi-o întăriseră —, și am plecat la Berlin. Programul cel mare al șederii mele în străinătate mi-o impunea, și cîte unul din studenții de la Paris mă și precedase în această Germanie, de un așa de mare prestigiu, care era și aliata noastră.

M'am trezit deci într'o zi de iarnă în glacialitatea unui Berlin alb de zăpadă și străbătut de niște curente de aier așa de reci incît, strecurîndu-mi-se prin mîneci, înghețau brațul pănă la cot: o mare schimbare și o reală suferință după iernile parisiene în care ninge și înghiață așa de rar, aierul totdeauna umed păstrîndu-se necontenit suportabil. Tot așa de frigid imi părea totul: casele fără trecut, ridicîndu-și blocurile care nu primiseră patina de fum și de istorie a celor din Paris, largile străzi drepte prin care șuiera vîntul din stepele polono-rusești, piețile vaste, bisericile calvine și protestante făcute pentru un raționalism religios supt zero, fără dangătul de clopot care une ori la Paris, peste tot vuietul infernal, din care lipsia atunci acela al automobilelor, cu birjarii bețivi și hărțăgoși *faisant trotter cocotte,* imi amintia dangătul neobosit din turnul bisericii Sfîntului Ioan de la Botoșanii rămași în fund, tocmai în fund, și pentru toată viața. Supt zero erau privirile oamenilor, cari, cu toate tulburările anarhiste, recente, care sfărîmaseră citeva geamuri pe chiar Unter den Linden, în apropierea palatului-cetate al Împăratului legiunilor biruitoare, dădeau impresia că sînt comandați,

că se găsesc totdeauna supt ordin și gata de o temută inspecție. Pe cînd uniforma francesă, nesimpatisată de muncitori, se ținea ascunsă, aici „haina Împăratului" se expunea pretutindeni și era bine să-i faci loc pe trotuar, chiar cînd apărea un simplu sublocotenent. Ochii îmi păreau că aruncă sclipiri de oțel și talia se ținea țapăn dreaptă ca și cum și acolo ar fi contribuit teribilul crivăț care înghiață. Grupuri militare cu coiful pe cap străbăteau aleile capitalei prusiene în ciudatul sunet de pastorală al flautelor, în zornăitul de farsă populară al clopoțeilor prinși de un adevărat tuiu turcesc cu coada de cal spînzurînd în vîrf: lumea n'avea destui ochi pentru această întrupare a mîndriei naționale. Cîndva am zărit și pe stăpînul tuturor energiilor și tuturor splendidelor manechine: marele poet romantic cu acvila lui Lohengrin pe casca de argint avea însă, în trăsura-i care luneca răpede din și spre Schlossul strămoșilor, o privire mai curînd vagă, dusă după visuri pe care și în domeniul social, la începutul domniei sale ambițioase, încercase a le realisa, și nu era nimic imperial nici la Împărăteasa grasă și palidă, cu ochii foarte mărunți, nici la grupul de copii în mondire fredericiane, cu micuța princesă zglobie la capăt, care se expunea la toate ferestile.

Supt *drill* și *exerzieren,* care contrastau așa de puternic cu oarecare lăsare în voie a șăpculițelor roșii francese, era însă, în ciuda constrîngerii școlare, și altceva: o burghesie nu atît de deosebită față de cea francesă și un intelectualism familiar în legăturile sale de școală și de societate și chiar rebel față de formidabilul Stat care se clădise în fața lui și contra lui, dar nu și peste dînsul, strivindu-i mîndria și aspirațiile.

Luni de zile petrecute în Germania de Nord și apoi în cea de Sud, cu două ierni aspre pe acel pămînt cu care n'am întîrziat să mă deprind, mi-au putut învedera în de ajuns aceasta.

15

Întîiu în Berlin chiar, la gazda mea însăşi.

Mi se recomandase, de Evolceanu,—care era mai de mult acolo, despărţindu-se de Parisul unde nu mai avea, după moartea lui Riemann, pe profesorul său şi căruia soliditatea Berlinului, cu marmura şi porfirul adevărat ale galeriilor de artă, îi impunea aşa de mult—, pensiunea unde se adăpostia el, în paşnica Dorotheenstrasse, totuşi la numai cîţiva paşi de Universitate ca şi de Schloss cu tainiţa vulturilor. Mare casă de raport, servind mai multe familii şi jos, cu cheile în mînă, un rebarbativ portar-temnicer vorbind cu secul şi durul accent berlines. Frau Döllen, bătrînă văduvă israelită, mare admiratoare a lui Bleichröder şi care, la moartea bogatului bancher, întreba, îngrijorată, spre desperarea nervosului latinist romîn, dacă „şi Împăratul a fost la îngropare“, sentimentală şi banală persoană care ne soma să declarăm: „oare nu găsim că leul are ceva maiestos“ şi deplîngea pe contemporana sa Împărăteasa Augusta pentru că arhaicul Wilhelm I-iu întrebuinţa rare ori scara care li reunia apartamentele intime, presida cu demnitate un adevărat sobor internaţional de persoane, masculine şi feminine, pe care pentru motive deosebite le adunase Berlinul. Era acolo, pe lîngă Evolceanu şi Teohari Antonescu, un represintant autentic al victoriei de la 1870-1, care cunoscuse la şcoală pe Karl-Eitel-Zephyrin, care trebuia să devie regele Romăniei şi căruia, pentru o oarecare profetică vanitate, i se zicea Karl der Eitle: maiorul în pensie, a. D., von Plessen, cu părul aranjat ca la friser şi mustaţa roşie trasă în diagonală, proprietar deplin al unei dulci Americane, cu două fete aşezate la celalt capăt al apartamentului ca să n'aibă a face cu o uşă care se deschidea între cele două odăi, a maiorului şi a mamei lor; femeie măritată aceasta, cu un bărbat fabricant, capitalist şi furnisor de venituri, al cărui faliment a rupt, eu fiind încă acolo, orice legătură cu soţia pribeagă.

Americane, alte Americane, dintre care una făcea singură călătoria de nuntă, soțul iubit avînd prea multe ocupații pentru moment; apoi două blonde, albe, grăsuțe misses, care, curtenite de flegma septentrională și filologică a lui Evolceanu, tot așa de econom în purtări ca și în mijloace, îi propuneau, spre revolta colegului mieu, să plece cu ele, imediat, neprevăzut, la patru ceasuri după amiazi, în altă direcție,—infidele amice care mă întrebau, pe alături, pe mine, nu fără șiretenie, ce înseamnă în Byron grecescul „Zoì mu, sas agapò“ („Viața mea, te iubesc“). O alta, zeiță mîndră și strălucitoare a Republicei federative cu cîteva stele pe steag, care, urmărită de aproape, și pentru speranțe de zestre, căci veșmîntul ei de regină în ziua încoronării putea trezi cele mai mari speranțe, de un „leutnant“ în concediu pentru reumatisme cu origini dubioase, îl punea să se îmbrace în uniforma de erou mitologic a chiurasierilor, pe care ordonanța o adusese anume din garnisona lui, ca să-i rîdă, suveran de obraznică, în față și să-l planteze acolo. Atîtea Americane, toate frumoase și deprinse a fi continuu adorate, pe lîngă care, ignorîndu-le total, ca unul care știa cîtă primejdie este să faci curte unei conaționale, gata de o căsătorie cu toate desastroasele ei consecinți financiare, un singur American, ofițer de marină, pe care noi, Romînii, o adevărată bandă, cu firea mucalită a nației noastre, îl persecutam întrebîndu-l într'una dacă *dynamite* se pronunță *dainamait*, ceia ce a isprăvit prin a-l turba. Același sistem al nostru ca și cind am refusat, în urma unei tainice înțelegeri de conspiratori, să rîdem la „witz“-urile lui von Plessen, care a isprăvit prin a striga „Kamerad“ și a propune pacea, pentru că zimbia din aripa roșie a mustății eroice cînd vorbiam nemțește și ni spunea pedant că ocupația noastră sedentară „apasă părțile cele mai nobile ale corpului uman“.

Dar exposiția umană, ca într'o *Weltstadt,* cum devenise acum Berlinul, nu se opria aici. Și alte rase, cele mai deosebite, erau represintate. Un Grec rotund, oacheș și unsuros la față, care nu se dădea pe nimenea altul, dar păstra o prudentă tăcere de negustor serios, o Norvegiană bătrînă ca Nornele care vrăjesc viața și-i taie firul cu foarfece de aramă, al cării asalt asupra etern aceleiași fripturi, încunjurată de cartofi permanenți și de morcovi fără moarte, avea ceva din gestul unui animal după zăbrele, și atît de interesantul Iapones cu gesturile de panteră, Kanai, singurul care putea să smulgă economiile „babei Döllen“, care se emoționa profund, până la lacrimi, și-și deschidea punga bine înodată, cînd „bietul“ Kanai, „al cărui tată ajunsese ministru de Razboiu în Iaponia“, avea nevoie de bani pentru un întors acasă care se prelungia fără termin. Și nu pot uita o cîntăreață maghiară convinsă că între nația ei și a noastră numai sîngele va hotărî, dar care mărturisia lui Evolceanu oarecare aplecare pentru melancolia ochilor miei de douăzeci de ani.

În ce privește Germania găzduitoare, ea era represintată de singura familie a stăpînei: fata matură care era sigură că o iea Evolceanu pentru că-i făcuse de ziua ei un cadou de cărți, și alta, roșie și masivă, care păzia cu ochii îngrijorați un bărbat chimist care, chinuit de insomnie, își petrecea nopțile goale rotindu-se în odaie ca o fiară.

Toate erau așa de bine rînduite în această Germanie wilhelmiană încît se făceau de la sine, fără să ai nevoie a intra numai decît în legături cu oamenii, cu oamenii serioși și tăcuți, cari nu dădeau nimic de la dînșii, în străzile pline, dar lipsite de alt zgomot decît huruitul și pocnitul de copite al trăsurilor pe granit. Așa era și la Universitatea, clasic solemnă, cu statuia de aramă a lui Frederic-cel-Mare în față, „Universitatea regală frederico-

wilhelmiană“ în ale cărui culoare nu se purtau studenții, strict distribuiți în timp și spațiu, manevrînd didactic la sunetul de clopot, neobișnuit în Franța, care-mi amintia mie de musica analogă a Bucovineanului „domnu' Felix“ „pedelul“ importat de bunul „dem' Berlă“. Corecte, geometric perfecte, albe, curate, sălile de clasă, „auditoriile“, așteptau, cu studenți platnici, înscriși, presintîndu-și pentru iscălitură foile tipărite prin care se documentau „semestrele“, ascultători tăcuți, impresionați în aparență, ai unui „Lehrer“, care de obiceiu își cetia cu glas egal, de o sonoritate profesorală specială, un caiet bine scris, bine cusut și bine păstrat, în margenile precis fixate ale unei oare a cării trecere se sublinia de îndătinatele fîșiiri din picioare, cu efect iresistibil, ale ucenicilor.

Pe profesori, afară de unul singur și o singură dată, nu i-am cunoscut acasă, și nici la seminarii. Acea singură excepție m'a lecuit de dorința, sinceră, de a mai incerca. Era la istoria medie, și întrarea mea în odaia plină de tineri gata de războiu a fost semnalată prin căutături în care pentru fostul elev al unei școli francese nu era de sigur prietenie. Se analisa un text medieval și, cred, chiar din vremea cruciatelor, familiare mie, ba din secolul al XIV-lea, care-mi era așa de cunoscut: proiectul de expediție sacră al lui Guillaume Adam. În mediul neobișnuit, o întrebare, ca la liceu, mi se adresă mie, și, cum am slăbiciunea de a nu putea răspunde la somațiile prea imperioase, tăcerea mea m'a fixat visibil în judecata acelei tinerimi studioase, — „iată ce e școala francesă“, păreau să spuie douăzeci de ochi! —, pe care n'am căutat s'o mai revăd, mărgenindu-mă a-mi face la cursuri, mai mult sau mai puțin exact, „semestrele“.

Am fost o singură dată la bătrînul profesor ilustru Scheffer-Boichorst, care, cu ochii aproape pierduți și cu atîta experiență în schimb, avea curajul, în fața celui mai numeros și mai

admirativ public tineresc, să spuie, vorbind ușor, mai mult decît „franțuzește", că asupra bătăliei, asupra marii victorii nițiale din Pădurea Teutoburgică, a cării bogată bibliografie o dădea, nu se știe de fapt mai nimic. N'am fost mai asiduu la Ludwig Geiger, elevul și continuatorul lui Burckhardt, istoricul vestit al Renașterii, care îngîna prelung, oprindu-se la sunetul clopotului și în mijlocul unui titlu de carte, o poveste despre Rabelais, Ra-pe-lè, pe care o culegea din foile lipite de nas. De fapt, ca să spun adevărat, din cei trei cari-mi trebuiau, am rătăcit de vre-o două ori la prietenul Richard Sternfeld, Evreu sărac, pasionat de musică, mare prețuitor al Franciei, pe care o punea alături cu Anglia în prelegerile sale, dar ținîndu-se ca scriitor de Angevinii din Neapole, de cruntul Carol I-iu și de sfîntul lui frate, Ludovic al IX-lea: el îmi primise și tesa de doctorat, pe care nu era s'o trec însă la Berlin.

Atîta contact cu Universitatea, și o visită inițială, după ce un coleg german îmi scrisese, văzînd că mi-o dictează în zădar, *Gesuch*-ul, cererea de înscriere, redactată, în formele inviolabile, pe coala de hîrtie cuviincios îndoită în două, ca în cancelariile ostășești din secolul al XVIII-lea, la rectorul care era venerabilul, încercatul și în alte lupte decît ale științii, Virchow. Foarte albul, uscatul, slabul bătrîn cu barba rotundă și șuvița de păr pe frunte m'a contemplat prin ochelari și mi-a atras atenția asupra faptului, atît de penibil pentru vechiul liberal, adversar permanent, tenace, amar, dar fără noroc, al zeului care stăpînise pănă ieri, Bismarck — acuma vedeam prin Tiergarten, parcul iubirilor oprite, unde, spunea d-ra Döllen, suspinînd, trec prin umbră atîtea părechi, *Pärchen*, pe miniatura cancelarului, bietul general Caprivi, pe care studenții îl conjugau: *caprio, caprire, caprivi, capritum* — că de un timp, printr'o măsură atentatorie asupra drepturilor, vechi de atîtea secole, ale Universității autonome,

s'a desființat carcera ei și orice călcare de ordine în afară de zidurile înaltei școli e supusă legilor țerii și dată în sama organelor obișnuite ale poliției și dreptății. — Dar eu sînt, Excelență, de și încă așa de tînăr, *Oberlehrer*, profesor de liceu la cursul superior. — N'are a face ; ești înștiințat.

Inutilă recomandație, căci, pe lîngă altele, aveam destul de lucru.

Întăiu cu tesa care-mi putea mijloci doctoratul, impus de condițiile înseși ale trimeterii mele în străinătate.

La Paris, cetind paginile, frumos caligrafiate, ale operelor lui de Mézières, „Visul bătrînului pelerin", tratatele de propagandă a cruciatei, formasem planul de a scrie Istoria literaturii francese în secolul al XIV-lea, ambițios proiect pe care, ca și pe acela al unei Istorii a cruciatelor mai tărzii, neglijate de obiceiu, l-am urmărit multă vreme și, cum se intîmplă cu asemenea subiecte îndelung netezite și mîngîiate, nu l-am realisat niciodată. Dar, între altele, copiasem părți insemnate din romanul, asămănător, al lui Toma al III-lea, senior al marchisatului italian subalpin, pe atunci de influență exclusiv francesă, Saluzzo, „Cavalerul rătăcitor". Mă atrăgeau mai mult portretele de prinți contimporani, bine trase, unele considerații morale, cîte una și politică, decît fabula în felul obișnuit în acea vreme, cînd „Roman de la Rose", în a doua parte a lui, mai hotărît alegorică, dar plină de alusii contemporane, stăpînia sufletele. Vrînd să înfățișez acest produs literar, care nu era lipsit de interes, întrebuințasem și călătoria, umila mea călătorie a doua, în Italia ca să cercetez, din fugă, și manuscrisul de la Turin, care în curînd va cădea pradă flacărilor, așa încît lucrarea mea de doctorat, scărmănată cu ură de un Gabotto și un Rostagno, apărători îndărătnici ai istoriei lor locale bine știute, contra intrusului frances, a ajuns să fie înlocuitoarea parțială a textului dispărut. Era vorba acuma să reconstituiu și biografia

marchisului neastîmpărat și fără direcție, cavaler bătăuș, despre care se știau atîtea, dar fără să se poată ajunge altfel decît prin această unică încercare literară la un suflet omenesc interesant. Și astfel am cules răbdător ce informație măruntă se putea găsi, luînd ca basă acea istorie a senioriei lui Toma de medicul Muletti care m'a dăruit și cu o cronică iscodită de dînsul—și ce aspru am fost mustrat de unul dintre cei doi critici italieni pentru că n'am cunoscut desvăluirea cuprinsă într'un articol pe care unul îl strecurase în ...Buletinul oficial al Ministeriului de Instrucție Publică, poate pentru că-l refusase o revistă de chimie sau de telegrafie fără fir! Apucăturile mele literare îmi cereau neapărat să pun ceva carne pe oase, și astfel am creat un cadru cam larg pentru o așa de strîmtă figură, cu note asupra culturii și obiceiurilor contemporane, ceia ce mi-a adus, ca neuitată mîngîiere, laudele lui Jarry, autorul unui fundamental studiu despre dominația francesă la Genova, în care observa—și nu uit nici aceia — că în cartea mea nu e niciuna din acele „pointes acerbes qui déparent tant d'ouvrages de l'érudition moderne".

Scrisesem în limba germană, — vai, cu cîtă trudă, eu care abia o deprinsesem bine la scris și la vorbă cu ajutorul mesei din Dorotheenstrasse, și, noaptea, trezit subit din somn, purtam prin minte cuvinte fără legătură din vocabulariul care zilnic mi se îmbulzia! Dar Sternfeld mi-a observat părintește că e mult de îndreptat, indicîndu-mi și un Polon obișnuit cu asemenea revisii (pe urmă am aflat de la un coleg romîn că asemenea revisii înseamnă de obiceiu o redactare, el însuși, foarte lăudat pentru forma operei sale de debut, dînd mai mult idei și fragmente...). Se și revăzuseră cîteva pagini cînd am fost chemat pentru a presta înaintea decanului Facultății, unul din ginerii marelui Mommsen, jurămîntul că mi-am făcut tesa „fără niciun ajutor". — Dar este cineva care

mi-o revede. — N'are a face. Aşa se întîmplă cu toţi străinii.—Dar nu pot jura ! — Atunci mergi la Lipsca, unde se primesc tesele şi în limba francesă şi în orice alta, şi chiar în a d-tale, dacă este cine să ţi-o poată ceti.

Şi astfel am dăruit un creion de aur Polonului, mi-am luat tesa şi timp o lună de zile am tradus-o în franţuzeşte, luînd apoi, — fără a-mi retrage actele, desinmatricularea cerînd o taxă, şi am fost deci desinmatriculat din oficiu—, trenul pentru Lipsca.

Dar lucrul cel mai de samă pe care-l făcusem la Berlin era altul, unul pe care-l începusem încă de la Paris, iarăşi fără să mi-l fi cerut nimeni, ba chiar fără ca nimeni să-l fi aprobat şi preţuit.

Împins de instinctul care leagă pe orice om sănătos de ţara şi de neamul lui, m'am trezit în Biblioteca Naţională cercetînd catalogurile la secţiunea care priveşte Orientul european, şi un fior de bucurie, mai străbătător decît acela care întovărăşia şi descoperirile cele mai neaşteptate şi mai frumoase în alte domenii, m'a pătruns cînd între „noile achisiţii" am găsit scrisori de-ale pretendenţilor noştri domneşti ca enigmaticul Ioan Bogdan pe vremea lui Henric al IV-lea şi fiul lui, ba chiar de ale Domnilor din secolul al XVII-lea, în legătură cu propaganda catolică pe care ambasadorii regali o făceau la Constantinopol. S'a strîns astfel, pe lîngă recolta vastă în legătură cu tesa mea, şi un mănunchiu de acte româneşti sau privitoare la Romîni, pe care m'am grăbit să-l comunic — cui altuia ?, lui Xenopol. Răspunsul, pe care l-am auzit apoi şi oral, în apariţiile la Paris ale profesorului mieu, a cărui fermecătoare tinereţă de spirit se distra de orice : de jocul marionetelor care-l pasiona — cîte marionete nu le manevrase el ca istoric ! — şi chiar de ocasia ce i se oferia de a duce acasă supt ploaie pe o biată grisetă care nu-şi luase umbrela — era descurajant,

de și, chiar de atunci, descurajarea nu întra in obiceiurile mele: „Istoria Romînilor am scris-o eu; nu e nevoie să se revie asupra ei; caută-ți de istoria universală, unde te așteaptă, la Iași, catedra lui Nicolae Ionescu".

Eu însă am perseverat și, ajuns la Berlin, am întrat, din capul locului, la Archivele de Stat, unde, înaintea mea, cineva ocrotit de Zinkeisen, istoricul Imperiului Otoman, mai căutase numai, pentru ineditele pe care le-a dat apoi în „Tesaurul" său: Papiu Ilarian. Ce de lucruri nouă îmi răsăriau în cale, până la uneltirile contra Turcilor, cuprinzînd și planul de a prinde pe Sultan, pe care Petru Rareș le făcea electorului de Brandenburg prin trimesul său! Atîtea alte lucruri veniau din epoca de cruciată modernă a lui Ioan Sobieski, regele Poloniei. Nu lipsiau nici legăturile cu Prusia secolului al XVIII-lea, ca acel refus al asprului Frederic Wilhelm I-iu de a asculta pe nu știu ce spion moldovean. Dar aici, renunțînd să fișii din picioare la Geiger și chiar să asist la lecturile blajine ale lui Sternfeld, am luat răbdător, sistematic toată corespondența de la Constantinopol a trimeșilor prusieni, și m'am apucat chiar de lunga, greaua, obositoarea muncă, neplătită și nerăsplătită, și până la capăt, a copierii atît de folositoarelor rapoarte consulare din Iași și din București până pe la 1830, extrema limită îngăduită, de la care alții ar avea să continue azi, în loc să-și batjocorească predecesorii și ajutătorii. Nu pot spune în de ajuns ce mîndru eram privind materialul care se îngrămădise zi de zi așa de mult și a cărui publicare o așteptam cu o așa de firească nerăbdare, dar pot asigura că n'am mîncat în spectacole, primblări și aventuri, ca mulți alții, banii cu îngrijire economisiți ai binefăcătorului mieu prin bursă, Iosif Niculescu.

Fără regret am părăsit Berlinul. Nu lăsam în urmă niciun profesor de care să fi fost legat, niciun coleg german, dar absolut niciunul, pe care să-l fi cunoscut, nicio

apropiere de care să mă fi învrednicit, ba nici măcar o prietenie românească de care să fi fost petrecut la gară și de la care să-mi fi picat vre-odată două rînduri de scrisoare.

La Lipsca intram în adevărata viață germană, în viața germană a Sudului, mai blîndă, mai zîmbitoare, mai prietenoasă, o viață „născută, iar nu făcută", fără nimic din constrîngerea pe care în orice detaliu a existenței o găsisem la Berlin, tot așa ca și în zilele mari cînd, de pildă, cu steaguri imperiale fîlfîind pretutindeni, prin gardul unei mulțimi foarte bine păzite, dar, trebuie s'o recunosc, fără nici urmă de brutalitate din partea poliției cu țepi în coifuri, trecea ca fulgerul în cupeaua cu geamurile negre însuși tînărul autocrat rusesc. În Saxonia, voiu putea să văd făcînd semne de prietenie în dreapta și în stînga pe atît de albul rege Albert, pe care-l încunjura vădita iubire a unui popor bun, și până și în mersul trupelor purtînd pe chivără soarele altei dinastii se deosebia îndată un alt ritm decît acela, solemn, precis și sec, al Berlinului.

Orașul era apoi dominat de două elemente care la Berlin se dădeau de la sine pe planul al doilea față de strălucirea Curții și de trufia militară : întâiu negustorii, al căror bîlciu, pe care nu l-am văzut, însemna și acuma destul de mult, de și nu mai veniau, ca odinioară, oamenii Orientului, Grecii, ca și Moldovenii și Muntenii, vechii noștri Lipscani, cu hainele lungi și largi și cu imposantul ișlic pe capetele rase și, apoi, pe lîngă dînșii, studenții de la Universitatea cu lung trecut până în evul mediu, la care se adunau tineri din multe națiuni, și atîția chiar din acest Răsărit al nostru. Ieftene restaurante pentru un asemenea tineret, care, și din causa composiției lui variate, n'avea nimic din vioiciunea provocantă a frecventatorilor Universității parisiene, serviau berea de Pilsen în pocale înalte și gustoase amestecuri culinare pe scoici, în aier liber, încălzit de un mai prielnic soare. Cine voia putea

să meargă și în imprejurimi, unde nu găsiai tristul nisip, plantat cu de-a sila, al Brandenburgului. Erau firește și teatre, și atîta musică pretutindeni, pentru cine avea mai puțină muncă și mai multe mijloace decît mine, grăbit să mîntuiu cît mai răpede cu doctoratul.

Și trecutul avea aici mai multe drepturi, fără a fi concurat de o puternică viață modernă, de caracter american, ca dincolo. Lîngă mine chiar, în acest oraș unde se răspîndise ceva din catolicismul, impus de coroana regală a Poloniei, purtată mult timp de Wettini, se ridica turnul puternic al bisericii Sfîntului Petru, Bederskirche în pronunția locală. Cine avea vreme ar fi avut și alte elemente istorice de găsit.

Societatea internațională lipsia, bine înțeles, cu totul. S'au dus Americanii ciudați și frumoasele Americane, Grecul placid, lupava Norvegiană, Plessen amenințînd cu mustățile două cornuri ale lumii, Iaponesul în căutarea unui nou împrumut, Maghiara cu părul rutilant, gata de o romanță de iubire, și chiar grupul de Romîni harnici la studiu și răi de gură. Eram, lipsit de tovarăși, în rîndul din urmă al unei case fără zgomot, fără locatari visibili, în care portarul, găzduitorul mieu, biet om cu familie, năcăjit de studenții beți cari-i sunau clopotul degeaba în fiecare noapte, îmi recomandase stăruitor mobila, scumpă după punga lui, și venia să și-o verifice necontenit; altfel, fata-și lăsase în odaie scrisorile Corneliei, sora lui Goethe, interesante mărturisiri ale unui simțitor suflet mediocru, și la plecare familia aștepta jos cu un buchet de flori în mînă de care poate întreg Berlinul n'ar fi fost capabil.

Se apropia vacanța, și nu era vreme să ascult cursurile, folosindu-mă numai de trimestrele berlinese. Iarăși lipsei mele complecte de călăuzire i se datorește faptul că n'am găsit cu cale să ascult un singur ceas la profesorii cari trebuiau să mă examineze și cărora această lipsă de atenție nu putea să li placă prea mult. Nici nu i-am visitat, văzîndu-i

numai în ziua examenuiui, afară de unul singur, Lamprecht, care luase asupră-şi, după moartea bătrînului Maurenbrecher, tesa mea.

Pe atunci ideile lui nu străbătuseră lumea şi nu se discuta teoria succesiunii epocilor tipiste şi individualiste, cu tot ce s'a adaus pe urmă la această linie dominantă, şi nu se succedau volumele unei Istorii a poporului german atît de profundă ca gîndire şi de neobişnuită ca formă. Nu se grămădiau în jurul celui de curînd sosit studenţi de toate neamurile, în frunte cu Iaponesii gata să jure că în istoria lor naţională, pentru care se comanda larg informaţia, toată concepţia profesorului se verifică pe deplin. Masiv, cu osatura lui Luther în figură, aspru de o barbă rebelă, în ochi cu o privire a cării bunătate era amestecată şi cu multă maliţie, el s'a interesat de studiile mele francese, de cuprinsul şi de lacunele lor, reţinînd pe acestea din urmă, şi mă va întreba tocmai din domeniul lor. Nu gîciam ce relaţii voiu avea pe urmă cu omul, de o aşa de sigură şi de prielnică memorie faţă şi de un student atît de străin şi de puţin pregătit în chestiile care-l interesau pe dînsul mai ales, căruia pentru posibilităţile mele de publicare în limba lui era să-i datoresc aşa de mult.

Ideia că, alegîndu-mi trei materii după regulament: deci, pe lîngă istoria universală, limba latină şi literatura francesă, la a cării cercetare în secolul al XIV-lea mă prinsesem, cum am spus, trebuia să şi lucrez la o pregătire specială, nu-mi trecea prin minte. De altfel convingerea că la un examen e bine să te presinţi nu cu ce ai îmbucat atunci, ci cu ce posezi obişnuit şi permanent, cu ce ţi-ai însuşit în adevăr şi serios, o aveam şi atuncea. Vremea mi-o petreceam deci în acele cîteva săptămîni de Lipsca numai cu facerea corecturilor, lacom aşteptate, la tesa a cării răspundere o simţiam aşa de puternic încît telegrafiam îndreptări, scump plătite, revisorului frances,

un istoric al Parisului, pe care mi-l impusese referentul al doilea, Birch-Hirschfeld, care se declarase filolog romanic, dar fără siguranță în ce privește stilul frances curent. Și aici, unde nu erau Archive de Stat, continuam goana după inedit, și în vederea istoriei cruciatelor tărzii, pentru care era un oarecare material în manuscriptele din Bibliotecă, dar mai ales pentru istoria Romînilor, care nu era specialitatea mea, dar care mă cucerise din ce în ce mai mult; am avut mare satisfacție găsind un volum din corespondența polonă a secolului al XVI-lea începător, *Acta Tomiciana*, pentru partea care nu fusese încă tipărită, și am îmbogățit cu extrase de acolo colecția la care țineam așa de mult.

Examenul de doctorat se făcea fără nicio solemnitate — Iașul apărea măreț în urmă! — prin vre-o cămăruță oarecare, de la profesor la profesor, cu un singur element de datină, fracul de împrumut, purtat până atunci de atîția, mai deștepți și mai proști decît mine, care înlocuia vechea robă medievală. Publicul nu era admis. Totul se petrecea simplu și iute.

Lamprecht și-a făcut plăcerea de a mă întreba tot instituții merovingiene, pe care, ascultător distras al lui Monod, preocupat el însuși, de altfel, de probleme relative la izvoarele înseși ale acelui timp, nu le prea știam, sau nu le știam mai de loc. Și istoria medievală a Germaniei mi-a cășunat numeroase și neplăcute surprinderi. Numai cînd m'am simțit pe terenul mieu, în secolele la care lucrasem pentru cele două tese ale mele, cînd întrebările au lunecat într'acolo, am putut riposta la „aber nein" al examinatorului:—„De data aceasta e însă *ja*, domnule profesor", am răspuns, știind ce spun. —Și de ce ?— Pentru că mă aflu pe terenul mieu,. nu pe al d-voastră. De fapt, știm așa de puțin și unde credem că știm mai bine! Probabil că și filosofia din capul cel bun și larg al lui Lamprecht ajunsese la aceiași, și tristă și mângîie-

toare conclusie, căci nota pe care a dat-o atîtor insuficienţe a fost relativ bună.

Bună a fost şi aceia la limba latină înaintea frumosului, nobilului bătrîn Wachsmuth, la care totul era şi impunător şi aşa de părinteşte simpatic. A părut că-l impresionează declaraţia mea, care se sprijinia pe o conştiinţă sigură, de mult intemeiată, că mă poate întreba din orice autor şi în orice loc. A deschis pe Virgil, la *Culex*. Şi, cu toată iniţiarea mea relativ nouă, de abia un semestru, în germana vorbită, traducerea a mers destul de bine. Un singur lucru-mi lipsia: numele nemţesc al ţinţarului, pe care, cu un zimbet prietenos, mi l-a dat marele erudit, al cărui nume îl cunoşteam de mult din ediţiile lui, pe cînd nimeni nu-mi vorbise încă de ce este şi de ce poate Lamprecht.

A fost o adevărată cursă examenul la literatura francesă, unde mă credeam mai deplin asigurat. M'a împiedecat de a-mi aduna răpede ideile şi necontenitul obiect de distracţie care era însăşi figura examinatorului: Birch-Hirschfeld, autorul unui foarte bun manual, splendid ilustrat, în acest domeniu, bătrîn slab, mărunt, avea o figură care reda în foarte micşurat pe aceia a lui B. P. Hasdeu. Mă plictisia, şi-mi venia a rîde. Filolog mai mult decît istoric literar, avînd interes cu deosebire pentru vechile texte, el m'a întrebat de la început, şi cu stăruinţă, despre acea Viaţă a Sfîntului Alexie, care se crede aşa de veche şi de care ocupîndu-mă pe urmă tocmai din năcaz pentru această umilinţă, am găsit dovada că, tratînd despre un sfînt aşa de caracteristic bizantin, la modă supt Comneni şi urmaşii lor imediaţi, şi dînd Laodiceii numele, impus de cruciaţi, de *Liche*, nu poate fi decît posterioară sfîrşitului secolului al XI-lea. La tot ce spuneam, adesea atit de vag, răspunsul era un continuu şi dulce „Sehr gut". Ce însemna amabila apreciere, am putut afla pe urmă, cînd i-am văzut nota.

Dar toate aceste neplăceri, pe care, obișnuit să mă observ necontenit, atent și crud, să mă judec mai aspru decît oricine și să mă pedepsesc pipăind îndelung rana mîndriei, le-am simțit adînc, nu m'au împiedecat să capăt peste cîteva săptămîni, nu diploma pe care ar fi așteptat-o prețuitorii „fenomenului" de la Iași — așa-mi zicea cutare din cele mai inteligente, dar mai corosiv glumețe din colegele mele de acolo —, dar una în care mi se dădea la tesă o „dissertatio egregia" și la oral un „cum laude".

Se pare că, mult mai tărziu, prințul Ferdinand al României, asistînd la jubileul acestei Universități din Lipsca, unde și el fusese student, a fost surprins cînd în nu știu ce discurs s'a pomenit și numele fostului student de acolo care era acuma istoricul Rominilor și al Imperiului Otoman in chiar marea colecție a lui Lamprecht. O scrisoare de necunoscut mi-a comunicat în vechea căsuță țerănească de la Vălenii-de-Munte această informație, care se poate să corespundă adevărului, de și n'am crezut că trebuie s'o verific.

De acum înainte aveam luni, multe luni, peste un an, libere înaintea mea, care-mi făcusem datoria față de Stat și de umbra lui Iosif Nicolescu, luînd, cum mi se ceruse, diploma de la Hautes Études și doctoratul german. În loc de un poate meritat concediu de primblare, m'am aruncat cu și mai multă pasiune în căutarea lucrurilor nouă despre acel trecut romănesc pe care din inimă îl doriam tot mai mare, capabil să-și găsească un rol, cunoscut și recunoscut de toți, în vastul cuprins al istoriei universale.

La atîta mă gîndiam, literatura francesă din secolul al XIV-lea, cruciatele tărzii căzînd acum pe planul al doilea.

De aceia am plecat la Dresda, unde știam că voiu

găsi, în Archivele de Stat de acolo, corespondențe diplomatice, din Constantinopol și de aiurea, care trebuiau să vorbească și de noi, pe lîngă ce alte descoperiri îmi putea reserva o soartă mai bună.

Am nemerit acolo primitoarea casă a unei bătrîne cu numele polon și a fiicei ei, trecută de vrîsta cînd de obiceiu se mărită fetele. Era în Katharinenstrasse, cartier tăcut și pașnic, unde se poate lucra perfect. Îngrijirea era cea mai bună și unui chiriaș ieftèn de bani i se permitea și puțină bucătărie în casă; mai pe urmă, atîta vreme, la fiecare început de an, primiam din partea lor o bună scrisoare pe toate patru paginile, care dovedia o amintire mișcătoare. Împreună cu buchetul de la Lipsca, ea dădea o ideie din cele mai favorabile despre inima acestor Saxoni.

Ce frumos se înfățișa orașul, față de amintirile greoiului, încărcatului Berlin și de puținătatea relativă a practicei Lipsce! Se simția aici, nu numai mîndria regalității peste o țară luxoasă, de pompă orientală, legătura cu Varșovia profund străbătută, în acel secol al XVIII-lea, de spiritul frances, dar și o finețã de gust deosebită. Dacă pe podul dintre Dresda Veche și cea Nouă, unde eram eu, agentul de poliție te mîna aspru pe partea unde trebuiau să meargă cei veniți dintr'o anume direcție, cînd ajungeai în regiunea care cuprindea Palatul, de un așa de neted și cochet stil Ludovic al XV-lea, privirea se întindea asupra armoniosului complex de construcții care constituie Zwingerul. În Berlin cercetasem musee așa de vast concepute și, supt frontoanele de un clasicism atît de țapăn, cu atîta pricepere împărțite și presintate, eleganța Museului din Dresda, care conținea cîteva din cele mai prețioase pînze italiene, era însă inegalabilă.

La Bibliotecă, unde am aflat două pentru mine prețioase cronici venețiene din secolul al XV-lea, dar și gramatica greacă a unui Petru-Vodă, care se pare a fi

fost fratele omonim, din Cipru, al lui Petru Cercel, la Archive, unde rapoartele din Turcia adăugiau zilnic la cunoașterea trecutului românesc, dădeam și peste relații întîmplătoare cu pribegi ca acea tînără și șireată țiitoare a lui Gheorghe Ștefan, Ștefania Mihaiłova, care, înainte de o mare aventură la Moscova chiar, se presinta ca legiuita văduvă a bătrînului ei concubin. Iar seara, după osteneli așa de bogat răsplătite, în fața ochilor obosiți se strecurau apele de argint ale largii Elbe, iar pe povîrnișul malurilor prefăcute în grădini se întindeau pentru încîntarea sufletului straturi de flori măiestre, cu iubire pregătite, care duceau mintea la Versailles și la cele două Trianon, pe care August al II-lea și al III-lea cătaseră cu ambiție să le copie și în reședința lor electorală din Germania, ca și în Varșovia, care și pînă azi păstrează credincios această influență a eleganței francese.

Puteam crede că voiu găsi alte asemenea corespondențe la München, unde, pe o cumplită vreme de iarnă, cu un ger care te tăia, am debarcat pentru a continua studiile care mă stăpîniau așa de mult.

Lumea era aici alta, atîtea erau, și sînt, fără îndoială, și azi deosebirile dintre multele Germanii pe care nu le-a fost redus la același numitor, ca provinciile francese, și ele pe vremuri atît de diferite în toate privințile, aceiași dinastie, cu puteri absolute, aceiași modă, căreia nimeni n'are dreptul să-i resiste. Berăriile, de unde-mi aduceam și eu, în apartamentul studențesc din Türkenstrasse, cu greoaia poartă de fier, porția cotidiană de bere, erau pline de lume, și am văzut, în zile de mare serbătoare, și soldați cu leul Bavariei pe coif împleticindu-se pe stradă. Și la bibliotecă, unde găsisem atîta de lucru pentru manuscripte, conservatorul cu barba lungă, rotundă, turna pe gît în fața mea o sticlă întreagă și tremura apoi din picioare. Nu mai era aceiași ordine firească și distincție

nativă pe străzile largi, bine croite, pe care se ridicau toate plagiatele italiene ale lui Ludovic cel d'intăiu şi lui Maximilian, o copie a Palatului Pitti stînd lîngă ciudata construcţie cu multe fereşti a „Maximilianeului" şi lîngă Propileele care arătau aşa de stîngaciu şi de nepotrivit cu clima simpatia pentru Grecia unde a purtat coroana o mlădiţă a Wittelsbachilor, regele Otto.

O lume care, afară de ce-i putea da momentan băutura naţională, mi-a părut, chiar după sumbra aparenţă a nemulţămitelor clase populare din Paris, înăcrită şi înrăită. Ştiam că după generosul şi cavalerescul nebun Ludovic al II-lea, mort pe lacul artificial din castelul său, încleştat cu medicul engles, era un rege, bietul Otto, care, ca Nabuhodonosor din Biblie, păştea iarba în curtea castelului său. Proprietara mea era soţia unui nenorocit care zăcea într'o casă de nebuni; cînd i s'a anunţat moartea acestuia, niciun sentiment nu i s'a întipărit pe faţă. Pentru un chibrit căzut pe vechea catifea a unui fotoliu, mi-a cerut să-l îmbrac din nou şi a părut mirată cînd am reţinut îmbrăcămintea uşor găurită. Lucruri mici, care spun însă mult.

Aici, bine înţeles, nu mai era corespondenţa constantinopolitană, la care se putea merge cu siguranţă de a găsi detalii necunoscute de istorie românească, dar pentru năvălirile Turcilor prin văile Alpilor germani, pentru hotărîrile de diete contra primejdiei musulmane materialul era bogat şi interesant, fără să lipsească şi eventuale atingeri cu viaţa românească de odinioară, în acel domeniu, aşa de pitoresc, al pretendenţilor la tron cari rătăciau de la o Curte la alta, totdeauna plini de genealogie şi lipsiţi de bani, cu mîna întinsă pentru un subsidiu ca să meargă la Constantinopol să-şi capete dreptul de moştenire, pe care-l pretindeau incontestabil, dar de loc grăbiţi să ajungă acolo. Din colecţia lui Hermann Schedel, făcută cu atîta dragoste şi cheltuială în secolul al XV-lea, am cules

scrisoarea nepreţuită a lui Vlad Ţepeş către regele Mateiaş al Ungariei şi alte ştiri despre această epocă de glorioase lupte defensive, dar n'aveam nicio înţelegere pentru vechea artă, aşa încît la manuscripte, unde ceream să mi se aducă, supt cuvînt că mă ajută cu ştiri subsidiare, orice şi de la tipărituri, n'am făcut să mi se arăte manuscriptul de la Neamţ, scris şi ilustrat de diacul Teodor, „fiul lui Mărişescul" sau Mărăşescul.

Într'un colţ de Bavarie, bătrînul Nürnberg, din ale cărui case nu s'a clintit o piatră şi care-şi închide viaţa actuală între fortificaţiile medievale pe care le-am văzut albe de ninsoare supt un zimbitor cer de ghiaţă, mă atrăgea mai mult dintr'un sentiment romantic decît din credinţa că cercetările mele, mai toate în domeniul dietelor ocupate cu pericolul turcesc, pot fi răsplătite. Oraşul lui Peter Vischer mi-a dat, de altfel, pe neprevăzute, şi însemnarea cu privire la medicul german al lui Ştefan-cel-Mare, pe lîngă încă un moment din viaţa rătăcitorilor „fii de Domni" cari luau Europa în piept, miluiţi de toţi prinţii şi de toate oraşele. Îl văd încă aşa într'o sclipire de ghiaţă — şi ce îngheţate erau şi odăile trecătorului mieu adăpost! — supt cerul nemilos de albastru.

Ştiam de mult că în Innsbruck, capitala Tirolului austriac, a petrecut o dureroasă pribegie Petru Şchiopul cu fiul său Ştefan şi că zilele nenorocitului bătrîn s'au isprăvit în aceiaşi muntoasă provincie a Habsburgilor unde-i zac şi oasele. Călătoriile mele, care păreau că despică nu atît locurile, cît vremurile înseşi, trebuiau să mă ducă neapărat şi în locurile acelea. O bursă bine chibzuită ajunge la multe cheltuieli... Şi nu m'am gîndit niciodată că pot să cer un adaus la dînsa, ba nici măcar ajutorul pentru tipărirea tesei de la Lipsca.

Aşezat pe malul Innului, iute şi clar rîu de munte, aducînd parcă în undele lui grăbite sunet de tălănci de

pe munte și ecoul cîntecelor răsfrînte pe stînci de la stînele singuratece, Innsbruckul avea în străzile lui înguste, în cele cîteva portice, în catolicismul lui entusiast și copilăresc, în sunetul multelor lui clopote ceva dintr'o prevestire a Italiei. Altfel, se trăia foarte nemțește în odăile largi din casele vechi, cu berea, adăugită de dînsul cu apă, pe care mi-o aducea zilnic băiatul casei. Nu Austria pudrată și birocratisată din Viena, ci o bună Austrie veche, foarte veche. Un fotograf prieten, Arnold, care mi-a luat înfățișarea peceților domnești ale lui Aron-Vodă și lui Ștefan Surdul, dădea acestei retrageri studioase din tot ce era viață împrejur farmecul zimbetelor unei familii frumoase și bune; ce durere a fost pentru drăgălașa fetiță de vre-o șapte ani plecarea străinului de care în niciun chip nu voià să se despartă!

Dar din orașul care păstra în marea biserică din centru oscioarele chinuite ale copilului domnesc mort în pragul vieții nu se putea culege așa de în pripă, cu gîndul la Italia vecină, tot materialul de Archive, atît de bogat, care nu se întindea numai asupra acestor ani în cari se chinuiau între străini Voevozii Moldovei, ci și asupra relațiilor privitoare la noi din vasta corespondență a arhiducelui Maximilian, menit să fie stăpînitorul Ardealului cedat de Sigismund Báthory. Pentru aceasta va trebui să mă întorc înapoi, în împrejurări cu totul deosebite de acestea.

Coborîndu-mă pe același drum pe care-l făcuse cu patru ani înainte beteagul, obositul, setosul de soare și de limbă italiană, pe care s'o poată cît de cît înțelege, Petru-Vodă, am văzut, în primele zile de primăvară, atît de înaintată în Tirolul sudic, pronunțat italian, strugurii de glicină violetă atîrnînd pe zidurile înegrite și bisericuța franciscană lîngă care un călugăr olog și stins de suferință îmi arătă locul unde știa bine că s'au coborit rămășițele mucenicului domnesc plecat în lume de grija

creştinătăţii şi din marea iubire pentru plăpîndul lui fiu. Şi aici îmi reseŗvam să mă intorc înapoi, în speranţa, care s'a dovedit zădarnică, de a găsi ceva din acest trup românesc frămîntat atîta vreme cu ţărîna străină.

Şi prin pasul Veronei, odată cu soarele cald, am ajuns din nou la Veneţia, şi în prima conversaţie cu cărunta „văduvă Gregoretti, născută Predonzani" m'am dovedit, fără ştiinţa mea, aşa de plin de lumea în care trăisem pănă atunci, încît, crezînd că o fac în italieneşte, îi vorbiam de jumătate de ceas într'o limbă din care ea nu înţelegea un cuvînt.

Data aceasta, Veneţia, adevărata Veneţie, istorică şi populară, m'a înfăşurat, m'a prins, m'a reţinut şi străbătut cu totul, întreg, luni de zile, care erau şi fisiceşte, pentru ochii miei, pentru fiinţa mea întreagă, nu numai pentru sufletul bucuros de zilnica descoperire, o fericire.

În fiecare dimineaţă, urmărind toate legăturile, în prima jumătate a secolului al XV-lea, ale Republicei veneţiene cu Orientul, mă îndreptam cu vaporaşul spre debarcaderul dei Frari, şi, înfundîndu-mă în secretul străduţelor pe care nici acuma, după sute de drumuri, nu-l stăpînesc cu desăvîrşire, căutam cu ochii piaţeta de-asupra căreia se ridică supţirele turn de cărămidă palidă al bisericii Franciscanilor. Alături, în casa albă care-şi întinde coastele către canalul glauc, pe cînd de cealaltă parte florile se revarsă de pe balcoane, canarii cîntă în cuşte şi feţe brune răsar în cadrul arhaicelor fereşti, e ca o comoară care poate să ajungă învăţaţilor din toată lumea ca să cerceteze secole întregi legături nesfîrşite în toate direcţiile. Bine primit de la început, cu toată marea mea tinereţă, îmi ocupam locul unde registrul cerut îşi deschidea foile de pergament ca ivoriul, pe care stătea răsfirată simpatica scrisoare a evului mediu. *Trova, trova sempre?*, întreba prietenosul supraveghetor. Şi, astfel, zi de zi se în gră-

mădiau notele cuprinzînd o viață întreagă. Iar, la întoarcere, înșirînd pe jos aceleași strădițe, trecînd de la un *campiello* de granit și de marmură la altul, nemeriam în sfîrșit în acel Campiello del Vin, în dosul Otelului Danielli, unde, la ciocănitul vechiului mîner de fier, apărea, cu obișnuitul *Chi è*, găzduitoarea mea timp de aproape jumătate de an.

O surprindere extraordinară mă aștepta la Archive. Palidul mieu vecin de masă, Urbani di Gheltof, mă găsi într'o zi trudindu-mă înaintea unor manuscrise românești rătăcite la Veneția din schimbul cu Viena, care cuprindeau traducerile din Viața lui Scanderbeg și a necunoscutului sfînt catolic Iosif Calasanzio, duios făcute de întemnițatul Vlad Boțulescu de Mălăiești, secretarul, puțin ilusionist și puțin șarlatan, al stăpînului, închis și el pentru înaltă trădare, Constantin Cantacuzino, fiul lui Ștefan-Vodă și nepotul lui Constantin Stolnicul, care se visase despot al Sîrbilor liberați. Nu fusesem deprins la Iași a ceti cirilica manuscriptă, și, cînd am fost întrebat ce se cuprinde în aceste biete cărțulii scrise la întunerec și în mucezeală, mi-am cheltuit toată atenția ca să gîcesc. Ajunsesem la resultatul care mă împiedeca de a părea ignorant în rosturile cele mai firești ale țerii mele, cînd prietenul de ocasie, menit unei soarte tragice, îmi anunță că are și el din moștenirea tatălui, archivist la Murano, lîngă Veneția, unde se vînduseră hîrtiile unei mănăstiri de femei, scrisori românești. A doua zi îmi aducea primul pachet, în care, spre una din acele uimiri bucuroase de să crezi că vei face o boală, mi se desfăceau pe frumoasa hîrtie ornamentată de fabricație venețiană scrisorile trimese din București ale Doamnei Ecaterina, soția levantină a lui Alexandru, Domn al Țerii-Românești, și ale fiului ei, Mihnea, adresate către sora, către mătușa Marietta Adorno Vallarga, care-și căutase un adăpost de bătrînețe în cămăruțele călugărițelor muranese. În zidul de întunerec

al trecutului nostru de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, o poartă de lumină se deschidea, şi se vedeau printr'însa umblînd, luptînd, călătorind, suferind, întocmai ca noi de astăzi, Doamne imperioase, coconi meniţi unui turbure viitor, boieri și negustori, din lagunele Adriaticei până la malurile dunărene de unde eu însumi veniam. Mult m'am trudit apoi, cu tresăriri de bucurie, ca să desfac încurcata și umila lor literă grecească...

Urmărind aceiași reconstituire a încercărilor de cruciate după epoca lor clasică, mergînd deci pe linia acelora pe care le povestisem pentru secolul al XIV-lea, am trecut la Milan, așezîndu-mă într'una din stradele întortochiate și înguste care se învîrtiau în jurul Domului alb cu sfinţii cei mulţi, care vărsa din clopotele sale binecuvîntarea asupra oamenilor şi locurilor. Treceam de acolo, de la ceasornicarul care-mi pusese la disposiţie două odăi, la Archivele de Stat, pline de lucruri prea de aproape etichetate, până la imposibil, după ţeri, și căutam acolo și cîte o întregire la recolta mea de lucruri româneşti, descoperind de pildă că un editor ungur înlocuise fără a sta pe gînduri „Valacco“ de la Ioan Hunyadi cu „Transilvano“. Se opria din cînd în cînd o trăsurică de piaţă din care era coborît pe braţe un bătrînel stors de puteri, dar hotărît să-și facă datoria până la capăt şi care nu era altul decît Cesare Cantù, însuși autorul formidabilei Istorii a lumii întregi pe care de multă vreme n'o mai cetia nimeni.

M'am dus la Florenţa, unde am putut să gust intr'o odăiţă curată și liniştită marea pace sacră de care sînt stăpînite toate, și până în tulburatele noastre vremi fără astîmpăr, în cetatea închinată Maicii Domnului a Florilor, și apoi în vălmășagul napolitan unde acum toată luarea aminte-mi era prinsă de cercetarea răbdătoare a conturilor catalane ale lui Alfons de Aragon şi a registrelor unde ici

și colo se mai întîlnia cîte o fărîmă de informație orientală.

Lămuririle asupra cruciatelor tărzii se cereau neapărat complectate și în tesaurul medieval al republicei surori cu Veneția, Genova. Trăia încă bătrînul Desimoni, care dăduse la lumină legăturile Republicei genovese cu Famagusta Ciprului, cucerire și colonie a strămoșilor săi, și el însuși mi-a dat primile direcții; Belgrano tipărise extrase din socotelile Perei constantinopolitane, și tot ce se poate ști despre marea creațiune a Genovesilor în Crimeia, splendida Caffa, păzită de *orguxii*, între cari erau și „Valahi ungureni" și „Valahi poloni", adecă Moldoveni și Munteni, fusese publicat în „Actele societăți ligure de istorie a patriei" de Amedeo Vigna.

Dar era încă destul de cules, nu atîta în ce privește istoria Romînilor, pe care, o viață întreagă, în tot ce am făcut, n'am pierdut-o din vedere, — și totuși era ceva de cules în rapoartele ambasadorilor genovesi din Constantinopol, și fantoma cîte unui pretendent din secolul al XVI-lea îmi trecea răpede înainte, unele acte mai tîrzii, întrebuințate de Hasdeu, fiind, foarte curios, dispărute —, cît pentru relațiile orientale, în „Sindicamentele" Perei, în conturile, lăsate la o parte de Vigna, ale acelei interesante colonii crîmlene. „Oficiul Romaniei", adecă pentru Imperiul bizantin, mi-a dat o bogată recoltă. Aveam, cu ce găsisem, așa de numeros și așa de important aici, tot ceia ce-mi trebuia pentru o lungă activitate de istoric, în mai mult decît o direcție — și pînă astăzi mi-a rămas inedit din această adunare zeloasă de materiale în mai multe țeri.

Cu acest tesaur, care aștepta numai o prelucrare înceată pentru a da o basă mai largă istoriei neamului mieu, mă întorceam, după anii de studiu isprăviți, în vara lui 1894.

În tot cursul unor studii care nu erau ușoare și care ceruseră concentrarea cea mai aprigă asupra lucrurilor de învățat și asupra lucrurilor de scris, nu întrerupsesem o clipă relațiile cu țara, unde mă aducea fiecare vacanță. E adevărat că acolo nu mai găsiam, în ce privește prieteniile, ceia ce lăsasem. Încă de atunci am putut prețui ce înseamnă la noi „să lucrezi" pe cineva, să-l dărîmi încetul pe încetul în sufletul altuia prin exagerarea lucrurilor care sînt și prin îndrăzneața inventare a celor care nu sînt. Scrisesem din Paris lui Hasdeu, și fonetismul mieu fanatic, care mă făcea, ca bun Ieșean de la „Contemporanul" ce eram, să scriu: „ieu" și „ieste", mă ispitise a înlocui pe consacratul „Hasdeu", într'o scrisoare, și nu numai pe copertă, cu „Hijdău". Atîta a lipsit pentru ca toată dragostea de odinioară să se împrăștie. Am primit un răspuns mînios cu „Yorrhga", care mi-a comunicat iremediabilul. Cercul de spiritiști care se formase în jurul ilustrului bătrîn ca pentru o pradă exploatase această greșeală de tact: era vremea cînd i se transmiteau continuu prin închipuita intervenție a fiicei neuitate, tot felul de solii din altă lume pe care omul care-și păstrase totuși întreaga putere a unei minți extraordinare le accepta fără nicio critică, până într'atita, încît el a executat supus ordinele „spiritului" în ce privește suma exactă care era necesară pentru căsătoria indispensabilului Ghionis, arătîndu-și satisfacția că exact tot atît cerea, în forma cea mai discretă, Ghionis el însuși, care, firește, habar n'avea de precisările ființii imateriale. „Revista Nouă", intrată pe mînile acestui cerc restrîns, decădea necontenit, tîrîndu-și cu greu existența așa de încrezător începută, pe cînd „Convorbirile", menite să treacă prin mari prefaceri, cu încredințarea lor altui cerc de devoțiune personală, aici față de Maiorescu, ajungeau organele unui tineret în care, pe lîngă Evolceanu, considerat de maestru ca un succesor, pentru echilibrul spiritului său,

erau tinerii filosofi pe cari-i găsisem la congresul studențesc de la Ploești și filologul Litzica, toți convinși că se poate face, cu aceste mijloace și în aceste condiții, un lucru nou și un lucru mare.

Din noii junimiști nu mai vedeam pe nimeni, dar de la „Revista Nouă" era la Paris Vasile Cosmovici, poet nu fără însușiri și autor al unei piese istorice în versuri, ciudată ființă cu tragica față slabă, tăiată de linii cumplit încrucișate, care, avînd și în viață imaginația poetică, și poate mai mult chiar decît în poesie, se însurase cu o Franțesă, deschisese cu cumnatul său o fabrică de produse chimice și a ajuns să fie complect despoiat de acesta, pierzindu-și și nevasta, rătăcindu-și copilul și trebuind să ceară de la bogăția mea taxele pentru un doctorat în medicină pe care nu l-a trecut niciodată, distrugîndu-se și fisicește, peste puțin. Ca semi-doctor, el m'a făcut cunoscut, pentru o statornică naso-faringită, cu atît mai blajină, cu cît era mai puțin tratată, cu o serie de specialiști, mari și mici, cari-mi luau regulat, în schimbul celor mai dureroase și mai zădarnice tratamente, napoleonul pe săptămînă, pe care l-am redus la jumătatea de napoleon, pănă ce, în clipa cînd trebuia să plec la Berlin, mi s'a spus, cu cea mai sinceră durere pentru despărțire, că acuma toate operațiile magice s'au terminat; eram destul de cuminte — și de pățit — ca să nu le reîncep în Germania, cu alți binefăcători ai omenirii, dar cred că din acest moment încrederea mea în arta lui Hipocrat și a lui Machaon a fost simțitor zguduită.

Deci anume uși îmi erau acum închise la București pentru literatura mea, căci m'am convins că, dacă nu mai pot avea niciun rost la „Revista Nouă", unde mă compromisese definitiv acel acces momentan de fonetism, n'aveam ce căuta nici la „Convorbiri", unde, după socotința celor cinci, șase tineri, îmi lipsia cu desăvîrșire orice talent, fiind nenorocita epavă a unor sforțări intelectuale ză-

darnice; ca oameni de merit, noii redactori, cari căpătaseră o posiție, își făcuseră ziduri și păziau, bine înarmați, pe crenele. Pe o hîrtie rosă ca juneța revista maioresciană începea pe un drum de complectă refacere a intelectualității românești, în care orice concesie ar fi fost o piedecă.

Nici în grupul celor trei nu mai găsiam ce fusese odată. Cîtva timp, ei s'au ținut încă împreună, și iarăși i-am putut vedea la gazda mea din București într'o seară cînd am îndrăznit să cetesc dintr'un cutezător manuscris de roman prin care încercasem, în anume seri la Paris, să schițez viața botușăneană a copilăriei mele cu unele tipuri care-mi rămăseseră în minte. Da, un roman, un roman contemporan și realist, de vre-o două sute de pagini. Sfios am dat lectură unui capitol, și, la capăt, sentința lui Caragiale a venit, batjocoritoare: „Foarte bine! tot așa ceva poate să placă; așa ar trebui să scriu și eu". Am trecut în odaia de alături, unde în acea zi de rece toamnă, la începutul lui Septembre, ardea un foc frumos în cămin, și într'o clipă rodul silinților mele literare se făcuse scrum. Cînd au aflat cum mă pedepsisem pentru greșeala mea, a fost o sinceră părere de rău, dar era prea tărzie, de și poate că mai bine a ieșit așa.

O, nu mai era plăcut să fii în această tovărășie care ea însăși trebuia să se desfacă! Presidenția lui Gherea, pornit pe luptă socială, dispăruse. Stavri apărea un moment pe acolo, și un critic nou, nalt, sumbru, cu amintiri diplomatice, care era chemat pentru a fi obiectul unor ironii pe care le înțelegea de sigur, dar care nu-l împiedecau de a-și face el însuși observațiile saie, căci se pregătia să scrie un roman cu cheie. O influență hotărîtoare o cîștigase în acest cerc cineva care a contribuit esențial la desfacerea lui, dar acestea sînt lucruri pe care altă vreme, peste mormintele noastre ale tuturora, le va putea spune.

Înainte însă chiar de apariția zeflimisitorului aceluia, că-

ruia i se găsia atîta spirit, nu odată am plecat dintre aceia pe cari mi-i socotisem prieteni mai în vrîstă — şi într'o privinţă îmi şi erau — cu gîtul strîns de durere şi de mînie, privind, la întoarcerea în odaia mea, cu ură rîndurile pe care le scrisesem. De sigur că nu astfel se ajută în desvoltarea ei înceată şi dureroasă, care simte atîta nevoie de sprijin, de sfaturi şi de mîngîieri, o chemare literară. Ca un ecou al acestei suferinţi scriam atunci aceste versuri:

Am fost chemat să trag o brazdă
Pe cîmpul vieţii cel întins
Şi am cătat cu dor aprins
Pămîntul ce mi se cuvine.

În dureroasa-mi rătăcire
S'au rupt opincile de fier:
De aş vedea un semn din cer
Şi încă n'aş avea putere...
. . . .
Dar eu nu cred, am fost chemat!

Am spus că în curînd o prietenie între Caragiale, Delavrancea şi Vlahuţă, care putea fi de un aşa de mare folos pentru o nouă îndrumare a literaturii româneşti, s'a rupt. Vina a fost de sigur a tuturora, dar mai ales a acelora cari-şi făceau de lucru împrejur, trăgînd pe fiecare în altă parte. Astfel, cînd eram în Germania, am primit revista de luptă *Viaţa Nouă*, pe care o scotea Vlahuţă în tovărăşie cu gluma obositoare a doctorului Urechiă, secretar de redacţie fiind tînărul Ardelean Al. Hodoş, care iscălia Ioan Gorun, om de un talent adînc şi serios, dibaciu scormonitor de psihologii, dar a cărui fire tăcută, ascunsă, hursuză îl făcea să deie lovituri adesea nedrepte în domeniul criticei, unde pe lîngă inteligenţa sa severă şi talentul de a crea o frasă masivă şi grea se cereau direcţii care-i lipsiau şi o imparţialitate de care nu era capabil. „Distrugerea“ cu desfacerea unor fragmente de frasă e o sarcină atît de uşoară şi care se poate întrebuinţa împotriva oricui! Pe tema artei cu ten-

dință și a artei fără tendință s'a dus atunci, cu un Anton Bacalbașa, ziarist foarte înzestrat, stăpîn pe humorul special bucureștean, o lungă și cumplită luptă, urmată și până la ciocniri personale, degradante, tîrînd în noroiu suflete care altfel puteau da cu mult mai mult.

Gazetăria năvălia încă de atunci domeniul respectabil al poesiei.

Se rupseseră firește raporturile cu Gherea, care-și pregătia „Literatură și știință", în care mi se ceruse și mie o bucată și, un studiu cu citații ca la Hautes Études despre Carducci fiindu-mi refusat, dădusem versuri, cărora li s'a atribuit o interpretare revoluționară, — și au fost strigate și prin cluburi —, pe cind, de fapt, era vorba numai de desilusiile mele:

Celui ce predică 'n deșert
Și 'n jurul lui tovarăși n'are
Rămiie-i numele lui viu,
Căci sfîntă-i munca lui și mare!

Dar să lucrezi nebănuind
Izbînda stăruinții tale,
Să-ți uiți prietenii zimbind
Și brațul tău să taie cale...

Răbdare 'n noapte muncitori,
Profeți cu ochi de foc răbdare,
Lumina roșiilor zori
Acum sau mai tărziu răsare...

„Muncitori", „roșii zări", dar era tot ce trebuie pentru neapărata „revoluție socială"... Începeam, Doamne iartă-mă, să am și eu așa puțintel talent...

Acuma, pentru Caragiale, Vlahuță, care-și permisese să scrie un roman, în care amintiri personale ieșiau prea mult la iveală într'o formă prea puțin închegată, „Dan", devenia un intrus într'un domeniu care nu era al lui — și de sigur și era mai puțin decît lirica, iar țeränismul pe care Delavrancea îl inaugurase și-l păstra în fundul su-

fletului său de fiu de grînar, în ciuda unui liberalism de împrumut şi de carieră, devenia pentru acelaşi Caragiale,— suflet veşnic nemulţămit şi de alţii şi de sine şi răspîndind tot mai mult în jurul lui amărăciune, neîncredere, desgust, ceia ce pentru unii din admiratorii săi a ajuns să fie un adevărat piedestal, dar singurul—, obiectul unei sîngeroase batjocuri, la care, din cealaltă parte, cu toate marile însuşiri ale polemistului, nu s'a răspuns prea mult şi nici prea tare.

De la o bucată de vreme nici nu era de mers pe acolo. Pe Caragiale nu l-am mai văzut cu anii, el desfăcîndu-se tot mai mult de ţară, pe care o despreţuia până la margenile urii şi căútînd un refugiu în Ardeal, unde felul lui de a fi s'a revărsat asupra entusiasmului iniţial al unui Goga, şi apoi la Berlin, unde conversaţia lui, dibaciu pregătită, uimia prin învăţătura abia culeasă din lexicoane şi prin virulenţa paradoxului pe savanţi boboci din mijlocul studenţimii, în genunchi înaintea zeului negaţiei: admiraţia lui mergea aşa de departe, încît odată, foarte tărziu, după ce mă înfăţişase, în rîsetele d-lui Goga, ca pe nu ştiu ce harnic idiot care scoate apă cu ciurul, pierzîndu-şi vremea cu scrisul —degenerasem rău de cînd, vorbind de „Năpasta", eram „criticul inteligent şi conştiincios" la optsprezece ani!, — îmi făcea în tren elogiul civilisaţiei berlinese, întrupată în servitoarea lui care iscălise caligrafic în foaia ei de la poliţie. N'am văzut, mulţi ani, nici pe Vlahuţă, pe care se înstăpînise cu totul, până la o cutremurătoare tragedie a vieţii sale intime, o nouă şi periculoasă prietenie, aşa de contrară firii sale bune, optimiste, luminată de cele mai înalte ideale. Iar, cînd, pentru o serbare a d-nei Smara despre Alexandrescu, am fost rugat să-i cer concursul lui Delavrancea — şi a găsit sala goală, şi ce-am mai avut de lucru reţinîndu-l până către ziuă la mine ca să-l împac, de şi n'aveam nicio vinovăţie pentu o organisaţie aşa de stîngace! —,

ne-am intîlnit ca și cum era să facem cunoștință acum intăia oară.

Nu, vechea armonie, de la care puteam lua așa de mult și căreia-i aduceam atîta sinceritate tînără, se dusese în vînt. Spiritul de gazetă, otrava politică, „amicalele" cîrtiri, zeflemeaua de stradă a Bucureștilor sfărîmaseră definitiv o tovărășie de la care putea să aștepte așa de mult societatea romănească, lipsită mai mult decît oricînd de direcția statornică, plecînd de la o autoritate recunoscută.

În străinătate reunisem pentru Șaraga criticele de foileton și de revistă care-mi păreau că merită a fi păstrate: așa au luat ființă cele două volume, odios tipărite, de „Schițe din literatura romînă", în care poate că istoricii literari ar avea ceva de cules. După o sfătuire prin scrisori cu Vlahuță, foarte rece, ajunsesem a face pe librarul Haimann să-mi tipărească versurile (1894): am primit la Berlin modesta cărticică, pe care colegii romîni au judecat-o slabă, iar în toată presa noastră n'am avut un cuvînt de recunoaștere. Începeam să mă deprind cu meșteșugita tăcere care m'a încunjurat, de o admirabilă solidaritate, timp de aproape jumătate de secol, dar care n'a putut să oprească în loc izvorul menit să-și arunce apele, oricîte noroaie și cîte pietre ar găsi in cale.

La „Lupta" nu mai trimesesem nimic. Spiritul harțăgos al unui radicalism fără orizont, al unei hărțuieli fără scop, care a adus procesul lui Panu pentru les-maiestate, condamnarea, plecarea lui în străinătate, nu era făcut ca să încălzească un suflet care din cunoașterea trecutului culegea tot mai mult îndemn către muncă și către tot ce din partea unui om, cît de puține însușiri să aibă, de altfel, poate să folosească altora, — acest sprijin reciproc, această mîngîiere de la unul la altul fiind de fapt singurul lucru bun și sfînt pe lume, singurul care ajută să se suporte povara unei existenți care în ea însăși e fără scop,

ca și universul întreg, supus unor legi neînțelese nouă:

...nu înțelegi
Că totul e un haos nemăsurat și mut?

terminat prin stupiditatea, răspingătoare, a morții:

Calăul fără milă ce prada și-o așteaptă.

Atunci de ce revărsarea fără sfîrșit a urii, la care cineva e îndreptățit numai printr'un trist beteșug din naștere? Viața politică, hapsina pornire de eternă răsbunare mă îngrețoșa adînc, și-i dădusem expresie și în primele schițe din „Lupta": pentru ca să mă împac cu dînsa, ca să mă amestec fără pofte personale în vîltoarea ei, a trebuit sentimentul că viața noastră publică, așa cum este, duce la un desastru, care, de altfel, în toate domeniile, n'a întîrziat, și că a nu-ți lua locul in legiunea unei desperat asalt pentru ruperea cercului de fier e o condamnabilă deserțiune.

Între studenții cari-și căutau de lucru în străinătate, liberalii, lipsiți de oameni superiori, desgustau, pe cînd, cu toate necontenitele ciocniri dintre individualități pline de unghiuri, la conservatori, mai ales la junimiști, orice părere s'ar fi avut de politica pe care o făcea un diletantism desabusat, mințile alese se impuneau respectului. Fără să mă gîndesc a mă solidarisa cu vre-o atitudine de partid, am primit astfel oferta lui D. R. Rosetti-Max de a da articole de literatură la „Timpul", unde, de altfel, ținîndu-mă la o parte și de dușmăniile literare, vorbiam mai mult de literatura străină, de la Madách cu „Tragedia Omului" la „Arhitectul Solness" al lui Ibsen, pe care, în același timp cînd admiram seninătatea clasică a lui Carducci, căutam a-l înțelege în sclipirile de oțel ale unei morale de vechiu viching, deprins a se lupta cu toate crivețele mărilor veșnic reci. Nu știu cum am am isprăvit și cu aceste legături, în care aveam, de la început, impresia că întrebuințez alt limbagiu decît acela care ar fi fost dorit.

Nu uitasem iubirea, care nu m'a părăsit niciun singur moment, pentru istoria literară. Lecturile mele francese, dar și englese — tot șirul marilor poeți, de la Pope și Thomson, ai măsuratului secol al XVIII-lea, pînă la intimitatea duioasă, unită cu un adînc sens filosofic, a lachiștilor și la armoniile delicate ale lui Tennyson —, ba chiar germane, mă făcuseră să pregătesc pentru revista lui Xenopol, „Arhiva", unde însă trimeterile mele apăreau în condiții tipografice desastroase, un întins studiu despre „Începuturile romantismului", în care sînt pagini pe care nici astăzi nu le-aș voi, și nu le-aș putea scrie, altfel.

Dar, din ce în ce mai mult, colaborația mea la publicațiile din țară se mărgenia la contribuții științifice, anume descoperiri abia făcute cerîndu-se împărtășite cît mai răpede.

Astfel am dat „Archivei" studii despre călători prin țerile noastre în epoca fanariotă, ca interesantul arheolog și numismat Sestini, rari ediții de texte din secolul al XVII-lea care vorbiau despre Romîni, ca Maiolino Bisaccioni, povestitor al războaielor lui Vasile Lupu, note despre gramatica greacă a lui Petru-Vodă, scrisori de Domni din aceiași epocă fanariotă ori și corespondența de la Murano a vechilor Voevozi și Doamne din secolul al XVI-lea.

Erudiția, în domeniul căreia erau atîtea izvoare de publicat — și îndată după întoarcerea mea Statul m'a înlesnit să public la tipografia lui întăiul volum din niște *Acte și fragmente*, care s'au învrednicit de aprecierea unui P. Pierling — și care ridica pentru istoria Romînilor atîtea probleme noi și cerea interpretări originale pe care le suggerau și mijloace de informație de curînd găsite, — atunci cînd Xenopol, în Iașul fără bibliotecă de istorie, fusese silit a lucra după citațiile din ediția lui Ureche de Picot —, mă cuceria, mă reținea tot mai mult, interzicîndu-mi incursiile pe terenuri așa de ispititoare, unde

încercasem să-mi deschid un drum deosebit de al eminescianismului complect usat, singurul stăpîn atunci pe lirica românească.

Cu atît mai mult eram oprit în aceste margeni ale studiilor care precedă adevărata istorie, de ale cării generalisări și sintese m'am ținut mult timp ferit, dintr'un spirit de despreț pentru filosofia ușoară, la îndemîna oricui, ca și din acela al unei dureroase, aproape bolnave autocritice, cu cît pentru această istorie a Romînilor îmi lipsiau atîtea elemente pe care nu mi le dăduse Iașul și pe care nu avusem cum să mi le capăt în străinătate.

A trebuit să învăț însumi, cu sudori, scrisoarea veche, așa de artistică totdeauna, dar și așa de deosebită de la un timp la altul și de la un om la alt om și, neștiind un cuvînt slavonesc, — și nici până acum n'am deschis vre-o gramatică a vechii slavone, recurgînd așa de rar și la dicționare —, mi-a trebuit să mă deprind cu această limbă a vechilor noastre documente și a vechii noastre literaturi istorice. Mai am încă, în miile mele de hîrtiuțe, totdeauna culese și cu gîndul la alte lucrări și păstrate cu îngrijire în vederea lor, pagina cu scrisul nesigur din care cuvintele străine ale cărții domnești sau izvodului boieresc sînt astfel reunite sau despărțite încît dovedesc pe cine încearcă primii pași într'un domeniu atît de greu, dar totuși imperios necesar.

Cu astfel de grele inițieri personale, lucrînd cu lunile la un studiu de amănunte, am putut să încerc străbateri mai largi în trecutul romănesc, ca în „Contribuțiile la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea“, primite de Academia Romînă, după ce căutasem să înviez pe exilații din Tirol pentru „Vatra“ lui Coșbuc și Slavici, ambii necunoscuți mie, ultimul și criticat, în revista lui C. Demetrescu-Iași, pentru o biată de Istorie a evului mediu, dar spre al căror magazin ilustrat pentru familii mă îndreptase editorul ei, C. Sfetea.

XII.

Întăii ani de profesorat

Împrejurările-mi dădură, abia trecut de douăzeci de ani, prilejul de a dobîndi o catedră universitară, aceia pentru care fusesem pregătit, dar pe care atunci n'o vedeam în tot pericolul ei, ca informaţie, ca putinţă de critică pé un cîmp aşa de vast, ca simţ al oamenilor.

Şi anume nu la Iaşi, ca succesor al lui Nicolae Ionescu, a cărui lipsă permanentă şi a cărui absolută insuficienţă, de temperament mai mult decît de inteligenţă, ţinuse catedra vacantă multe decenii, ci la Universitatea din Bucureşti, unde locul fusese ocupat Dumnezeu ştie cum, tot atîta vreme, de un Petru Cernătescu, care n'a lăsat nicio urmă, liberal de la 1848, răsplătit aşa fiindcă aşa voise sau fiindcă nu se găsise altceva pentru dînsul şi a cărui singură activitate în scris fusese traducerea din nou a Manualului lui Duruy, pe care-l aprecia aşa de mult încît a isprăvit însuşindu-şi-l.

După lege, concursul era să se ţie la Iaşi, şi astfel, după patru ani, m'am regăsit în oraşul studiilor mele.

Dar şi aici ca şi la Bucureşti, şi din aceleaşi motive, am întîmpinat o lume schimbată, cu toate că nu contribuisem prin nimic la aceasta.

În adevăr Xenopol îmi păstra aceleaşi sentimente, mergînd chiar aşa de departe încît m'am trezit cu dînsul venind misterios la miserabilul otel Rusia, unde po-

posise lipsa mea de mijloace, ca să-mi aducă pentru oral „Istoria revoluției sîrbești“ a lui Ranke, din care eu aveam însă o ediție mai nouă. Dar mai erau și alții, pe cari o nexplicabilă și cu totul nemeritată antipatie îi ridica împotriva mea, și din cari-mi aduc aminte pe Caragiani, înverșunat să puie trei, acolo unde Xenopol, Rășcanu puneau zece și vice-versa, obiceiu din nenorocire foarte răspîndit la concursurile noastre. Noroc de președinte, Odobescu, cu care n'avusem în toți ultimii ani nicio legătură, dar care nu-și schimbase părerile despre mine; totuși marea lui autoritate n'a fost în stare să recheme la bunul simț pe neașteptații miei prigonitori, cari cu patru ani înainte mă crezuseră vrednic de un banchet oficial.

Concurenții miei atunci și peste un an erau tot așa de neașteptați ca și atitudinea vădit dușmănoasă a unei părți din comisiune, pe care o supăra poate marea mea tinereță sau lipsa unor visite preliminare, la care nu m'am gîndit, dar care puteau fi socotite ca un mijloc de a influența. Unul era chiar fostul mieu profesor de la Botoșani, Georgian, care-mi opunea îndemănarea sa de vorbă ca avocat și simpatia pe care o inspira misterul din toată ființa sa, până la căutătura încrucișată, care părea că spune atîtea: nu scrisese nimic, dar, cînd, pe urmă, a dat la lumină un studiu, „O pagină din Domnia lui Ștefan-cel-Mare“, pe care-l voia Domn de fapt și în Țara-Românească, s'a văzut cîtă dreptate aveau aceia cari credeau că omului de o așa de vie inteligență îi lipsia, printr'o fatalitate ereditară, care a atins și pe fratele lui, un matematician de forță, putința de a se ținea pe linia dreaptă a judecății, care singură face pe profesor, mai ales la Universitate, unde deprinzi pe alții a lucra. Alături, era un învățat profesor de latinește la unul din liceele din București, amic al lui Take Ionescu, M. B. Calloianu, de care cetisem niște studii într'o revistă din Craiova, de unde, se pare,

era originar, şi pe care-l vedeam acum întăia oară: scurt, pătrat, palid, foarte ciudos, până într'atîta încît publica în timpul concursului, în ziarul „Romînul", complect decăzut, articole de defăimare contra mea, pe care nu le iscălia, dar mi-a spus la Postă, cînd le trimetea, că sînt ale lui, ceia ce m'a făcut să observ: „Nu cred; d-ta arăţi un om de treabă". Se adăugia un fost elev al Berlinului, dibaciu cartograf, care lucrase cu Kiepert, Căpitanovici, pregătit de mult pentru această întrecere, ca unul care, ştiind că mă ocup de Mézières şi de cruciata Ciprului, se grăbise a trata un capitol din acelaşi subiect, publicînd o tesă despre luarea Alexandriei.

Concursul a ţinut multă vreme, spectacolul luptei atrăgînd un numeros public, ale cărui simpatii erau împărţite, dar nu cred că în majoritate de partea mea, aşa de mult erau cuceriţi atîţia de verva lui Georgian. A fost un eveniment la Iaşi această luptă pentru o catedră în care eu nu aduceam nici ambiţie, nici grabă, de şi nu m'am gîndit la putinţa ocupării catedrei mele de liceu la Ploeşti. Resultatul a fost puţin măgulitor pentru mine: întrecusem cu cîteva zecimi numai pe Georgian.

Pentru acest foarte îndoielnic succes am căpătat însă suplinirea catedrei.

Intram într'un mediu cu totul necunoscut fără a fi făcut o singură lecţie înaintea unor adevăraţi studenţi şi fără să am legături personale cu colegi de o vrîstă şi de o reputaţie care întreceau aşa de mult pe ale mele.

Era acolo pentru limba latină N. Quintescu, Craiovean, care-şi căpătase catedra fără lucrări, însuşi discursul lui inaugural fiind găsit prea apropiat ca formă de lecturile lui, dar om cu multă iubire pentru clasicism, cu multă înţelegere pentru dînsul în explicaţii care plăceau; acum cu totul îmbătrînit, suind greu, în sunetul sec al bastonului, cu picioarele înţepenite, lunga,

obscura și murdara scară care ducea la cancelarie în vechiul local, el simția povara sarcinii sale și tot mai obosit se făcea acel „Va să zică, va să zică“ intrat în deprinderile lui de atîția ani. Nicio putință de apropiere cu acela care avea și o viață de familie mai grea, care-l făcea să nu primească. Pentru greacă, Epaminonda Francudi, neam de Venețian, cum îl arăta și numele de „Frîncușor“, dar și figura cu ochii albaștri, de un glauc ca al lagunelor, și fineța de spirit; director al Școlii Normale Superioare, era in adevăr un om afabil, bucuros de relații pe care o astfel de diferență de vrîstă le împiedeca: nu știu cîtă grecească se învăța la acest străin, rămas isolat în mijlocul unei societăți în care i-a plăcut să se înrudească. Nu exista o catedră de francesă, limbile romanice fiind încredințate unui profesor foarte distins, capabil de a avea vederi personale în filologie și a cărui carieră ar merita să fie studiată, fiul său, profesor, fiind aici ca să poată da lămuriri: am zărit cîndva mediul lui, cu totul italian, de casă, dar vrîsta îl corogise și ochii de supt sticlele albastre abia dacă-l mai puteau servi. O parte din filosofie o avea Crăciunescu, care începuse cu un studiu frances bine scris, de sigur nu fără ajutor, și care se poate ceti cu plăcere, despre poesia populară românească, dar la atîta se mărgenia toată activitatea lui în scris, influența asupra studenților fiind nulă; de și se ținea încă voinic, gras și gros, îndrăgit de mîncările alese pe care și le gătia acasă, până ce o ciudată boală, căzută asupra lui subit, l-a redus la o biată umbră, scăzută până la talia unui copil rahitic, el își arăta limpede anii.

O atmosferă de sanatoriu sau de loc de retragere pentru invalizi, străjuiți de imposantul pedel, Moș Marin, stîlp al Facultății, care, cu cheile în mînă, ca și „moș Cute“le ieșean, chema la examene, proclama la licențe și, cu imposantele-i favorite sure, avea chiar aierul că el pune notele. Își poate închipui cineva ce efect a putut

să aibă asupra tînărului venit dintr'o lume așa de frămîntată și așa de vie această încunjurime în care nu putea găsi nici critică, nici recunoaștere, nici suggestie, nici ceva care să semene, cît de departe, cu o îndrumare.

Profesorii mai bătrîni cari desvoltau o activitate, aceia cu cari se putea mîndri Facultatea erau, pe lîngă Hasdeu, rară apariție la Universitate, unde a fost suplinit un timp de d. Șăineanu, rău privit de studenți ca Evreu și urmărit cu gelosie de învățătorul său, care găsia că „prea se obișnuiește cu catedra", Odobescu, Maiorescu, Tocilescu și Urechiă.

Nici lecțiile lui Odobescu, așa de frumoase, de cochet aranjate în eleganta „Istorie a archeologiei", nu erau dese, talentul de vorbă lipsindu-i, ceia ce jignia adînc o fire de o atît de mare delicateță. Trăia apoi, el, strălucitorul fost secretar de Legație din Paris, prietenul atîtor oameni iluștri la Paris, ca un exilat, veșnic în nevoie de bani, silit a colabora la cărți de cetire din care ar trebui să se găsească un cercetător ca să-i descopere partea, luptînd cu creditorii inexorabili tot atît de mult ca și cu guta care-l reținea săptămîni întregi pe canapea în vre-o odaie mobilată. Tot ce trebuie pentru a împiedeca pe un profesor de la îndeplinirea obișnuită a datoriilor sale. Dar și mai departe el îmi păstra o bună și caldă simpatie, care a durat pănă în momentul cînd l-am văzut fără suflare, din voia lui, pentru o nemernicie de dragoste așa de întărziată, alb, frumos, cu ochii lui închiși ca pentru somn și o șuviță de sînge pe buzele supțiri supt mustața albă, rămasă fină și cochetă. Cîndva, cu Fîntînaru, i-am așezat biblioteca în niște odăițe ca pentru un copist, după ce părăsise, în condiții triste, pentru un conflict cu elevii, — o palmă rătăcită pe o față prea obraznică —, direcția Școlii Normale unde urmase șubredului Francudi, și el, cu toată desordinea romantică a vieții sale, osebia cu grijă ce era al lui de ceia ce numia: cărți „stăpînărești", ale stăpînirii;

am zărît atunci și manuscriptele lui, pe care buna, părăsita și iertătoarea doamnă Odobescu, pentru a cării mînă luptaseră atîția, și din causa legendei nașterii sale, mi le-a încredințat mie, iar, pe urmă, reclamate mojic de o rudă a ginerelui de atunci, au ajuns în geloasa păstrare a aceluia fără ca ele să fi văzut nici până astăzi lumina zilei.

Tocilescu, profesor de istoria antică, era popular și căuta popularitatea. Viguros, sangvin, nervos. Studenți și studente trebuiau să aibă, vrînd nevrînd, legături personale cu veșnic entusiastul, în permanență tumultuosul profesor, de o elocvență abruptă și incandescentă. Nenorocirea era că acest om făcut ca să aibă ucenici suferia de lipsuri esențiale. Întăiu că, de sigur învățat, inteligent și străbătător, capabil de multă muncă, acest elev, apoi dușman al lui Odobescu, care speriase lumea cu acumulările, adesea de împrumut, din uitata „Dacie înainte de Romani" și fusese trîmes, ciudată potrivire!, la Praga pentru limbile slave, pe care, în oarecare măsură, le și știa, revenind ca să scrie și istorie a Romînilor, până la un Manual, însuflețit și cald, dar de un șovinism banal și obositor, și să organiseze frumoasa și costisitoarea *Revistă pentru istorie, archeologie și filologie,* atunci momentan oprită, și să deschidă săpăturile de la Adam-Clisi, creînd epigrafia românească, n'avea simțul, indispensabil și celui mai neexperient dintre studenți, al proprietății literare. În studiul lui întins asupra cronicelor românești, în chiar Catalogul Museului, la a cărui închegare a lucrat cu atîta zel, culegînd din biserici și mănăstiri, unde s'ar fi putut pierde, obiecte de o valoare neprețuită, ba încă și în Manualul său pentru școli, sînt rînduri, perioade luate de la alții, de și el, care muncia bucuros și improvisa ușor, ar fi putut să le scrie tot așa de bine. Iar, al doilea, îl stăpînia o gelosie capabilă de a-l duce la fapte urîte, cum a fost, de pildă, sechestrarea a două articole ale mele, istoria consulatului prusian și „Preten-

denții domnești", din care pe cel d'intăiu nu l-am putut recăpăta niciodată; Museul lui, plin de manuscrise și documente, era închis oricui, și, cînd am vrut să lucrez în el, mi-a oferit fără ironie să-mi comunice lista Domnilor: numai cu ordin de la Ministeriu am putut căpăta informație asupra istoriei literaturii românești, și manuscrisele dorite mi le-a trimes la Academie, numai să nu mă vadă lucrînd acolo. O singură dată a căutat să se apropie de colegul cu mult mai tînăr, venind chiar acasă la mine, ca să-mi propuie a lucra împreună la reluarea „Revistei", ca, odată, la „Magasinul istoric", Laurian și Bălcescu. — Cu oricare m'ai apropia, ar fi pentru mine o covîrșitoare cinste. Dar care mi-ar fi partea? — Partea? Niciuna. Doar rolul nostru e să îndemnăm: elevii noștri vor lucra — pentru noi. Păcat că o astfel de energie, lăsată de la început să se rătăcească pe terenuri lunecoase, a fost stricată de o societate fără critică, în stare să diformeze activități care ar fi putut fi atît de spornice! Căci la dînsul, cel răpus de boală încă tînăr, abia trecut de cincizeci de ani, printr'o fulgerătoare apendicită, era un impuls spre acțiune, așa de rar până astăzi încă în lumea noastră.

Bătrînul Moldovean Urechiă, care preda istoria Romînilor, înădind an de an la volumele, împărțite pe labirintice serii, ale presintării condicilor fanariote, pe care, pentru cîteva introduceri și explicații, le presinta ca „istorie", era mînat de sigur și de iubire pentru materia sa, de dorința de a folosi, de un naționalism veșnic viu care-l însuflețise din prima tinereță, cind fostul Popovici și, cred, Cozmița, iscălia Vasile Alexandrescu, dar mai mult de o neobosită dorință de a părea. Trecuse de șaizeci de ani cînd l-am cunoscut, și fața cu ochelarii înfipți în carne, cu lunga barbă sură era a unui erudit din epoca romantică mai mult decît a unui om așa de mult amestecat în toată viața timpului său, în care, acum, îi plăcea să figureze ca „bătrînul profesor" înainte de toate. Ce nu făcuse

în cursul unei vieţi aşa de active, condusă de atîta rîvnă, pe care n'o canalisase o bună şcoală de metodă, — Spania, unde fusese ca şi Vîrgolici şi legase atitea relaţii dindu-i ceva dintr'o fraseologie care era prin aceşti ani cu totul ieşită din modă ! O poesie uitată, multe pagini de roman necetite, nuvele, schiţe şi snoave, de cuprins istoric şi popular, încercări de teatru, circulări ministeriale, gazetărie, polemică, luptă la cuţite cu Maiorescu şi „Junimea", nu fără cîteva oaze de împăcare şi ajungînd la un contact formal în Facultate... Nicăiri nu era însă lucrul definitiv, acela care rămîne, şi frunzăreala agitată producea mai mult un sentiment de neobosită neîncredere. Altfel foarte bun cu elevii săi, pe cari-i punea să adune materialul alături de funcţionarii Archivelor, ba chiar să găsească fondurile de publicaţie, el consimţia să-mi împărtăşească şi mie unele informaţii din bogatul material pe care-l frămîntase. Dar, pe neaşteptate, te treziai că acest suflet de o aşa de blîndă aparenţă cerea să ţi se scindeze catedra sau îndemna, alături de Tocilescu, pe studenţi să se ridice contra unui profesor care, ca mine, „insultase" pe Mihai Viteazul şi „glorificase" pe Fanarioţi.

Pentru Maiorescu rămăsesem ucenicul lui Gherea, ocrotitul lui Hasdeu şi al lui Odobescu, colaboratorul revistelor de concurenţă, omul de stînga şi, circumstanţă agravantă, intrusul ieşean care, într'o Facultate datoare să primească unul după altul pe toţi elevii lui, ocupase un loc destinat unuia dintre dînşii, filosofic pregătit pentru aceasta. Voiu avea prilejul să cunosc mai tărziu cîtă asprime sufletească se ascundea supt aparenţele măreţ solemne ale fostului elev al Teresianului vienes, ale omului de armonioasă cultură, de sigură judecată şi de autoritate cu îngrijire întreţinută, care nu putea cunoaşte decît ucenici şi vasali. Nu odată el a încercat să biruie această pornire şi să dea tînărului care nu-i putea ştirbi nimic dintr'un aşa de mare prestigiu ceva măcar din ceia ce poate i s'ar

fi cuvenit, dar patima exclusivismului autoritar se dovedia mai puternică: nu-mi refusase, într'o formă brutală, la început chiar, cîteva note de viață pentru *La Grande Encyclopédie*, unde fusesem angajat încă din anii de la Paris, cînd făceam și traducerea scrisorilor de la clienți, cu secul răspuns că nu-l interesează ce se scrie despre dînsul? Cel așa de mult captat de atît de dibaci adulatori fusese — ciudată potrivire! — silit să mă recomande studenților, nici rector, nici decani nefiind la îndemînă, și buzele i se descleștară pentru aceste cuvinte singure: „Vă recomand pe d. Iorga, chemat să vă facă lecții de istorie". N'a fost una din cuvîntările mele de introducere, cuprinzînd generalități, care să nu-l supere, pentru cugetarea ca și pentru forma lor.

O încercare de tineret profesoral organisat o făcea un om între două vrîste, care era socotit ca rivalul în oratorie al lui Maiorescu, de și frasa lui, fastuoasă și goală, nu sămăna nici cu precisia, nici cu ritmul aceleia a maestrului, și care era de o potrivă cu dînsul doar în despreţul pentru lucrul care se publică, C. Demetrescu-Iași.

De o disposiție veșnic zîmbitoare, bucuros de prieteni cît de mulți și cari-l măguliau prin admirația lor devotată, gata, și recunoscător chiar, să petreacă serile cu dînșii, și pănă în ziuă, dar nu acasă, unde era o atmosferă sumbră, ci într'un local public bine luminat, cu păharul de șampanie alături, mai mult ca un pretext al întîrzierii fără termen, acest om, pe care mulți l-au iubit și cîțiva nu l-au uitat după ce, obosit și bolnav, dar mai ales foarte sărac, din despreț de boem pentru avere, s'a retras într'un colț de Severin, neștiut de nimeni, nu putea să cîștige pe cine avea în viață un ideal neted. Căci el însuși, plin de idei, și în materie de învățămînt, fiind, în partidul liberal, care cucerise de la junimiști pe acest om de talent, unul din dușmanii sturdzismului și din factorii creatori ai „drapelismului", nu căuta să facă din

opiniile sale un crez de viață și un instrument de călăuzire și conducere. În fundul sufletului aceluia care, venit din Iași, avea origini tulbure, era un elegant epicurism și o ușoară flotare între toate doctrinele, a căror zădărnicie n'o proclama, dar o lăsa să se înțeleagă. Și unele lipse de tact jigniau, fără ca el să-și dea samă: îmi aduc aminte că, la discutarea unui nou regulament al Facultății, pe care el, decanul, cu o așa de slabă autoritate, ca să nu supere pe nimeni, viitorul rector, il elaborase, se întoarse către tăcutul ascultător ce sînt și până azi, cînd nu mă simt dator, într'o privință sau în alta, a vorbi, și mi-a aruncat în treacăt, zîmbind, întrebarea, la care nu aștepta răspuns: „Dar d-ta nu ai ceva de propus?". Era apoi în acea largă frasă, de care vădit se încînta, sugînd-o ca o acadea, și a cării desvoltare o puteai gîci cu mult înainte, ceva moleșitor, conrupător, aș zice, care putea să indispuie până la desgust pe cine caută în cuvinte scurte, energice, manifestarea unei convingeri, gata s'o apere contra oricui și cu orice risc. Glasul gros, răgușit, toaleta căutată, figura însăși, pleșuv cu ochii strălucitori privind la succes, cu ușoara barbă cănită, fără măcar meșteșugul ales care înegria poruncitorul barbișon de comandă al lui Maiorescu, dădeau o sensație de pregătit, de artificial, de moale și de gelatinos, care indepărta unele caractere de acest om care în viața lui n'a căutat să lovească pe altul, nici prin energia pe care n'o avea, nici prin intriga de care de sigur finețа lui nu ar fi fost capabilă. Și, astfel, fără măcar ca omul de partid să ajungă ministru, atîtea însușiri reale s'au risipit în vînt ca și fumul de țigară care în fantastice rotocoale se desfăcea de la masa întârziată unde el presida și fermeca.

Încă neînsurat, Ioan Bogdan era dese ori alături de acela în a cărui seriositate nu credea, dar pe care-l prețuia pentru marea lui deșteptăciune și, el tăcutul, il admira pentru nesfîrșitul dar de a vorbi fără să înfrunte ni-

mic şi să zguduie pē nimeni. Brașovean, avînd toate marile calități, de ordine, de claritate, ale vechii cetăți săsești, fost profesor al liceului rural de la Pomîrla, unde se inițiase în realitățile populare ale României libere, remarcat de Sturza, care, așa dușman cum era al Rușilor, ținea să știm ce uneltesc, după socotința lui, necontenit contra noastră toți Slavii, cari sînt neapărat panslaviști, și trimes deci să învețe limbile slave, ca un mijloc de a li descoperi comploturile, la Praga, la Viena, dar și în Rusia, la Moscova, în sfîrșit descoperitorul în parte și editorul după toate regulele cele mai stricte ale unei filologii deprinse la maestrul vienes Jagić, al cronicelor slavone și ocupînd acuma catedra de slavistică pe care o crease, Bogdan, atunci încă așa de tînăr, nu putea decît să cîștige prin afabilitatea manierelor sale, prin atracția bunei figuri blonde cu ochii albaștri impresionant de limpezi și de adinci.

Colegii mai bătrîni îl priviau cu neîncredere, gîcind că nu știu ce primejdie ar putea veni de la acest European plin de hotărîre și franchețā și liber la vorbă ca și la scris cînd era vorba să judece onest o operă sau un om. Cu cei mai mulți dintre dînșii n'avea nicio legătură, iar colaborarea cu „cuconu' Costică“ sau, cum îi zicea toată lumea, Cocò, era imposibilă, pentru că acesta nu „labora“ de loc. Urechiă, Tocilescu priviau cu ură pe rivalul care se desemna la orizont și pe care căutau să-l piardă în sufletul studenților, pe cînd noul venit se tiudia să-i învețe pe aceștia, nu să-i măgulească, de și mai tărziu mediul i-a dat și lui acea tendință spre dominația prin oameni devotați, prin „ciraci“, pe care de sigur că n'o avea de la început. Iar Maiorescu, care în fond disprețuia pe omul solid fără artificialitate, dar și fără strălucire, cum a arătat-o în cutare din scrisorile sale, tocmai în momentul cînd aproape cu sila îl făcuse să se manifeste la o întrunire politică, văzuse de la început că muncii rînduite, vederii clare și putinței de a aduna simpatii a tînărului

slavist i se poate încredința conducerea „Convorbirilor", pe care sindicatul foștilor lui elevi le dusese la discredit și aproape la faliment.

Și prin silințile lui, care nu se simția bine, isolat între bătrîni, a fost chemat, după cîtva timp numai, Dimitrie Onciul, venit din „Pedagogiul" lui de la Cernăuți, unde-și istovia puterile unui trup masiv, dar bolnăvicios și infirm, ca să ocupe o catedră de Istorie a Romînilor înțeleasă altfel decît în sensul diletantic al lui Urechiă: cu stricta și puțintel strîmta metodă filologică austriacă. Sigur pe tot ce știa, rebel față de orice încercare de a porni în altă direcție, rigid ca precisiunea, clar și rece ca știința absolută, așa de deosebit sufletește de ce era scris în fața lui mare de zimbru pletos, în ochii lui plini de o lumină și bună și tristă, el va apărea oferindu-mi o „frăție de cruce" pe care trebuiau s'o tulbure nu odată alte obiceiuri de spirit, pornite din dogmatismul pe care i-l dăduseră și profesorii și însăși cariera de până atunci.

Studenții din acel timp erau relativ puțini. Sala „numărul IV", unde-mi țineam cursurile, larg amfiteatru cu ferestile spre piața cu statuile care azi, în schimbarea pripită și apucată a tuturor lucrurilor, stau să fie expulsate pe cine știe ce văi țigănești ale „Cetății Universitare" — o, ce Americani sîntem, fără calitățile Americanilor! —, se umplea la mine cu lume venită și de la alți profesori, dar împărțirea pe atîtea specialități nu se făcuse încă —, ba chiar cu teologi și cu elevi de la Școala Politehnică. Numărul fetelor era mic. Numai la cei doi rivali ai frasei, Màiorescu și Demetrescu, erau și ascultători din afară, urmînd unei vechi și de sigur escelente tradiții.

De o vrîstă mai ridicată decît a multora din auditorii de astăzi, acești studenți de prin 1890 represintau un public școlar serios, ascultător, doritor de știință, nu rare ori capabil încă de atunci de vederi originale, de și sa-

vantul obiceiu al Seminariilor nu era așa de răspîndit și profesorul nu avea unul, doi sau mai mulți, cît mai mulți asistenți. Nu li se cereau lucrări personale, care prea adesea vin cu mult înainte de vreme, și nimeni nu s'a îmbolnăvit de meningită și n'a nebunit, nu s'a sinucis de prea multă erudiție cu totul prematură. I se lăsa tînărului răgazul de a trăi, cu gîndul și pentru el însuși. După lecție, cîte unul se ținea după profesor, și discutau împreună despre materia care se predase. La un profesor nu se vorbia rău de celalt, — la mine de sigur nu.

Din aceste prime generații de ascultători ai miei s'au desfăcut escelenți profesori, conducători de instituții științifice, istorici. Pe lîngă d. Svilocosici, care mai tărziu a întrat în corpul consular sîrbesc, era un Al. Lapedatu, rău chinuit și noaptea la gazeta lui Aurel Popovici, un Ioan Ursu, mai puțin înzestrat și mai puțin echilibrat, care dădea însă dovadă de un nesfîrșit entusiasm pentru știință și pentru școală, un C. Moisil, cu știința lui de ungurește, un Giurescu, rece și chibzuitor, un Caracaș, plin de foc și de vervă, un Munteanu-Rîmnic, numai avînt și voie bună, un Henri Stahl, spirit fin și foarte delicat, un Vasile Mihăilescu, argintul-viu personificat, întrebînd, discutînd, plănuind și pufnind, un Nemeș, o Emilia Cioran, care a tradus din englezește călătoria lui Pavel de Alep, un Drăghiceanu, încă de atunci sumbru și melancolic, o Hortensia Schachmann, care a scris despre Petru Cercel, o Lucreția Gane, care mi-a presintat o teză despre așezămintele turcești, o Lela Pancu — Pîrvan a apărut mai tîrziu —, și alții și altele, cari, cu toții, considerau ziua examenului, care se făcea oral, drept una de o serioasă cercetare de conștiință și nu se supărau cînd era nevoie să se reiea lucrurile de la capăt.

Înaintea lor, fără o tradiție a catedrei, încercam felu mieu de a preda. Ca în toată viața mea, două lucruri

mă desgustau din instinct, fără îndoială și din causa originii mele septentrionale, tocmai din susul Moldovei, dar şi din causa coborîrii din nişte oameni pe cari, din scrisorile lor, i-am cunoscut cumpăniţi la vorbă și feriţi de a arăta însuşirile pe care le-ar fi avut: deci nu mă puteam deda nici la desfăşurări retorice de frase, la acele gesturi artificiale, la frunte, la piept, în lături, în aier, care erau obişnuite la elevii lui Maiorescu şi de care aş fi fost cel d'intăiu să izbucnesc de rîs, nici la greoaia presintare de erudiţie nemestecată spre care îndemna puţintel, nu fără a turna și cîtă frasă putea să găsească, Tocilescu.

Îmi amintiam și de atît de naturalii — niciun fraseolog şi niciun pedant — profesori ai miei de la Iași şi de aleasa discreţie francesă a celor de la Paris. Şi se adăugia, din fondul propriu al marii mele tinereţi, cu o nesfîrșită dorinţă de a comunica pe cît mai larg idei noi, interpretări proaspete, pe care niciodată nu le-am subliniat prea mult, ca să ştie toţi că sînt ale mele — și de aceia am și fost criticat că presint subînţelesuri și că lunec asupra unor simple suggestii care ar merita să fie expuse pe larg in nu ştiu ce „baralipton" logic și silogistic — şi o francheţă deschisă în a arăta ce ştiu şi ce nu ştiu, ce cred şi ce-mi este cu neputinţă să accept. Nicio notă critică faţă de înaintași nu se amesteca în expunerea mea, și, dacă se rîdea la curs, une ori eu însumi cu studenţii împreună, de nu ne mai puteam opri, era de cine ştie ce neaşteptată potrivire a lucrurilor sau atitudini ale personagiilor istorice, iar nu de vre-un biet de înaintaş al mieu care obosise, orbecăise și rătăcise ca să nu obosesc, orbecăiesc și rătăcesc eu. Dar în valul cunoştinţilor une ori prea de curînd căpătate ca să nu se cunoască aceasta prin nesiguranţe pe care nu ştiam şi nici nu voiam să le ascund se amesteca, salvînd situaţia, şi acea mare iubire de oameni, sprijinită pe sforţarea de

a-i înțelege simpatic, pe care o aduceam ca zestre de la o poesie aproape cu totul părăsită. Și, tocmai ca să am simțul adevărat, impresia vie și caldă a acéstei umanități trecute cu care-mi frămîntam gîndul, recurgeam totdeauna la izvoare, trăgînd din ele acest lucru, cu neputință de definit, pe care nu-l dau nici o sută de învățate disertații una peste alta și fără care istorie în adevăratul și bunul sens al cuvîntului nu se poate face.

Astfel pentru cursul mieu despre începuturile evului mediu am răscolit o serie de cronici și documente contemporane, am foiletat prin Pallmann și alți mai vechi presintatori ai subiectului și am izbutit a face ceva care părea că interesează pe cei mai mulți dintre elevii miei, de și cîte unul, pasionat de presintarea analitică, solemnă și cam dură, a lui Onciul, de cu totul alt temperament — de și tradusese din Schiller și, cine ar crede?, din zglobiul Heine — și de o pregătire atît de deosebită, spunea colegilor că nu fac decît mă joc cu lucruri culese dintr'o carte, două care-mi stăteau la îndemîna.

Tărziu de tot, cursul din acești primi ani plini de îndoieli și de scăpătări, redactat foarte credincios și inteligent de d-ra Schachmann, mi-a ajuns înainte printr'o întîmplare. Mă așteptam la cine știe ce greșeli de amănunte și nepotrivire în perspective, și am fost, o mărturisesc, adînc mulțămit cînd am constatat că bunul simț și silința de a intra în subiect dăduseră resultate pe care lungi cercetări și meditații de ani întregi nu făcuseră decît să le întărească.

O astfel de sarcină cerea, neapărat, tot timpul. De și puțin înzestrată cu cărți din specialitatea mea, Biblioteca Academiei, cu vechea-i sală de lucru în etajul de jos al clădirii de la stradă, acolo unde e azi cancelaria, îmi era de mare folos, ca una care poseda măcar principalele colecții, Pertz, Muratori și altele. Lucram de zor prin

odăița cu puțini cetitori, încălzită de amețiai, cu serviciul făcut cum se putea, dar cu temuta autoritate a d-lui Ion Bianu, șeful, care apărea cu ochii de pisică pînditoare, dirz în păr, supțire în mustăți, ca să prindă cea mai mică abatere a funcționarului sau a cetitorului, fie și un coleg, căci Bianu trecuse de la Sf. Sava la Universitate, și apoi dă Doamne bine de ce predică, une ori publică, avea să sufere! Sala de lectură s'a mutat apoi sus, în casa de alături, căpătată mai tărziu și niciodată, chiar cînd erau bani, pusă bine în rînd cu vechiul sălaș; la biblioteca aceasta, de o înțeleaptă organisare și de o întrebuințare comodă, s'a adaus prin voința lui D. A. Sturdza și Biblioteca Centrală, odată la școala de la Sf. Sava și care se muta, ca un simplu particular, din casă cu chirie în altă casă cu chirie, supt o conducere ca a lui C. Demetrescu-Iași, cel mai puțin gospodar dintre boemi, ca să se constate apoi că nu e loc și să rămîie închisă cu lunile, cu anii. Dar legătura așa de strînsă dintre tot ce am putut face în atîția ani și acest binefăcător așezămînt, fără care, adecă fără creatorul și conducătorul ei, mă întreb dacă s'ar mai fi putut face știință românească, în istorie ca și în filologie, nu s'a rupt niciodată.

Între profesorii cari lucrau — și la cari, cu obișnuita recomandație, se adăugiau și unele tipuri curioase, ca fiul din dragoste singură al lui Bălcescu, Bonifaciu, care se chema Florescu și care, distrat, întreba în franțuzește pe oricine, necunoscut, și pe mine, cîte ceasuri sînt—și între bibliotecari s'au stabilit răpede relații de adevărată și deosebită prietenie, care a dus și la spornice colaborări.

Era acolo Ardeleanul Ștefan Pop, care e azi director la Sf. Sava, lîngă d. Obedenaru, poet macedonschian, care pătrunsese și în bine păzitele „Convorbiri", cu „fiorii morbizi, fosforescenți" cari „în trupuri de adolescenți aprind zvîcnindele artere", și enormul liric, blînd ca un prunc,

a fost privit fără prea mult respect de tovarăşii săi ştiinţifici; era negriciosul, plinul de nervi Colescu Vartic, venit din presa liberală, foarte preţuit de Sturdza, care-i dădu să scrie, în „Zile revoluţionare“, pomenirea revoluţiei de la 1848 şi să alcătuiască marea colecţie de acte contemporane privitoare la acea tinerească efervescenţă; era, chinuit, supt aparenţa-i dulceagă, blondă, de probleme de psihologie şi psihopatie, care-l vor duce la cîrligul spînzurării, N. Zaharia, care între atîtea cărţi s'a trezit bibliograf şi biograf literar, şi pentru Eminescu; era elevul mieu Sadi Ionescu, mărunt ca un şoricel, cu ochii vii supt ochelari de entomologist, pe care un sfat la sfîrşitul lecţiei l-a prefăcut în cel mai răbdător bibliograf al istoriei Romînilor, începînd cu călătoriile, relativ la care a publicat o rarisimă fasciculă, şi care era menit să puie la îndemîna cercetătorului o bibliografie a publicaţiilor periodice care e de o imensă valoare. Iar în fruntea acestei legiuni de tineri erudiţi, muncitori şi fără pretenţii, pe cari-i scormonia şi îndrepta, probozia şi împăca, unind asprimea lui de ţeran de pe Tîrnave cu o adevărată preţuire şi prietenie faţă de sclavii săi, d. Bianu, erau doi oameni de însuşiri omeneşti cu desăvîrşire superioare.

Cu înfăţişarea lui de baron belgian, nalt, sprinten, osos, foarte slab, — de-l întreba Hasdeu „ce interes are să fie aşa slab“ —, palid şi frisat, privind de supt ochelari de miop o lume căreia i se simţia puţin potrivit, Nerva Hodoş, fratele lui Gorun, dar fără nimic din ţepii acestuia, şi fiul lui Iosif Hodoş, luptătorul de la 1848, apoi membru al Academiei şi răbdătorul editor al Operelor lui Dimitrie Cantemir, aducea, pe lîngă ascuţitul său simţ critic şi precisiunea firească a unui spirit pătrunzător, tot ce-i dăduse ca aristocratică distincţie creşterea alături cu fiii d-rului Davila în casa de mari tradiţii boiereşti a Goleştilor. Îl ocupa, pe lingă trecutul familiei de care împrejurările il alipiseră, acea mare operă a

Bibliografiei românești, descriptivă și ilustrată, la care, îndemnat și călăuzit de șeful său, lucra zi de zi, putîndu-se presinta la scurte intervale fasciculele unei publicații care face și va face totdeauna cea mai mare onoare științii românești. Nu știu cum intr'o zi m'am simțit aproape de omul cu aparența rece care-și trecea printr'o sită atît de deasă simpatiile și prețuirile îndelung verificate; lui i s'a datorit și schimbarea de atitudine a fratelui gazetar și critic care mă înscrisese la început și pe mine între victimele sale. Până la moarte, bunul Nerva mi-a fost unul dintre cei mai călduroși mîngîietori în luptele grele, de multe feluri, în care nu era să mă arunce nici o fire dușmănoasă, nici o ambiție de satisfăcut, ci numai conștiința că, peste piedeci insuportabile, este o operă, de cultură și de morală, care trebuie îndeplinită cu orice preț.

Tot așa de svelt și de slab, tot așa de nervos și de iute, roșu la față și blond, privind pe toți și toate cu niște neuitați ochi de neastîmpărată ironie, Ștefan Orășanu, fiu de preot bucureștean, dar rudă cu satiricul poet din vremea lui Cuza-Vodă, adunase pe neștiute de oricine o mare bogăție de cunoștinți din cele mai variate și avea din fire cea mai fină formă agresivă, distrugătoare, de era capabil să reducă în praf pe adversarul care-i cădea în mînă. Un fost coleg de la liceul din Iași, Hușean focos și violent, Al. Gîdei, elev al lui Urechiă și avînd de la acesta anume negligențe de formă și insuficiențe de fond, dar de sigur om capabil, care s'a distins apoi în cooperație și a murit prea răpede, scrisese o încercare despre cronicarii moldoveni; într'o serie de articole publicate în „Convorbirile“ încredințate acum lui Ioan Bogdan, Orășanu l-a făcut răpede harcea-parcea. Aceiași soartă a avut-o apoi bibliograful lui Voltaire, Bengescu, cu toată nesfîrșita răbdare a harnicului diplomat, și a venit momentul cînd și Pompiliu Eliad, venind de la Paris ca profesor de limbă francesă, cu multă informație nouă, dar cu vechea

tendinţă de a face descoperiri unde trebuie şi unde nu trebuie, a trecut, pentru un studiu despre La Fontaine, prin nimicitoarea maşină de logică a aceluiaşi critic. Nu pot spune în de ajuns cît de bine mi-a prins, într'o activitate de acelaşi fel, pe care, încă odată, mi-o impuneau împrejurările, ca să se cureţe un diletantism uşor şi periculos, siguranţa că lîngă mine se află pentru acest războiu de mai mulţi ani, ale cărui începuturi şi al cărui sens se vor arăta mai departe, o inteligenţă aşa de ascuţită, cu atîta prietenie sinceră şi caldă. Ce păcat că amîndoi au fost luaţi aşa de răpede şi într'un chip aşa de tragic!

Pe lîngă biblioteca Academiei ce puţin lucru era pentru mine însăşi săraca mea casă, unde cărasem mormanul de cărţi găsite cu atîta stăruinţă pe cheiurile Parisului şi care au stat, ani de zile, înşirate pe simplele rafturi albe, abia geluite, ale unei căsuţe din strada care se zicea a Sculpturii, pentru că se rătăcise acolo, aruncat într'o curte, un „om de piatră", o mitologică statuie! Gospodărie de student neaclimitat cu o altă viaţă, în şirul de trei odăi, un antret şi o bucătărie pe care le închiria cizmarul de lux Daniel din fundul curţii, care găzduia în alt şirag de cămăruţe pe simpaticul, vioiul doctor Grozovici, luat pe urmă, ca medic comunal, de o epidemie. Cîteva mobile culese la întîmplare complectau cuprinsul acestui simplu adăpost al profesorului plătit cu trei sute de lei pe lună — reduşi la jumătate pentru luna întîiu, conform cu nu ştiu ce deşteaptă regulă budgetară. Din cînd în cînd se adăugia binefacerea unui bacalaureat care m'a făcut să cunosc interesantele şcoli particulare, în care se mai prindea, măcar pentru fete, şi ceva educaţie, de la cele cîteva eleve ale şcolii Bolintineanu lîngă Şosea la marele pension Pompilian al d-nei Zosima, la chiliile maicelor catolice, de unde veniau, cu crucea la gît, fete mari, aşa de speriate în numele Mîntuitorului şi al Maicii Domnului. M'am convins încă de atunci ce zădarnică e această cercetare

de citeva minute a unor delicate suflete de copii tulburaţi, şi de aceia nu m'am înscris între calăii ilusiilor lor de diplomă. Am continuat apoi mulţi ani cu presidenţia mea de comisie, care m'a făcut să cunosc pe atiţia profesori secundari, şi de multe feluri, cari, odată deslipiţi de pe catedra căsărmii lor, erau oameni de înţeles, glumeţi şi cu haz, de n'ai fi crezut ce teribil exerciţiu fac zilnic cu nenorociţii pui ai oamenilor.

Am cunoscut şi plaga stăruinţilor acasă, de şi n'a venit la mine, ca, pe neaşteptate, la Bogdan, obişnuit a se face foarte comod în zilele calde de vară, mama enervată a unei candidate ca să-i explice de ce fiica ei iubită trebuie să aibă o notă mai mare. Dar am avut in faţa mea pe un părinte care, tot vorbindu-mi, incepea să se joace cu portofelul plin de bumaşte, m'am învirtit cu scaunul în jurul mesei, urmărit de o foastă colegă ieşană, care, avînd un nepot la bacalaureat, se deda la aceiaşi mişcare. Şi chiar, după un dulap care abia mă acoperia, am stat ascuns citeva minute ca să nu dau ochii cu Odobescu, venit la mine cu picioarele lui grele de bolnav ca să-mi impuie trecerea unei rude de o absolută nulitate. Cutare ofiţer superior, pe urmă, mi-a lămurit de ce trebuie să-i trec fiii, deveniţi prea mari faţă de vrista tinără a unei a doua neveste, şi un comisar de poliţie mi-i recomanda sărind pe birou şi aşezindu-se pe dînsul ca pe un scaun, cum făcea probabil cind examina pe arestaţii de la secţie. Toţi mă uitau de a doua zi după căpătarea unui „şase", afară de înaltul funcţionar, de o rară creştere, care, mult mai bătrin decit mine, şi-a scos, ani de zile, jenant, pălăria înaintea mea fiindcă examinasem deosebit, mai tărziu, pe fiul său, care fusese bolnav de scarlatină.

Alte venituri nu erau decit, mi se pare, ceva de la „Vatra" sau de la „Adevărul literar", unde am continuat, scurt timp, articolele de literatură străină din „Timpul".

Şi totuşi din acest aşa de puţin desfăceam ceia ce era de nevoie pentru a mă întoarce, urmărind răscolirea materialului privitor la istoria Romînilor, în acele deposite din Apus, unde ştiam că se mai ascund încă atîtea comori nedescoperite. Cum se isprăviau examenele de bacalaureat, excursia ştiinţifică pornia din nou, cu aşa de puţine mijloace încît nu îndrăzniam să mă apropiiu de oteluri, căutînd cu ochii înştiinţările de camere mobilate care-mi păreau mai ieftene. Mă întorceam numai în ultimele zile calde înaintea căderii iernii, şi noua recoltă de documente se adăugia la cele vechi, despre a căror publicare mai departe voiu vorbi pe urmă.

Să încerc a reconstitui desfăşurarea acestor campanii de cercetări, pe ţeri, dacă nu pe ani, oprindu-mă la începutul unui nou veac, care a însemnat pentru mine şi fericita statornicire a vieţii mele casnice, ceia ce a dat alt spor înseşi muncii căreia mă închinasem cu totul, deschizîndu-mi-se şi perspective noi în domeniul literaturii, de care, neînţeles şi desgustat, mă depărtasem, şi în acela, pe care atîta timp îl despreţuisem profund, cu desăvîrşire, al politicei,

---

XIII.

Multe drumuri sräine

Veneţia-mi dăduse până la luarea Constantinopolei de Turci în 1453 tot ce cuprinde afară de atît de îmbielşugatul, dar nestrăbătutul *Archivio Notarile,* în care, între hîrtiile notarilor, ce nu se poate găsi! Acelaşi lucru pentru Milano, pentru Genova, în care nu am mai lucrat niciodată.

Pe scurt timp am revenit la Roma, pentru socotelile pontificale, care cuprind şi atîta cu privire la oaspeţii răsăriteni întreţinuţi de Sfîntul Scaun. Ministru al României era atunci d. Alexandru Lahovary, şi nu pot să uit atenţiile nesfîrşite de care m'am învrednicit de la acest om de o atît de aleasă cuitură şi de o delicateţă sufletească aşa de desăvîrşită: am ajuns a fi la gazda mea modestă un adevărat şi mare personagiu pentru că în fiecare seară apărea jos portarul în uniformă aducîndu-mi cele mai proaspete gazete din ţară. Secretarul de Legaţie era Duiliu Zamfirescu, cu privire la care, în cercul celor trei din Bucureşti, influenţaţi şi de nedreptul articol al lui Gherea despre „pesimistul de la Soleni“, auzisem numai ce se poate mai rău şi a cărui literatură, puţin artificială, nu corespundea întrú toate gustului mieu: prea multe vînători în fracuri roşii, prea mult exotism legat de viaţa însăşi a autorului diplomat, prea multe amintiri de la Macedonschi unite cu

influențe de la „Junimea", de unde acum îmi venia atîta dușmănie... Dar, așteptînd vremea cînd voiu putea să judec în legătură cu timpul său această poesie fermă, aceste povestiri în care erau multe idei și adesea destulă duioșie, am cunoscut la Roma, primblîndu-mă supt Palatin, în marea pace a nemuritorului clasicism roman, de care acest romantic născut, prin figură, atitudine, gesturi, aplecări, căuta să se apropie, pe un om care nu corespundea fațadei create de voința lui: unul extrem de simțitor, de o lirică făptură, capabil de o bună și sinceră prietenie și chiar — cine ar fi zis văzîndu-l cum calcă și ascultîndu-l cum vorbește! — timid.

La Florența, am găsit puțin, culegînd din tot ce poate da neasămănata cetate de pace, mai mult pentru suflet decît pentru știință. Dar aici am avut în fața mea, în persoana bibliotecarului Rostagno, pe unul din criticii lui „Toma de Saluzzo" al mieu, pe care am avut prilejul să-l întreb care sint „paginile pe care le-am copiat din Muletti". Foarte roșu, s'a scusat, dar peste cîteva zile m'a întrebat dacă nu e al mieu cuțitașul de tăiat miniaturile care s'a găsit pe masă și a trebuit să-l amenint cu o plîngere la ministrul României la Roma. O, erudiții, ce suflete bune!

Am fost tot atunci, în 1896, la Neapole, acum toropitor de cald, cu vîntul care mîna praf de piatră, de mi se îmbolnăvise un ochiu. Pentru o nouă serie de documente relative la cruciatele tărzii, cercetam acolo socoteli napoletane. Și tot odată răsfoiam și cartoane de corespondență pentru o vreme mai nouă. M'am trezit însă a doua oară bănuit în cinstea mea cînd, după dispariția unor hîrtii, am fost puși cu toții supt un fel de pază pe care, în ce mă privește pe mine, am răspins-o.

Prima din aceste noi călătorii italiene m'a dus și prin orășele din Italia centrală, al căror nespus farmec îl gustam pentru întăia oară. Astfel Ferrara, cu vechiul ei castel de

cărămidă roșie, încunjurat de şanţurile acuma goale, uscate, dar încununat de vechile-i crenele războinice:

Prin şanţuri goale, prin portice
Se 'ntind mari ierburi parasite;
Pe-aice Ariost cîntat-a
Şi Tasso-a suferit aice,

cînta poesia mea aţipită, pe care atîta frumuseţă o trezise însă.

La Bologna, cu gangurile umbroase, cu înaltele turnuri zdravene, condus de un bibliotecar așa de prietenos, Bacchi della Lega, editorul călătoriei negustorului veneţian de la începutul veacului al XVII-lea, Tommaso Alberti, prin Moldova, am descoperit corespondenţa și notele istorice ale Stolnicului Constantin Cantacuzino, al cărui carnet de student la Veneţia și la Padova îl găsisem la Museu în Bucureşti, a cărui cronică despre începuturile românești, mare operă în spiritul și în stilul Renașterii italiene, așa de asemenea în idei cu hîrtiile bolognese, ceia ce mi-a permis să i-o atribuiu, era să o public și a cărui figură răsăria astfel pe neașteptate în deosebita ei importanţă literară și culturală.

Îmi pare rău că nici acuma n'am văzut toată acea Umbrie, de atîta farmec senin, însorit al naturii și de atîtea amintiri de sfinţi mistici și de mari creatori ai unei arte nemuritoare, tot acel colţ binecuvîntat al minunii italiene, care cuprinde Perugia Peruginului, maestrul lui Rafael și creatorul tipului madonelor lui, de care, cu mai multă minte, nu mai vorbiam de rău, ca în „Amintirile din Italia“ culese în 1890; apoi Assisi, cu aburul de nesfîrșită bunătate, și pentru lucrurile neînsufleţite, al Sfîntului care a iubit mai mult, Orvieto, Urbino, cu rapoartele generalului Veterani, visitator „austriac“, ca și Marsili de la Bologna, al Munteniei Brîncoveanului. Cum și Sicilia până astăzi mi-a rămas necunoscută. Ambele, însemnate lacune în cunoașterea unei părţi așa de nobile din Europa noas-

tră, care în curînd era să fie sfîșiată de uri atît de adînci, ale unor generații rele și proaste.

Am fost o clipă și in Ancona cu arcul lui Traian, și, într'o zi de aspru frig, sus, in turnul Municipiului, am strîns fărîmituri de Orient înainte ca să mă îndrept spre Zara, văzută numai în treacăt, și să îndur, în drumul de întors spre banalul Fiume unguresc, urgiile Crivățului deslănțuit, ale cumplitului Borra, care-și arunca pe punte șivoaiele de apă furioasă.

Venisem a patra oară spre această cunoștință a Italiei, pe care o prindeam acum altfel, cu totul personal, în acele mii de amănunte, notate în „Pe drumuri depărtate", din care lipsește o parte, rătăcită, a manuscrisului, și care cuprind și sufletul, neprețuit ca spontaneitate și ca nuanțe ale rasei, de pe celalt țerm al caldei Adriatice, din romantica Ragusă.

Vechiul și nobilul oraș dalmatin, mica republică romană, cu așa de depărtate origini populare, în vecinătatea căreia prin insule se vorbia o limbă romanică de curînd numai dispărută și la care veniau ciobanii „vlahi" de la munte cu cașul lor însemnat în documente, a fost pentru mine o revelație și o uimire, toate amintirile ei fiind încă deosebit de vii, ca niște lucruri de ieri, pe cînd priveliștile italiene, răpezi, în legătură cu cercetări grăbite, s'au slăbit și se amestecă. Să mi se dea voie să mă opresc mai mult asupra lor.

Veniam de la Fiume, pe un vas de comerț al Lloydului, care făcea legătura cu porturile acestei coaste de Apus a peninsulei balcanice și cu acele largi insule, în dosul cărora se ascundeau odinioară pirații iliri și urmașii lor slavi. Astfel am avut răgazul să văd frumoasele cetăți pecetluite cu leul venețian care-și ridică turnurile catolice, de caracter occidental, rămășițe ale unei lumi care încetul pe încetul se pierde și pe care o aștepta cucerirea politică a Sîrbilor. După vre-o două zile numai, zidurile, încă în

picioare, ale Ragusei au răsărit de-asupra Mării de un albastru african.

Am stat acolo mai mult decit o lună de zile, intr'un concurs rar de imprejurări plăcute. Găsisem locuință, după o noapte petrecută intr'un fel de otel pustiu cu jocuri de guzgani supt pinza tavanului, in chiar locuința, din fundul pieței celei mari, a unui nobil ragusan din vremurile de libertate; o singură bătrină, pitită intr'un colț, invisibilă, păzia multele odăi dintre care vastul salon cu diplome incadrate imi era lăsat mie. La doi pași Palatul Rectorilor cuprindea Archivele, și lingă dinsul era cafeneaua patriarhală, unde, seara, vedeai sosind la fintină femeile, ca in vechiul Canaan, ca in Veneția cind nu erau conductele, sau ca la răscrucea drumurilor noastre. Veniau ca niște umbre de trecut la căderea nopții, in veșmintele negre sau violete, de o tăietură milenară, și le așteptau in *stradone*, strada cea mare, mărgenită de fațade în care nu era nicio vulgaritate modernă, bărbați frumoși, în poturi și veste de aceiași coloare, purtînd pe cap bereta de catifea, viorie, roșie, stampilată in margine de cornul de lună, cusut cu aur. Cina o luam la o *osterie* cu totul italiană, pe malul chiar al mării, unde veniau une' ori marinari din țeri depărtate săltind, cu gindul acasă, copiii pe cari-i intilniau și strigind de vin și de dor. Une ori mă rătăciam pe cîmpul plin de cactuși țepoși, de-asupra căruia migdalii, lămiii și portocalii își intindeau ramurile: pe apele calde, in bruma apusului, se aprindeau felinarele de catarg ale vaselor in visită, și sunetele rugăciunii de culcare plutiau pe luciul desăvirșit al apelor. Țerani intărziați, trecind pe caii și catirii lor, te salutau din treacăt cu un *dobr vecer*.

În ceasurile libere străbăteam acest mal așa de frumos și așa de singuratec. Era ca o coborire lină in trecutul a cărui taină o căutam pentru studiile mele. Pe drumul spre Gravosa, Gruj al Slavilor, intunecații pini maritimi

se ridicau din îmbielșugata vegetație pe care soarele o săruta fără s'o îngălbenească. Departe, insula Lacroma ascundea mănăstirea ei tăcută printre copacii deși ai livezilor. Iar în orașul însuși cărări misterioase duceau printre case albe pe care le înfloriau în cerdace oleandri pali fără mireasmă, și rîsete după perdelele trase, unde blonde patriciene cu strămoși înainte de cruciate pîndiau ce li se năzare, izbucniau clare și zglobii.

Directorul Archivelor, Giuseppe Gelcich, Dalmatin italianisant în orașul cu caracter lingvistic italian pentru clasele de sus, cu toată presența unui preot ortodox sîrb slujind la biserica mare, înălțată în vederea unui viitor pregătit cu îngrijire, a fost din cele d'intăiu zile un călăuz sigur și bun, dar și un adevărat prieten, și o familie simpatică, în care erau și o fată măricică și copii mici, îl încunjura. Ce mulțămire era pentru mine, care, în rătăcirile mele științifice de-a lungul și de-a latul lumii, avusem a face numai cu archiviști și bibliotecari absolut oficiali și complect anonimi, cari nu-ți arătau o oarecare mulțămire decît cînd te vedeau că pleci pentru totdeauna! Din căsuța lui sus pe munte, unde poftia și la masă pe cercetătorii prieteni, luntri cu pînzele albe mijiau în zarea de un albastru pierdut, la ceasurile cînd luna se ridica la orizont. Cercetător el însuși, autor al unui studiu în italienește despre Balșizii din Zenta vecină, publicator de documente, și pe numele Ungurului Thallóczy, care doar apăruse aici un moment, îmbrăcat, de capriciu, într'un costum țărănesc dalmatin, Gelcich, care se apropia de cincizeci de ani, era încă la lucrul său, bucuros însă și de lucrul oricărui altuia. Îmi pare rău că îndată după aceia l-am pierdut din vedere cu totul.

Dar el nu era aici singurul prieten din aceiași tagmă a scormonitorilor de Archive. Încă din prima zi am găsit în răcoroasa încăpere gotică, unde directorul însuși aducea registrele și legăturile de acte, pe un străin nalt, bine

legat, cu lunga barbă roşietecă şi ochii limpezi supt fruntea înaltă, un obişnuit al acestor Archive prea puţin cercetate şi un prieten vechiu al lui Gelcich, care nu era altul decît vestitul autor al „Istoriei Bulgarilor", al cărţii descriptive despre Bulgaria, al atitor studii, tot aşa de nouă, pe cit de migălos precise, de o siguranţă fără păreche şi totuşi mai prejos de mulţămirea unui spirit veşnic neliniştit, Constantin Iosif Jireček. A doua zi eram ca nişte vechi amici, şi ce plăcută era conversaţia lui, plină de amintiri hazlii — căci cită lume nu cunoscuse el, din acea Bulgarie unde profesorul ceh de la Viena crease învăţămîntul popular, primind ca răsplată un „merit civil" pe care zicea că-l preţuieşte de o potrivă cu Legiunea de onoare francesă pe care ştia că o meritase, şi din lumea austriacă, unde filologul cu simţ poetic avea o repulsie faţă de erudiţia care „te duce ca dintr'odaie obscură în altă odaie obscură" ! Vinul dulce din insulele greceşti strălucia în păhare, şi mînile se rătăciau în coşul cu migdalele abia culese La plecare, cu un fes dalmatin pe cap, priviam pe aceste cunoştinţi care nu lipsiseră să fie la debarcader ca să-şi iea ziua bună de la acela în tovărăşia căruia stătuseră cîteva săptămîni de atîta satisfacţie reciprocă.

Era aici o Italie şi nu era o Italie. În orice cas, nu o Austrie decît doar cînd, de ziua lui Franz-Joseph, în sunetul clopotelor, după arhiepiscopul cu ciubotele mari, frumosul patrician alb Gondola conducea procesiunea cu fracul roşu pe spatele căruia era cusută cheia de aur a şambelanului imperial.

Şi Archivele-mi dădeau zi de zi putinţa să străbat într'o interesantă viaţă, de un caracter aşa de particular, cu mîndri nobili succedîndu-se la guvern, cu oaspeţi princiari şi voevodali, ba chiar cu regi şi ţari sîrbi, cu femei din dinastii stăpînitoare, cari sosiau din cetăţile şi văile din lăuntru şi, de la o vreme, cu primejdia tur-

cească, de care bogații negustori se apărau prin plata exactă a tributului și prin înfățișarea deasă a darurilor la Poarta Sultanului și la pragul celor puternici.

Rare ori atîtea lucruri bune se întîlnesc laolaltă, rare ori folosul și frumuseța și bunătatea stau astfel alături. Și cînd mai e și întăia tinerețǎ a celor abia douăzeci și șase de ani, cu tot ce ea singură poate aduce cu dînsa...

Drumul spre Italia însăși, pe un vas al Companiei ragusane, cu puțină lume localnică, a fost pentru mine continuarea aceluiași farmec. Iarăși, plutind încet, de-a lungul țermului cu înalții munți, dincolo de cari era Muntenegrul, cu jocurile de lumină în micile golfuri albastre, până la superbul cerc scăldat în soare al „gurilor Cattarului", cu orașul sămănîndu-și albele căsuțe, cu pitorescile costume pătînd de violetul și roșul lor, de pe luntrile negre de o arhaică formă, acel bielșug de profund cobalt. De la Risano, cu zidurile rupte de represiunea austriacă a revoltei herțegovinene, vasul tăia Marea pentru a se opri numai în fața medievalului Bari, cetatea Sfîntului Nicolae, unde abia se isprăvise pelerinagiul la moaștele, aduse din Mira asiatică, ale sfîntului: Neapole era în fond ca țintă a drumului mieu binecuvîntat, și până atunci, cu atîta spor.

Cu totul altă lume mi s'a deschis la 1898, cînd altă serie de cercetări m'a adus de la această dulce Adriatică plină pe ambele maluri de atîtea amintiri romanice, ale rasei din care fac parte, în Galiția, apoi, prin Berlinul întrevăzut numai în cale, la țermurile reci ale Balticei, unde căutam vechi relații din secolul al XV-lea cu Cavalerii Teutoni, iar, la Danzig, ce știri despre Romîni se puteau rătăci în corespondența „nunțiilor" orașului liber la Curtea regilor Poloniei.

Lunga excursie științifică a atins intăiu Liovul strămoșilor noștri, Lembergul, de pe care, cu năvălirea descă-

fecărilor evreiești, se pierduse, în ciuda statuii dominatoare a eroicului rege Ioan Sobieski, prea mult din caracterul istoric, pe care numai pe urmă l-am descoperit la „Biserica Moldovenească“ a Lăpușneanului și a lui Miron Barnovschi, la aceia a lui Vasile Lupu, la mănăstirea unde odată a fost îngropat în pripă trupul unui Domn romîn tăiat în piața publică. Am stat aici mai mult timp străbătînd condicile din care până după 1600 răsăria o întreagă viață a Moldovei mele, cu negustori și soli, cu primejdia năvălirii Voevozilor, cu procese de tot felul ale acestora, ale boierilor, ale negustorilor greci, și din atît de depărtatele insule ale Mediteranei, cari veniau cu marfa lor adusă de cărăușii de la Iași. Ca și la Ragusa, un prieten era acela care-mi arăta drumul, d. Alexandru Czolowski, perfect cunoscător al istoriei noastre, posesor de documente care o privesc și, mi se pare, avînd și puțin sînge romănesc, care, între două còpii de documente, îmi povestia cu ce meșteșug izbutise a aduce din Rusia acte polone de preț pentru nația sa. Mai tărziu doctorul Isak din Botoșani, veselul Polon de emigrație, bunul prieten al tatălui mieu, pe care-l îngrijise și a cărui fotografie o păstra, și al fraților lui, îmi va arăta, cu atita bucurie, vorbindu-mi de trecutul, neuitat pentru el, al nației sale, foaia din Lemberg, cu iubire păstrată, în care era vorba de visita acolo a profesorului de Universitate din Romănia.

Fără acea puțin simpatică plebe evreiască, cetatea negoțului cu Apusul german, rare ori cercetat de ai noștri, Cracovia, „Cracăul“, era, în ce privește fidelitatea pioasă față de evul mediu, o Ragusă polonă. Totul vorbia de acele vremi: porțile perfect conservate, hala negustorilor, frumoasa biserică gotică în stil italian — căci mulți negustori din Italia au fost pe acolo! —, în jurul căreia, lucrîndu-se la o reparație de stradă, lopețile aruncau cranii sparte și oase mucede și, mai ales, prelunga cîntare din

supțirile trîmbiți, datind de la nu știu ce năvălire tătărească, pe care, trezit în odăița mea de lîngă poarta Sfîntului Florian, o auziam desfăcîndu-se ca să se risipească, rugăciune de noapte adîncă, în cele patru colțuri ale zărilor. Și aici ca și la Lemberg aceiași plăcere de a mă îndatori, același sentiment al mieu că mă găsesc între tovarăși de studii și între prieteni.

Trebuie să spun că n'a fost altfel nici la Königsberg, unde mă chemau Archivele, bine păstrate, ale Ordinului Teutonic, vasalul regelui Poloniei, care va duce pe cavalerii îmbrăcați în platoșe în deșertul codrilor tăiați de ostașii lui Ștefan-cel-Mare, la Dumbrava Roșie. Aici, unde aveam mult de lucru cu redactarea în ceasurile libere de la Archive a prefeței, cuprinzînd o bună parte din istoria secolului al XVI-lea, la volumul XI din colecția Hurmuzaki, mă aciuasem într'o mare casă cu multe rînduri, goală ziua, afară de foarte bătrîni și de bolnavi, la ceasurile cînd toată lumea, bărbați, femei și copiii mai răsăriți, erau la lucru, și, din sacnasiul care se întindea asupra frumoasei străzi moderne unde era bine să scrii, vederea se întindea asupra unui larg complex de locuinți moderne fără nimic istoric și mai ales „teutonic" în orașul unde filosofase, cu noțiuni de permanență și eternitate, peste toate micile relativități umane de care mă ocupam eu cu atîta lăcomie, Kant. Pe lingă folosul ce am tras, și pentru epoca marelui cabotin „Despot-Vodă", am avut prilejul să cunosc aici și o viață germană, plină de mari învățături, cu totul deosebită de aceia pe care o prinsesem în casă cu mulți oaspeți, feluriți a bătrînei Döllen: o Germanie de provincie, ordonată, harnică, de un admirabil spirit de muncă, dar fără nimic din nemulțămirea și iuțeala prea obișnuită la noi, romanicii.

Seara, restaurantele, berăriile erau pline, ziarele se strigau pe stradă; fiecare se răsplătia pe sine pentru cît muncise o zi întreagă. Și pentru prima oară la bunul

archivar Paul Karge am cunoscut şi o viaţă de familie germană cu femei voinice şi vesele, amabile cu străinii, doritoare de a afla ceva de la dînşii şi cu toată atenţia casei îndreptată spre leagănul unde ciripia copilul. Virtuţi care *erau* atunci şi făceau puterea Reichului, căruia tînărul Împărat, activ şi îndrăzneţ, gata de luptă pentru ideile sale, doria şi izbutia, în chestia canalelor, să-i deschidă noi drumuri de expansiune, cu gîndul ultim al stăpînirii Oceanului: „Viitorul Germaniei este pe Mare". Asemenea înalte idealuri, fie şi dincolo de limita posibilului, creîndu-se lucruri ca pentru decenii înainte, împăcau cu acela care aşa de brutal hotărît îşi arătase la Berlin, într'o ocasie solemnă, intenţiile autocratice, scriind pe registrul Primăriei versul lui Homer: „Nu e bună o stăpînire a multora; unul singur să fie stăpîn!".

Veacul de mijloc german l-am găsit însă neatins, oricare ar fi fost caracterul naţional al populaţiei din prejur şi legăturile cu coroana polonă a Gdanskului, în Danzigul complect gotic, unde ai noştri din Moldova trimeteau odată boi pentru aprovisionarea Londrei, cumpărînd în schimb clopote de aramă şi păhare de argint. Aici mi-a fost scurtă, de şi nu zădarnică, petrecerea.

Pentru a cunoaşte, în vederea unei publicaţii de documente, pe care era s'o fac mai tărziu numai, cum se va vedea, dar şi a înfăţişării depline a eroului şi a mediului, vremea lui Mihai Viteazul, o nouă şi mare excursie de cercetări trebuia întreprinsă, la un an după aceia, in 1899. Fiind atîta de copiat, am luat cu mine ca ajutător pe unul din elevii miei, care pregătia o tesă despre Memoriile lui Kemény, Neagoe Popea, fiul preotului din Săcele, părintele Victor, pe care, cum voiu arăta mai jos, îl cunoscusem în însuşi satul lui şi în primitoarea lui casă. Viitorul profesor la Iaşi, pe care nu l-am mai văzut, de şi trăim în aceiaşi ţară, era un băiat cuminte, cu mişcările

încete, pe care toate silințile mele de a-l conrupe, cu fete frumoase din multe locuri, nu l-au putut indepărta de la moștenitele căi tradiționale ale virtuții.

Pentru întăia oară m'am așezat apoi la Viena, până atunci străbătută în cea mai mare grabă de la o gară la alta, cu prilejul drumurilor în Apus. Așezat într'o cămăruță plină de ploșniți, care se ardeau la luminare pe furiș, de o biată bătrînă chinuită și bătută de fiul eĭ — altceva decît viața de familie de la Königsberg ! —, apoi într'o locuință mai încăpătoare și mai curată, dar din cînd în cînd cu apariția aceluiași parasit local, despre care noua gazdă-mi spunea : „Dar arată-mi d-ta o casă în Viena fără ploșnițe", m'am pus la lucrul încordat pe care-l cerea imensitatea unui material incomplect cercetat de Hurmuzaki, care, intrínd în deposite ca la el acasă, își îngăduise a lua pentru dînsul și vechile hîrtii cirilice, de o valoare neprețuită, ale lui Petru Șchiopul, dar lăsînd instrucțiile în românește date de Mihai Viteazul solilor lui la Împărăție, „pohtele ce au pohtit".

În Palatul Imperial însuși, dedesuptul odăii unde dejuna Împăratul — și auziam mișcîndu-se scaunele și, îndată, sentinelele strigînd la trecerea stăpînului —, cîțiva cercetători, între cari fusese odată și canonicul Ulysse Robert, autorul bio-bibliografiei evului mediu, publicatorul cronicei lui Dardel, de care m'am putut folosi pentru cartea mea despre Mézières, erau adunați într'o odaie ca de locuință, ajutați și supraveghiați de directorul maghiar, Károlyi de Nagy-Károlyi, Careii noștri, tipul nemeșului de provincie, gros și roșcovan, de un alt Maghiar tînăr, Göry, și de un Austriac de aceiași vrîstă, toți aparținînd, în acest Stat rămas feudal și plin de ev mediu, dinastic și cavaleresc, nobilimii.

Pe cînd, înainte, reluasem Innsbruckul, una din țintele principale, stînd într'o primitoare casă unde trei fete blonde puteau fi zărite numai în treacăt, iar restaurantul îl căutam toc-

mai în margene, lîngă apa iute a Innului, unde era o atmosferă tot așa de rurală ca la o stînă din munți, cu muște mari de gunoiu care ți se rătăciau în sin, iar, ca mîngîiere, zîmbetul cochet și cinstit al fetei patronului, care servia ca într'un tablou din *Reisebilder* ale lui Heine. Acolo, cu cheiurile riului în față, mi-am scris, într'un senin răgaz, *Chilia și Cetatea-Albă.*

Oarele de lucru la Viena erau potrivite așa încit să lase personalului după-amiaza liberă: se începea la nouă și se continua până la trei: grăbiți să profite, cercetătorii își aduceau în buzunar ceva de ronțăit, pe cînd, la o oară observată cu sfințenie, o tablà cu toate bunătățile se aducea solemn pentru unul din funcționari, rotofeiul cleric surîzător de lîngă fereastă, care, în numele Domnului, cu gesturi ca la oficiarea leturghiei, îndeplinia nevoile trupului, așa cum este stăpînit, precum se știe, de Satana. Károlyi era complect surd, ajutorul maghiar, desagreabil ironic; cu colegul lui german Siegenfeld ne ajutam cum puteam. Și ce largă mergea în fiecare zi povestea furtunosului Domn romîn, rupînd în furia lui necontenite lațuri de viclenie vienesă, după vechi practice seculare, care se tot țeseau din nou în calea lui, mai puternice decît toată „vitejia" și chiar decît dibăcia constantinopolitană a celui cu mama dintre Greci!

Pentru studii de același fel sau vecine, mă suiam la ultimul etaj, unde era Biblioteca Archivelor și, pentru a ajunge acolo, treceam prin acela unde stătea însuși stăpînul popoarelor sale din Monarhia devenită la 1867, prin puterea împrejurărilor, prin mersul înainte al unei teribile și sigure fatalități, austro-ungară. El era acolo, dincolo de perdeaua verde, prin culoarul luminat și ziua de lămpi, în fața căruia străjuiau pe rînd gardistul austriac și gardistul ungar, cari, la apariția bărbii mele negre, ca și a bărbii blonde a unui Belgian prieten, care el se supăra, iar eu găsiam haz în această neînțelegere, lua posiție de

onor, bătînd călcîile ca înaintea unuia din arhiducii bărboși, asemenea cu înaltul, solemnul, tristul Eugen, cari obișnuiau să treacă pe acolo.

Întîmplarea a făcut să fiu, în această lungă ședere la Viena, marturul, nu numai al ceremoniilor pentru căsătoria arhiducesei Maria Doroteia cu ducele de Orléans, dar și al impresiei pe care a produs-o moartea năprasnică a Împărătesei, veșnic absentă, urmărită de fantasme tragice și alergînd ea însăși după nelămurite umbre, Elisabeta. Pe Ring, unde-mi făceam primblarea de refacere după încordările de la Archive, am văzut astfel mulțimea îngrămădindu-se spre redacția marelui ziar „Neue Freie Presse", de unde se distribuiau de zor oricui foi gratuite. Mi s'a părut că aud din zvonul care se înteția strigătul „Împăratul a fost ucis". Era însă veșnic trista Împărăteasă, care plecase din lume pe albastrul lac de Geneva, fără degradările agoniei omenești, lovită drept în inima tuturor suferinților de pumnalul anarhistului nebun. În lumea căreia-i comunicam la rîndul mieu vestea era, mai ales la femei, un fior de milă. Dar, cînd, peste cîteva zile, într'o noapte, sicriul cu trupul celei rămase frumoase până și în moartea fără strigăt a sosit, bunii burghesi ai fidelei capitale își molfăiau cîrnații și de-asupra capetelor umblau halbele cu bere, fără care nu se putea întreține cuvenita pietate. Așa, Elisabeta de Bavaria a mers către locul unde trebuia să primească ultimele omagii, de o solemnă indiferență, de la aceia pe cari-i desprețuise statornic, înainte de a încremeni de veci supt pleoapa de oțel în umeda catacombă a Capucinilor.

O ultimă călătorie înainte de ceia ce socot o nouă epocă în viața mea, a fost aceia, singuratecă, la Haga, unde-mi propusesem să văd corespondența olandesă la Constantinopol, din care un registru, aflător în proprietate

particulară, mi-a fost comunicat de prietenul erudit Theodor Morren. Aşezat în otelul „Leului de Aur" din oraşul aşa de curat, în care se spălau Sîmbăta şi faţadele şi străzile, fiecare luînd jumătatea din faţa sa, între livezile care duceau la Scheveningen şi la Marea Nordului, bătută de vînturile reci, la o parte de orice zgomot, de orice grijă, de orice viaţă chiar, închis în odăiţa unde pregătiam, seara, prefaţa istorică la „Documentele Bistriţei", am trăit săptămîni de eremitică singurătate, care m'au făcut să înţeleg sporul, migala, perfecţia vechilor eruditi din mănăstiri, cari trăiau numai viaţa pe care o scriau. Pe căminul de marmură, ceasornicul din veacul al XVIII-lea tîcîia molcom ceasurile, şi une ori aripi albe din „coafa" totdeauna proaspătă anunţau fără cel mai mic zgomot apariţia fetei care îngrijia odaia cu o abstractă corectitudine mută. Seara, restaurantul mieu era, lîngă sala oaspeţilor de cari mă feriam, o odaie din vechea casă burghesă, unde un serviciu aproape invisibil schimba talerele în marea tăcere pe care părea că o întrerup şoaptele intime ale celor cari cîndva locuiseră acolo.

Dar, înainte de a culege aceste adause la informaţia de care aveam nevoie pentru înjghebarea, încă îndepărtată, a unei noi Istorii a Romînilor, nevoia de a putea fixa, în vederea celei a secolului al XVII-lea numai, cerută de D. A. Sturdza pentru Exposiţia jubilară, amănuntele cele mai precise al acestui timp, m'a făcut să cunosc, nu numai archivele săşeşti, către care mă îndreptam pentru acest lucru ştiinţific, dar însăşi viaţa, de folos nepreţuit pentru noua direcţie în ideile mele, a fraţilor noştri ardeleni.

Cercetările mi-au fost deosebit de spornice. În dimineaţa de iarnă, în Braşovul aşa de frumos supt ninsoare, cu un frig care întrecea şi amintirile mele dîrdîite din Botoşani şi pe care-l simţiam şi în salonul rău încălzit din Vila

Kertsch, unde și singur îmi făceam focul, am cules nespus de bucuros însemnările zilnice din Socotelile Brașovului — ale Sibiiului erau să se adauge și ele —, prin care clipă de clipă se lumină în chipul cel mai limpede istoria principatului muntean mai ales, până dincolo de 1600. Rămînea ca un alt drum, la Bistrița, unde am fost primit de archivarul Albert Berger cu o prietenie care putea să-i fie periculoasă, căci îmi comunica actele acasă la otel, unde lucram până noaptea tărziu la o lampă chioară—și mi se va face apoi socoteala greșelilor de lectură de către oameni avînd actele la îndemînă ziua mare în România stăpînă pe Ardeal!—,să-mi aducă vădirea neașteptată, profund emoționantă, a scrisorilor românești care desfăceau din petecele acelea de hîrtie aspră, pecetluită cu ceară verde și galbenă, o întreagă viață întinsă, între Bistrița și Cîmpulungul moldovenesc, timp de trei veacuri. La Brașov mă voiu mai întoarce, și prin noile legături de familie, și data aceasta îmi voiu chema în ajutor toată răbdarea ca să copiez una după alta scrisorile în limba noastră: domnești, boierești, negustorești, plus ale Turcilor în trecere cu oastea, ale modeștilor locuitori din Șchei, ale Grecilor din Companie, care, cu informații în toate domeniile vieții românești, vor alcătui capitolele culegerii mele „Brașovul și Romînii". Partea slavonă din aceste corespondențe de atîtea ori seculare o pregătise de tipar Gr. Tocilescu, a cărui ediție, de o mare eleganță, tipărită la Viena, a putut să apară, mulți ani după moartea lui, abia ieri, prin grija d-lui Bianu; dar, transcrise din nou de Bogdan și, pentru dînsul, de un elev macedonean care era să-și prepare o altă ediție, trădătoare, contra aceleia a profesorului, ele aveau să apară prin îngrijirea prietenului mieu, după lungi chibzuieli cronologice cu mine, în publicații de texte și traduceri care sînt, prin acuratețа lor filologică, un model al genului.

În tot acest timp, și la Brașov am găsit din partea Sași-

lor aceiaşi bună întîmpinare, de care voiu avea parte şi la Sibiiu, unde pe vremea aceia Archivele erau conduse de editorul Codicelui diplomatic al naţiei sale, Franz Zimmermann, care se va muta apoi în Germania. Braşoveanul Friedrich Stenner, care-şi cunoştea perfect depositul, îmi făcea loc la masa de lîngă biroul său şi, pe cînd îşi împlinia datoria birocratică, tăindu-şi, totdeauna la oarele zece punct, cele două mere din care-mi oferia un sfert, cuvenit ostenelilor mele, dar fără să încerce niciun un fel de conversaţie, ca unul care ştia preţul timpului, Voevozi şi boieri sosiau, plecau, petreceau, se băteau, primiau daruri de inscăunare înaintea celui care li însemna rostul la mesuţa de lemn în faţa arhaicelor fereşti spre care se ridicau strigătele tînguitoare către clienţi ale vînzătoarelor de fructe din Şcheii româneşti.

Dar aici, la Braşov, am căpătat noţiunea, aşa de preţioasă pentru ideile şi îndreptările mele de viitor, a Romînului din Ardeal altfel decît prin exemplarele de mult aşezate la noi, un Scipione Bădescu şi poesiile lui, un Marcian şi sintaxa ornată, chiar prietenul mieu Ioan Bogdan, desfăcut, prin studiile universitare la Iaşi, prin petrecerea la Pomîrla, prin atîţia ani la Bucureşti, din mediul ardelean, sau elevul mieu Lapedatu, care-şi trăise mai toată copilăria şi adolescenţa în Moldova.

Eram prea mult prins de cercetările din fiecare zi, de bogăţia materialului pe care-l aflam pentru ca, seara, obosit, să cauţ societate: necunoscut de lumea românească de acolo, mă strecuram la un restaurant sărac şi acolo întrebuinţam o oară uitîndu-mă, eu care nu cetiam gazete acasă, prin foaia germană a oraşului. Cred că încă de atunci am cunoscut întîmplător pe omul de bunătate, vrednicie şi ispravă, icoană a lui *vir bonus* în ediţie românească şi a profesorului în cel mai larg sens al cuvîntului, a prietenului în cel mai sincer şi mai delicat, care era

Andrei Bârseanu. Poet pe vremuri, şi izvorul poesiei curgea acuma, neîncetat, în viaţa lui morală, scriitor de acel purism românesc care se află la Braşov din instinct şi în care se simţia şi strînsa disciplină transilvană de atunci, vorbitor plăcut, el avea cele două mari însuşiri aşa de rare, din nenorocire, la noi: îi plăcea să asculte pe altul şi acorda cea mai largă înţelegere scopurilor şi cea mai deplină preţuire isprăvilor aceluia. Palid, cenuşiu-palid, cu o nesiguranţă timidă în privire, cu glasul stins, purtînd urmele unei boli grele, el era în oraşul său şi cea mai plăcută tovărăşie şi cel mai sigur sfătuitor. Pe cînd, din păcate, în jurul lui, pentru sfînta biserică a Sfîntului Nicolae şi pentru multe lucruri nesfinte de pe nesfîntul nostru pămînt, şi în legătură, *mai* din păcate, cu atitudinea faţă de stăpînii unguri, de altfel puţin visibili şi sensibili aici, fierbeau cele mai urîte patimi, şi oameni, totuşi de mari calităţi, şi le irosiau ţesînd intrigi şi scoţînd, alături de venerabilul organ al lui Murăşanu, *Gazeta Transilvaniei*, foiţe otrăvite, de atacuri personale, menite să samene cea mai periculoasă zizanie între bunii şi modeştii suburbicari din Şchei, el n'avea nicio disposiţie să se amestece în aceste triste lupte interne, al căror noroiu continuu răscolit nu stropia până la dînsul. O prietenie ca a lui îmi va fi cu atît mai folositoare, cu cît, dacă, în străinătate, de la început munca mea găsise o recunoaştere şi o încurajare, la noi abia dacă se afla cineva, cum o voiu şi arăta, care să se oprească un moment asupra ei, aşa încît îmi era atît de preţioasă primirea, complect desinteresată, pentru resultatele gîndului mieu a acelei conştiinţi româneşti aşa de pure şi aşa de sigure.

Însurat cu o femeie foarte respectată, trăind într'o cumpătare pe care în Bucureşti, unde scîndurile mele erau o escepţie, ar fi taxat-o de sărăcie, casa lui Bârseanu era oricînd deschisă unui visitator onest pe care nu-l aducea niciun scop politic sau personal. M'am con-

vins îndată că acesta era felul obişnuit de viaţă al intelectualilor ardeleni, străini de orice favoare a guvernului, de altfel aşa de doritor de adepţi printre naţionalităţi, că la toţi era aceiaşi ordine casnică romană, romană din cele mai bune timpuri, exemplu pentru noi, cei din ţara liberă,—dar nu destul de cunoscut exemplu, căci oamenii de aici treceau prin Ardeal din goana trenului, aşteptînd pe Ardeleni la Bucureşti ca să li dea subvenţii din budgetul Statului şi astfel să şi-i cîştige politic. Am constatat-o şi în casa bătrînului profesor Ioan Popea, unul din stîlpii liceului din Braşov, creaţiune negustorească binecuvîntată de sufletul înalt al lui Şaguna, unde din cînd în cînd, cu mai mult sau mai puţin folos, se pripăşia şi cîte un elev de la noi, trimes de părinţii îngrijoraţi mai mult pentru penitenţă şi disciplină. Nalt, slab, osos, cu totul alb, Popea, fratele episcopului Nicolae, care a fost ajutătorul şi neclintitul următor al marelui Mitropolit şi frate şi al modestului, simpaticului preot din Săcele cu masa plină de bunătăţi între care turceştile noastre sarmale, nu era un scriitor cunoscut, nici un vorbitor căruia să-i placă a se asculta, dar din toată fiinţa lui, de „Sfînt Nicolae" mirean, se desfăcea o seninătate absolută, de să te întrebi dacă într'o vreme învălmăşită şi tulburată ca a noastră se mai pot găsi şi astfel de oameni. Prin căsătorie era legat de familia patriarhal de numeroasă a Puşcarilor şi două fete creşteau, într'o atmosferă cu desăvîrşire românească, între cărţile care erau, pe acele plaiuri, nu un text de şcoală şi nici un prilej de critică, ci lucru sfînt ca şi cartea de închinare: una a ajuns pe urmă pictoreasa, pretutindeni cunoscută şi apreciată, Elena Popea.

XIV.

Prime publicaţii

Vin acum la scrisul mieu de-a lungul acestor ani, cari n'au fost, ca şi atîţia alţii pe urmă, decît o continuare a studiilor universitare, cu un entusiasm pe care nu-l avusem la Universitate, la niciuna din Universităţile pe care le străbătusem, şi mai ales cu un profesor mai sever, mai greu de laude decît oricare din cei pe cari-i avusem şi care, foarte rar mulţămit cu ce făcusem, nu mi-a dat niciodată un banchet ca acela de la Iaşi: eu însumi.

Cu toate că în tesa de la Paris, care a ieşit numai în 1896, procurîndu-mi una din cele mai mari şi mai curate plăceri ale vieţii, îmbrăţişasem un cerc aşa de vast, cu toate că,—în deosebire de lucrarea pentru Leipzig, răpede sfăşiată, cum am spus, de unii critici italieni din punctul de vedere al unui localism cam îngust şi al unui exclusivism naţional care nu îngăduia atingerea unor asemenea subiecte de un străin şi mai ales de la o şcoală francesă—, „Philippe de Mézières" găsise numai călduroase aprecieri, dintre care aceia a unui German în „Byzantinische Zeitschrift", pe care-l dovedisem plagiator, m'a făcut să surîd, iar a d-lui Coville, astăzi un aşa de bun şi de amabil coleg la Paris, am cunoscut-o abia după peste treizeci de ani, eu mă gîndiam cu o sfială care mergea pănă la durerea de a mă receti, pănă la bolnava obsesie de a mă verifica, pe oricine şi pe orice, pănă şi

pe un banal articol de dicționariu istoric, la orice lucrare de caracter personal, la orice expunere și povestire. Riscînd să fiu considerat, cum mi se spunea așa de amabil, ca, „omul-document", eram zorit numai să comunic altora marea mea recoltă din archive și biblioteci, despre care aveam dreptul să fiu convins că va contribui esențial la lărgirea cunoștinților de istoria Romînilor.

Cerînd favoarea de a mi se tipări întreaga colecție la Imprimeria Statului, așa de simplă atunci în materie de artă grafică, întrebuințînd și cea mai slabă din „hîrtia de scris" de la Letea — dar, până nu am cunoscut iubirea pentru cartea frumoasă, chiar cînd cuprinde numai istorie și filologie, a lui Ioan Bogdan, un rafinat bibliofil născut, acest amănunt nu mă interesa decît prea puțin —, am avut satisfacția de a vedea terminat încă din 1894, anul întoarcerii mele în țară, acel prim volum, cu material parisian și berlines, din *Acte și fragmente privitoare la istoria Romînilor*, purtînd în frunte planșa în colori, datorită lui Șoldănescu, pe care, un moment, îl revăzusem la München, care înfățișa pe doi Domni romîni din secolul al XVII-lea, unul în costumul de acasă, celalt în mantia albastră blănită și cu înalta căciulă împănată a Ordinului Ienicerilor. Un al doilea, mult mai întins, dădu restul corespondenței prusiene de la Constantinopol, cu unele adause.

Ieșind din secolul al XVIII-lea, în care detaliile sînt multe și de aceia mai puțin prețioase, începeam acuma tipărirea, pe banii Statului, dar fără cel mai mic avantagiu pentru mine, nici măcar acela de a-mi reserva un număr de volume, fie și ca să le împart gratuit — ce-mi trebuiau bani, de vreme ce aveam vre-o zece mii de cărți cumpărate cu gologanul și scîndurile văpsite roz cu însăși mîna mea, pe care să le așez bine numerotate și etichetate! —, a volumului al treilea, în care era să apară o informație de cel mai mare preț cu privire la veacurile al XIV-lea și al XV-lea. Se și tipăriseră vre-o sută de pagini, în aceleași condiții de o desăvîrșită miserie,

cînd am fost chemat la Ministeriu ca să aflu din gura unui coleg de Universitate, de la Facultatea de Științi, cu care n'avusem nimic a face, glumețul, prietenosul, de altfel, pentru alți oameni și, în ce mă privește și pe mine, în alte împrejurări, Ștefan Sihleanu, „Patan“ al amicilor, cumnatul lui Delavrancea, amatorul de musică, boemul Sihleanu, că publicația, care costa așa de puțin, s'a oprit. „Noi, liberalii“, spunea secretarul general al Ministeriului de Instrucție, cu un D. A. Sturdza președinte al Consiliului, „nu putem tipări astfel de fleacuri ale unui junimist și nici nu înțeleg cum de te pot pasiona“. Se pare că aveam aierul unui tînăr destul de inteligent...

O apropiere se face în mintea mea. Am spus că primul concurs, ținut la Iași, îmi dăduse, cu o reputație foarte îndoielnică, numai *suplinirea* catedrei de istoria universală la București pentru care mă recomandase așa de frumos Maiorescu. Imi îndeplinisem cu zel, în margenea puterilor și a neexperienței mele, această sarcină, crezînd că poate fără un nou concurs, cum, de alminterea, și fusesem asigurat, voiu fi întărit definitiv, — căci putusem să fiu numit de la început, ca unul care ieșisem cu nota cît de cît mai mare —, cînd, în Mart 1895, elevul diplomat al Școlii de Înalte Studii, doctorul de la Leipzig a fost chemat la acel Ministeriu al nostru unde până atunci nu cunoscusem decît drumul care, pentru chestii privitoare la bursa mea, ducea la biroul atot puternicului, permanentului Lascar. Îmi mai aduceam aminte, de departe, de Ștefan Mihăilescu, secretarul general încă de pe la 1870, cînd am fost în casa din Strada Fîntînii, unde e acum o Școală de țesătorie, pentru a primi biletele de întoarcere la Iași, dar cu miniștrii noi n'avusem nicio atingere.

În fruntea Ministeriului era atunci Take Ionescu. Poate că mă mai presintasem la el odată, ca student, pentru cei trei sute de lei în capăt, destinați visitei la Roma, în vederea pregătirei tesei mele parisiene. Acuma l-am

găsit pe tînărul ministru, de o așa de îngrijită înfățișare englesă, cu un aier de o severitate deosebită, al cărui secret am aflat pe urmă că-l cunoștea foarte bine fostul și viitorul mieu concurent Calloianu. Îmi făcu semn să trec în odaia de alături și, cum publicasem în revista ilustrată a lui Ignatz Hertz, trăgînd-o și aparte, o conferință, sprijinită pe inedite, despre „Basta și Mihai Viteazul“, în care eram destul de „patriotic“, mi se pare,— de și pentru aceasta Urechiă, Tocilescu mă denunțaseră vindictei publice—, îmi puse în față, ca un *corpus delicti* înaintea criminalului, cărticica. Apoi, răbdător, el se pregătia să facă o amănunțită cercetare critică a stilului, cu acea siguranță de care e capabil, în toate domeniile, numai bărbatul politic romîn. „Te interesează?“, mă întrebă cel cu nici zece ani doar mai în vrîstă decît mine. „De loc.“ A privit îndelung cutezanța mea, pentru a rosti apoi această sentință: „Cîtă vreme voiu fi eu ministru, d-ta nu vei fi profesor“. Foarte liniștit am răspuns: „Nu e nimic, d-le ministru, voiu aștepta“.

Catedra a fost scoasă din nou la concurs. Cred că și data aceasta a apărut, tot așa de sumbru, cu cicatricea din care era să se desfacă un cancer, privindu-mă cu tot atîta dușmănie din profunzii ochi negri, Căpitanovici, care, nereușind nici atunci, a isprăvit publicînd, cum și era de așteptat, o broșură în care eram presintat ca plagiator pentru că făcusem să se nască și să moară cineva la aceleași date ca și un mare număr de predecesori și, pe lîngă aceasta, ca ignorant în materie de geografie pentru că, într'o citație de izvor medieval, se afla afirmarea că Famagusta e o insulă. Cred că a revenit Georgian. Și mai era, tot gata să se retragă înainte de probe, simpaticul Calloianu, care, cu toată desconsiderarea pe care o aruncase anul trecut asupra mea, îmi propunea amical să cer amicului său ministrul scindarea catedrei, în care cas puteam fi sigur că nu mi se va mai

face nicio greutate. Era însă acuma în comisiune și Ioan Bogdan, și față de energia tînărului profesor vechile intrigi, care reîncepuseră, s'au oprit. Rămînea, e adevărat, întărirea de ministru a resultatului, dar, iată, în Martie, eu fusesem profet: Guvernul a căzut, și dreptul Petru Poni, care mi-a mărturisit mai tărziu, cindva în tren, că fusese, ca școlar tînăr, profesorul copiilor lui „conu' Costachi Iorga", — bunicul mieu — căruia fostul ministru, președintele Academiei Romîne binevoia să-i păstreze o amintire recunoscătoare, m'a confirmat profesor.

Acuma aflam că și la publicarea documentelor anume legături, de loc științifice și profesorale, cad greu în cumpănă. Dar, cît despre aceia, de și nu eram, și nu mă gîndisem vre-odată, a fi pesimist, nu m'am făcut liberal. Amestecul în viața publică, și politică, era să-mi vie mai tărziu numai, nu ca obișnuit mijloc de a parveni, nici ca o satisfacție de vanitate, ci ca îndeplinirea, cu multă luptă și multe suferințe, a unui categoric imperativ moral.

Întreruperea publicației mele, așa de smerite, de la început, m'a îndreptat, firește, către alte posibilități de a tipări și, pierzînd pe cîțiva ani sprijinul Statului cu atîtea preocupații de partid și de clientelă, am nemerit, tot în 1897, la Academia Romînă.

N'a fost chiar așa de ușor cum îi este astăzi oricărui tînăr, chiar dacă a doua zi se va ridica, setos de faimă, în chipul cel mai grosolan contra celui care l-a recomandat, părintește și din toată inima. E adevărat că mi se primise în „Memorii" resultatul multor cercetări, ca în „Contribuții la istoria Munteniei", și era să mă lupt cu Tocilescu, până la trimeterea, pentru o ultimă somație, a neînduplecabilei ordonanțe a fratelui mieu ca să recapăt pentru publicare „Pretendenții domnești", cărora colegul mieu înțelegea probabil să li dea o altă destinație. Dar să intru în colecția pe care Sturdza stăruia să o numească până la capăt „Hurmuzaki", de și Odobescu,

Tocilescu colaboraseră la dînsa, era o mare şi îndrăzneaţă ambiţie pe acele timpuri cînd se răsbătea încet şi cu multe oftări, dacă nu voiai să începi cu o îngenunchere iniţială prin care toate piedecile se puteau înlătura.

Am întîmpinat cu acest prilej oposiţia, categorică şi, natural, foarte elocventă, a fostului mieu profesor de trei lecţii—una despre Molière, alta despre Napoleon şi a treia despre asediul Vienei, cu hogea şi cu haremul—, Nicolae Ionescu, care nu vorbia de obiceiu la Academie, dar nu putea să piardă această ocasie de a împiedeca un lucru compromiţător pentru asociaţia ştinţifică, pe dreptate atît de respectată. El făcu să se observe că a da tineretului beneficii materiale — nici nu ştiam că se plătesc şaizeci de lei pe coală — inseamnă a-l conrupe. A trebuit intervenţia lui Sturdza pentru a frînge împotrivirea unui adversar aşa de virulent în mijloacele lui de elocuţiune. Fiindcă era vorba numai de suma pe care Academia era expusă s'o piardă, el îşi aduse aminte că avea, ca secretar general, o retribuţie de trei sute de lei pe lună pe care n'o ridica niciodată şi pe care o puse la disposiţia celui care nici nu se gîndise a cere ceva.

O, cu ce bucurie m'am pus la lucru ca să tipăresc, cu îngrijita literă a lui Socec, pe hîrtia specială a colecţiei, rapoartele consulilor prusieni! Textul în limbi străine era observat cu atîta atenţie, încît cred că nu s'a strecurat o singură greşeală de tipar. D. Bianu veghia să nu se lase prea mult spaţiu între documente, ca să nu sărăcească bogata societate, şi ce-am avut să îndur cînd erau odată prea rar sămănate documentele şi resumatele mele! Mai mai să ne oprim acolo, căci prea mă luase răpede, cum obişnuia cînd nu-i venise încă marea înţelepciune a vrîstei, energicul conducător de fapt al Academiei. Iar, pentru prefaţă, care a ajuns să fie un tratat de istorie economică, discret furişat acolo, ce n'am cercetat, scotocind de la Viena chipul, zugrăvit pe tabla unei firme de magazin,

al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti și statuia lui glumeață de la Brünn cu ciubucul în gură și picioarele păturite supt propriul său postament! Numai cine nu se încrede prea mult într'insul și nu așteaptă prea mult noroc de la împrejurări și prea multă bunătate de la oameni poate să aibă astfel de mulțămiri.

În ce privește pe cele din afară, Xenopol a reprodus ceva din acest studiu și a întovărășit de citeva cuvinte măgulitoare apariția elegantului și impunătorului volum, dar voiu simți îndată cum, din motive neștiute, prietenia și de acolo se va împuțina tot mai mult. Oarecare interes a trezit numai in străinătate, la statornicul urmăritor al intregii mele activități care e d. William Miller, această presintare a unui atit de bogat material pentru toată istoria noastră în secolul al XIX-lea. Și numai pentru acea introducere, pentru note, pentru amănunțite tablă de nume, făcută după practicile de la istoria evului mediu, cum le învățasem în străinătate, închisesem atita timp dintr'o tinereță — aveam abia douăzeci și șase de ani! — pe care alții, mai ingrijiți de ei înșii, știau s'o folosească altfel — și în sensul romănesc *ei* aveau dreptate.

Colecția oprită de Ministeriu pentru păcatul mieu, închipuit, de neadmisibil „junimism", a primit-o și mai departe tot Academia, mulțămită, se pare, de volumul abia încheiat, cu toate că mulțămirea nu mi-a exprimat-o nimeni și niciodată. Partea cuprinzind veacul al XVI-lea pănă la Mihai Viteazul a urmat ca volumul XI din colecția „Hurmuzaki", și pentru acesta am cheltuit osteneli tot atît de devotate, cu și mai puțină recunoaștere decît pentru volumul precedent, — dar incetul pe încetul mă obișnuisem cu ce trebuia să tot dau ca să nu primesc in schimb, cînd nu se puteau arunca injuriile de care așa de larg m'am împărtășit, vre-un semn de recunoaștere. Adaug că, pe cînd ce publicau alții venia din materiale scump plătite de Academie, pe care nu le adunaseră, și

nici măcar nu le verificaseră ei, ce dădeam eu era resultatul lunilor de muncă pagină în care mă îngustam și de la hrană, ca în Veneția, cu peștii fripți din tingirea pentru muncitori și cu *polenta* cumpărată în colțul s trăzi A venit vremea acum, cînd nu e departe sorocul la care trebuie și eu să-mi ieau rămas bun de la toți, de la cine mă știu și de la cei, mulți, cari nu mă știu, de la cei cițiva prieteni, de la mulții dușmani și de la atîta gloată de indiferenți, să spun și aceste lucruri pe care le-am tăcut o viață întreagă, din multă mîndrie și dintr'un incomensurabil despreț.

Apoi, cînd a fost vorba să dau drumul și la comoara strînsă în Innsbruck și în Viena despre Mihai Viteazul, pe care se știe că-l calomniasem, a trebuit o tainică înțelegere a d-lui Bianu cu Sturdza pentru ca pe neștiutele de toți să alcătuiesc cele două părți, pline de noutate, ale volumului XII, trecut și el tot supt numele lui Hurmuzaki, care n'avea a face întru nimic cu ce izbutisem eu a înjgheba. Numai cînd lucrul a fost gata, el s'a presintat unor judecători cari totuși consimțiseră să mă înscrie între membrii corespondenți ai Academiei, foarte hotărîți, de altfel, să mă lase multă vreme la ușă. Căci au alergat pentru a umplea locurile goale și la bunul mieu vecin din Str. Sculpturii, așa de vechiu Moldovean de la Socola, călugăresc la înfățișare și la apucături, dar atît de modest în ce privește lucrul său după datină și de o așa de bună inimă pentru mine, care era coconul Costachi Erbiceanu, neașteptat rival iscodit în calea mea fără ca eu să mă fi gîndit o clipă măcar să-i port năcaz pentru aceasta.

Eram îngăduit însă a da în „Memorii“ cele d'intăiu studii mai întinse în legătură cu istoria noastră, studii ieșite și din noile descoperiri de materiale. Astfel, pe lîngă „Cronicile muntene“ cercetate în originea și legătura lor, fragmentele de povestiri găsite în bibliotecile apusene cu

privire la trecutul nostru, „Manuscriptele din biblioteci străine“, actele romănești despre Petru Șchiopul și Mihai Viteazul, în care vibra atîta și din umilința unuia și din energia nebiruită a celuilalt, extrasele din socotelile Brașovului și Sibiiului pentru secolul al XVII-lea, încredințat mie în acea Istorie a Romînilor pentru Exposiția jubilară, care celelalte părți le luau Xenopol, Onciul, Bogdan, Bianu și Colescu-Vartic.

Cum un premiu de o mie de lei fusese publicat pentru studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, am întrebuințat alte luni întregi de zile pentru a cerceta *toate* izvoarele istoriei generale a țerilor noastre, ceia ce față de îngustul subiect era o mare jertfă, dar mi-a adus un nemăsurat folos, familiarisîndu-mă, pentru alte cercetări, cu toate aceste mijloace de informație. Premiul, folositor numai pentru alte călătorii, tot neplătite, l-am luat, dar nu fără o luptă a prietenilor miei cu Hasdeu, care-și exprimase o părere defavorabilă asupra manuscrisului. Scriindu-i cîteva rînduri dureroase, am căpătat răspunsul că ar fi judecat altfel dacă mă știa că sînt autorul, eu fiind — Doamne sfinte ! — „o perlă a generației tinere“, dar îl atribuise el unui Basarabean care-i desplăcea.

Aceiași bună credință era s'o întîlnesc la Academie și pentru cărticica elegantă pe care mi-o editase d. Emil Soçec cu Documentele Bistriței. Presintată la premiu, raportorul, Vincențiu Babeș, bătrîn Bănățean cu multe sucituri și, mai ales, supus multor influențe, a declarat că nu se poate premia singur primul volum, iar, cînd a ieșit și al doilea, că lucrarea s'a exclus de la considerare de vreme ce partea d'intăiu n'a fost premiată.

Acuma pătrundeam și aiurea, pe lîngă reluarea colaborării la „Arhiva“ din Iași, cu acte privitoare la Neagoe Basarab și solul lui la Veneția și Ragusa și la Nicolae Mavrocordat în legatură cu învățatul călugăr frances Le Quien: Documente întru cîtva legate de pămintul țerii

au intrat in „Buletinul societății de geografie“ prin bună-voința lui Gh. Lahovary, de la Curtea de Conturi, secretarul societății, care dăduse el însuși multe scrisori românești în „Convorbiri“, iar la „Economia Națională“, transmisă de P. S. Aurelian ginerelui său, pe care-l cunoscusem la München, d. C. Băicoianu, a apărut analisa descoperirilor de la Lemberg, mai târziu Condici de socoteli ale Domnilor fanarioți și altă informație în acest domeniu. Și luxoasa revistă a d-lui N. Pătrașcu, *Literatură și artă*, al cărui „Alecsandri“ il judecasem odată aspru, îmi era larg deschisă, și pentru pagini de literatură descriind pitorescul noilor mele călătorii și pentru contribuții istorice.

Cu publicul cel mare eram să întru în contact prin conferințe reservate mie, în înțelegere cu Onciul, care alesese ca subiect: întemeiarea Principatelor, și cu Bogdan, care a vorbit despre Studiile slave la Romîni. Partea mea au fost „Luptele lui Mihai Viteazul cu Turcii“ și „Cultura romînă supt Fanarioți“. Ambele au servit de basă unei întregi serii de atacuri piezișe, — „dușmanul lui Mihai Viteazul“, „lăudătorul Fanarioților“, — care însă fac parte din războiul pe care tînărul cu atîta tenacitate urgisit și urmărit a fost silit să-l înceapă.

Până atunci, din fericire pentru o stare de spirit pe care m'am invățat să o țin la o parte de tot ce-mi poate da lumea, aveam aceiași înțelegere a străinilor, cărora nu li făcusem nicio îndatorire și de cari nu mă lega niciun rost sentimental ca de compatrioții și conaționalii miei, dar spre cari, cum am spus, mă duceau drumurile anuale, drumuri care erau plătite din ce mi se cuvenia de la Academie pentru corectura singură. Și, spre a putea face aceste drumuri, rămîneam și mai departe în Strada Sculpturii, apoi mergeam tocmai în fundul Străzii Icoanei, lîngă rampa de gunoaie care aromia mahalaua, într'un șir de odăițe joase, cu ferestile către ulicioara care se

chema mîndru Strada Orientului și de unde veniau aburiri de cîrciumă, strigăte de bețivi și cîte un tălhar care, supt pretextul că-mi aduce telegrame neexistente, ciocănia în mijlocul nopții la geamul de la intrare, ori, pe urmă de tot, în mai omenescul mediu al unei alei desfăcute din Calea Griviței și care, aparținînd fiului inițiatorului romănesc în chimie, Alexe Marin, purta științificul nume al acestuia. Acolo era același popas, iar nu o adevărată locuință: un fotoliu cumpărat din singura moștenire a vieții mele, de la arhimandritul Varahiil Lateș din Mănăstirea Neamțului, fost ajutor al Mitropolitului Sofronie Miclescu, cîteva scaune despărechiate, un pat de fier și o mas. de sufragerie represintau, pănă ce gospodăria chibzuită a soției mele a crezut că trebuie să se mai adauge ceva, mobilierul din casa unui savant romîn invidiat, a cărui lăcomie trebuia oprită încă de atunci de a se întinde prea mult. Cele d'intăiu scaune îmbrăcate mi le vor procura cei trei sute de lei pe lună pe cari, scurtă, foarte scurtă vreme, mi le-a dat ziarul *L'Indépendance Roumaine*, cu care m'am legat printr'o colaborare care cere multe explicații.

din anii miei de student, începusem contribuțiile, întîmplătoare, la unele reviste francese, aceia de la *Revue historique*, ingrămădită de material frances, neputînd, firește, să continue (un articol despre niște scrisori privitoare la Angevinii din Neapole în secolul al XV-lea mi-a rămas și astăzi în manuscris, așteptarea tipăririi dînd putința de publicare unui istoric italian). Dar *Revue Critique* a lui Chuquet, unde de la Roncière îmi lăudase tesa, îmi trimesese cărți pentru recensie, și am putut păstra legăturile cu această importantă publicație mai multă vreme, pănă ce, cind am arătat cum fusese alcătuit catalogul lui Tocilescu, am primit de la redactor înștiințarea, inspirată de oameni de la București, că, după cit se pare, eu urmăresc răsbunări personale — și, neapărat, m'am oprit acolo. Dădusem însă două note, în legătură cu preocupația per-

manentă în ce priveşte cruciatele, revistei consacrate acestor studii, *Revue de l'Orient latin*, care continua „Archivele" contelui Riant şi a cării conducere o avea un spirit de o critică sigură şi nemiloasă, pentru care fiece cuvînt era obiectul unor lungi examinări şi eventuale discuţii, Charles Kohler. I-am propus tipărirea acolo a materialului strîns ani de zile în acest domeniu, şi, astfel, cu socotelile Caffei şi Perei începeam, încă din 1897, seria lungă a „Notelor şi extraselor pentru a servi la istoria cruciatelor în secolul al XV-lea", care a apărut apoi, trasă aparte, în două volume, la 1899, al treilea, de origine mai mult ragusană, tipărindu-se la Bucureşti. După cele d'intăiu numere cuprinzînd aceste contribuţii m'am învrednicit de atenţia cuiva care nu era altul decît creatorul bizantinologiei în Germania, Krumbacher, şi n'aş putea spune în de ajuns cîtă încurajare a tras cel care se trudia în zădar acasă la dînsul, între josnice invidii şi intrigi pe care nu voia să le urmărească, de la o apreciare care venia de aşa de sus.

Faţă de istoriografia din 1890, care continua, obosită, fără nicio dorinţă de a găsi noi informaţii şi de a presinta explicaţii noi, nu m'am gîndit un singur moment să proclam un crez de refacere, cum, la „Lupta", preferasem să fiu socotit, de cronicarul teatral care-mi cerea teoria mea proprie, ca un om fără idei decît să leg împreună cîteva proposiţii doctrinare cu aierul cuiva care a descoperit ce nu-şi închipuia nimeni că s'ar putea găsi. În toată lunga mea viaţă am avut un sentiment de fereală, un adînc desgust, cu motive mai mult de estetică şi de eleganţă, faţă de dogmatismul greoiu şi pretenţios pe care numai spiritele pedante, neputînd prinde ce e relativ, incapabil de a fi complect definit şi de a fi exprimat printr'o formulă, una singură şi fără greş, îl pot socoti ca un mijloc sigur de a găsi adevărul. Mi s'a părut că ai cu atît mai multe

şanse de a te înşela, cu cît îţi e mai strictă precisiunea afirmaţiilor. Doar nesfîrşitele nuanţe ale stilului, cînd le posezi — și, dacă nu, de ce n'ai face matematici sau fisică? — sînt date pentru a exprima tot ce e gîcire, ipotesă, lucru de reluat, de discutat, de schimbat cît de mult în asigurările noastre. Orice priveşte pe om nu se poate îmbrăca decît în forme care să corespundă cu ceia ce în omul însuși e așa de aproximativ şi de supus prefacerilor celor mai neaşteptate și celor mai felurite. A trata sufletul omenesc ca pe un corp cristalin care neapărat și oricînd înfăţişează aceleaşi fenomene, lămurite odată pentru totdeauna, e cea mai formidabilă din greșeli. El trebuie înţeles cu o nesfîrșită simpatie și redat aşa încît să faci simţite toate tainele lui și toate îndoielile cui caută, cu multă delicateţă și supt povara multor întrebări, să-l descrie fără a-l falsifica, să-l facă priceput fără a pretinde că nu mai e nimic de găsit într'însul.

Deci nu putea să fie vorba de o „școală nouă" în istorie, precum mai tărziu voiu evita în literatură tot ce ar fi putut să semene că are acest caracter de înoire voită, codificată şi proclamată, pentru ca la capătul luptei să se creadă altceva decît ce fusese crezut, multă vreme, înainte de o asemenea „revoluţie"; a pontifica era imposibil pentru un spirit accesibil tuturor ironiilor, care înainte de a fi rostite de noi se găsesc în natura însăşi a lucrurilor. „Luptătorul" pe care l-au creat unii din puţinii miei prieteni, adesea de o atît de superficială înţelegere, gata să mă aducă la unul din tipurile cu care sînt deprinşi, n'a existat niciodată. Cum n'am avut pretenţia să revelez crezuri neapărate şi pentru alţii, tot așa mi-a fost totdeauna peste măsură de greu să descurc cugetarea nelogică sau de o logică falsă a altora: pentru aceasta trebuie să-ţi strîmbi însuţi gîndul, și aceasta, atît de greu pentru cel ce cugetă bine, îmi inspiră acelaşi sentiment de răspingere ca și contorsionarea organelor materiale ale corpului.

Afară de motivul, hotărîtor pentru mine, de a mă da înlături în fața injuriilor și a oricării grosolănii, întocmai cum un om curat va prefera să ieie o cărare îngustă și prăfoasă în loc să continue pe un drum drept și comod, sămănat de imundiții.

Aceasta pentru a explica de ce ideia unui războiu cu atita lume, pe care a trebuit să-l primesc, rare ori cu bucuria că am înfruntat o șarlatanie ori am distrus o ilusie răufăcătoare, a fost străină de intențiile mele și cu totul necorespunzătoare idealului de viață a cui de mult nu căuta altceva decît cea mai desăvîrșită isolare de tot ce era zgomot omenesc, îmbulzeală de ambiții și revărsare de patimi. Doar o arătasem în de ajuns, de la școala unde ascundeam cu îngrijire ce puteam și eu, căutînd, la internat, unde în jurul mieu erau numai urletele desmățului, să suprim și zgomotul pașilor miei, apoi la studiile în străinătate, unde nu m'au recomandat nici alții de acasă și n'am căutat să mă recomand nici singur, mirat oarecum cînd mi se găsia o însușire, tot așa și până la cei șase ani de activitate ca profesor la Universitate, în cari n'am curtenit pe nimeni, n'am îngrijit pe nimeni, n'am căutat nici cărdășie, nici încăierare în locul unde fierbeau atîtea pasiuni, și așa de cumplite, pătate și de o politică încă de atunci amestecată, din nenorocire, în toate domeniile activității intelectuale. N'am știut cum să mă strecor în fiecare vacanță mare, une ori și în cele scurte de iarnă, ca în visita la Brașov, ca să caut obscur documente pe care le cetiau atît de puțini din public și pe care le urmăriau și le pricepeau așa de puțini, și dintre istoricii cari nu făcuseră o lungă și grea școală ca a mea. Îmi interzisesem apoi orice activitate literară, și odată numai un tînăr ziarist moldovean, al cărui nume ca și numele foii (soția lui iscălia Laura Vampa) nu mi le amintesc bine (poate Eugen Vaian), mi-a smuls cîteva versuri pentru coloanele sale. Afară de două, trei conferințe la Ateneu, unde mă chemaseră stăruitor, n'am stat înaintea publicului, și

până astăzi un auditoriu de zece persoane îmi provoacă îndoieli, îmi pune întrebări de conștiință, mă face nemulțămit de mine și-mi scade mijloacele pe care fără această jenă fisică le-aș avea poate. De forfota unei politice de basculă — azi liberalii, mine conservatorii —, în care, totuși, cum combatanții erau boieri și intelectuali, aceasta se simția și în tonul polemicelor, mă ținusem cu cea mai mare grijă total de-o parte. Și, de altfel, se știa așa de mult că sînt un sălbatec fără calități de exprimare! Bunul mieu elev și credinciosul mieu prieten Henri Stahl a fost cel d'intăiu care a căutat să mă încredințeze că mă exprim destul de curățel ca să pot avea o influență asupra oamenilor, și-i păstrez pentru aceasta o veșnic vie recunoștință! Nimeni, într'un timp cînd erau așa de multe și de unanim recunoscute talentele, nu s'ar fi gîndit să scotocească in odăițele joase, goale, căptușite numai de cărți, pe un profesor fără notorietate pentru a-l arunca în vîrtejul unde se cer altfel de temperamente.

Dar apropierea mea de Ioan Bogdan, care-mi aducea dese ori mărturisirea năcazurilor sale de om nepotrivit cu mediul, dar a cărui dorință de a-l influența era visibilă —, și de aceia atacurile, din mai multe locuri, cădeau asupra lui fără ca el să li poată răspunde, ajungînd până la neuastenie —, mai tărziu adăugirea lui Onciul, care însă, tot așa de puțin înzestrat ca vigoare polemică, se mulțămia să puie în notele studiilor sale de o erudiție glacială cîte o decisie de tăgăduire fără apel, dădeau de gîndit acelora cari, bucurîndu-se de o mare faimă, sprijinită pe lucrări dintr'un lung trecut, aveau toate legăturile în societate și dispuneau așa de larg de studențimea însăși, pe care ar fi dorit atît de mult s'o păzească de orice altă înrîurire. O adevărată oaste solidară, din invidie și ură, care nu ar fi ieșit la luptă dreaptă, dar avea putința de a trezi în fața rivalilor temuți atacurile acelora cari n'aveau aceleași motive de prudență. Astfel, jignit de ironiile dintr'o re-

censie la „l'Indépendance Roumaine", pe care mi-o ceruse stăruitor Rubin, care era sufletul ziarului, asupra unei *Istorii a Bucureștilor* unde nu erau decît pretențioase și greoaie cochetării cu subiectul, presumpțiosul Ionnescu Gion își pregătise cu săgeți tolba de vechiu ziarist și, țintind la Bogdan, ca acela care s'ar putea mai puțin apăra, presinta unui ridicul menit să se întoarcă foarte răpede asupra lui însuși pe „plăvițul decan" și manifestațiile lui „decanale".

Dacă Hasdeu se feria să provoace o discuție publică, din care ar fi putut suferi prestigiul lui de vrăjitor în ale științii — ceia ce se admira mai mult decît orice alta de o societate căreia-i trebuia zguduirea surprinderii —, mulțămindu-se a da la timpul potrivit loviturile în umbră și îndreptățindu-se apoi că n'a distins prin întunerec cine i-a ieșit în cale, dacă Urechiă, slab în apărare, oferia pacea a doua zi după ce i se descoperise un gest de neprietenie, energia așa de vie, patima așa de călduroasă a lui Tocilescu nu cunoșteau nicio reservă atunci cînd era vorba de a se arunca asupra inimicului care era pentru dinsul oricine călca în vastele lui domenii, întinzîndu-se de la barbarii de supt movila de la Adam-Clisi, săpată de dînsul, până la Domnia regelui Carol, pe care-l măgulia așa de mult. În fața lui Bogdan el a stat totdeauna cu cea mai dîrză hotărîre de a-l distruge, tăgăduindu-i orice merit, negîndu-i orice posibilitate de a fi folositor. Dar mi-a fost totdeauna imposibil să văd deslănțuindu-se astfel de porniri, nu contra unui prieten iubit, dar și contra celui din urmă dintre necunoscuții cari nu fac imediat gestul defensiv, fără să uit totul și să mă substituiu eu încremenirii dureroase a celui lovit pe nedrept.

Din ce am spus până acum se vede cît de greu mi se făcuse drumul către o activitate în care nu doriam decît să pun la îndemîna tuturora ceia ce cu atîta trudă

putusem să cunosc și să descopăr, fără măcar să fixez deosebirea între ce se știa și ce, după ostenelile mele, se putea ști de acum înainte. Deposite închise, cărți răspinse, jigniri nemeritate nu puteau să nu lase în suflet amintiri care de la sine caută să se plătească fără ca și cea mai aspră hotărîre să fie capabilă de a opri o pornire de auto-defensivă. Și cum oare aș fi putut să rămîn nesimțitor cînd, a doua zi după ce la Academie se încercase, prin Hasdeu, răspingerea de la premiu a „Chiliei și Cetății-Albe", am descoperit în noua ediție a „Istoriei Romînilor" de Tocilescu aproape o pagină, în legătură cu o descoperire la care țineam, copiată pe de-a'ntregul din urgisitul mieu manuscris? Pănă atunci n'aș fi crezut că oameni de mare autoritate și foarte respectați pot să-și facă astfel cărțile. Dar am căutat și aiurea, în această lucrare însăși și apoi și în alte studii ale aceluiași autor, și am putut constata întrebuințarea statornică, menționată și mai sus, a aceluiași procedeu, și cînd era vorba de o publicație așa de recentă ca studiile lui Zeissberg asupra desvoltării istoriografiei polone sau de manuale la îndemîna oricui ca „Mitologia" lui Preller. Era, credeam eu, fără a mă gîndi să înlocuiesc oriunde pe oricine, o datorie, dureroasă fiind vorba de un coleg — dar vai de ce era colegialitatea noastră într'o Universitate veșnic sfășiată!, — să învederez aceste lucruri, a căror revelație singură putea să explice și atitudinea mea față de asemenea înaintași.

Scăpate de conducerea oligarhică de pănă atunci, „Convorbirile Literare" fuseseră încredințate lui Ioan Bogdan, care trudia la ele, îndreptînd și stil de prosă și cadență de versuri, pănă tărziu noaptea. În acestă revistă, care luase astfel un caracter cu totul altul, fiind acum și larg deschisă discuțiilor de istorie, au apărut deci o serie de articole, în care, exprimînd părerile care mi se impuneau din însăși cercetarea cărților ce-mi erau înainte, critica

mea n'a ajuns să cadă niciodată în acele greşeli care trebuie evitate de orice om cinstit şi de orice om care a primit o bună creştere: aruncarea unor încriminări neîntemeiate şi întrebuințarea unui ton a cărui grosolănie nu aduce niciun folos. Nu s'a răspuns nici aşa cum atacasem, nici altfel, în forma unei discuții ştiințifice, „ciudatei ființi", cum mă caracterisa prin ziare Tocilescu, dar lupta se deschisese acum, şi eram dator, mai puțin pentru pielea mea decit pentru aceia a prietenilor miei, s'o duc mai departe. Astăzi, după ce atiția ani au trecut, după ce adversarul mieu nu mai e între cei vii, după ce o privire îmbrățişind toată perspectiva trebuie să-i recunoască meritele față de condițiile vremii lui, pot spune hotărit că n'aş avea să retrag nimic din ceia ce am trebuit să afirm atunci, luînd asupra mea toate riscurile, care se înțelege că numai puține nu erau.

Regret numai că lupta, şi nu din vina mea, ci din a cui mi-a aruncat în față insulte pe care niciodată nu le-am putut primi cu calmul cui a moştenit alt sînge, a ajuns acolo unde n'am crezut că s'ar putea cobori. Dar în acest domeniu al ofenselor celor mai insuportabile, provocînd o firească reacțiune, aveam să mai sufăr multe şi, îndată ce nestăpînirea tinereței a dat răspunsul care nu se putea evita, ce clocot de ură s'a produs în jurul omului despre care se credea că poate fi lovit distrugător, compromițîndu-l, scoțindu-l din învățămînt, măcar atunci, şi măcar pentru actul de violență, spontaneu deslănțuit prin jignirea celei mai elementare mîndrii! De altfel n'a fost intiia dată cînd s'a manifestat dorința călduroasă a atitor colegi de a scuti Universitatea de un aşa de rău element.

Colaborația întîmplătoare la „l'Indépendance", pe atunci cu totul fără legături de partid, între conservatismul lui G. Em. Lahovary, mort tragic, şi liberalismul tinerilor Brătieni, se prefăcuse, după stăruința lui Rubin, om de un spirit

deosebit de fin, căruia îi plăceau astfel de încrucișări de spade, într'una permanentă. Mi s'a părut atunci, în 1899, cînd eram acuma pornit pe harță pentru ceia ce mi se părea că ar putea să aducă o regenerare a spiritului public, că presintarea fără reserve și fără cruțare, orice ar fi să fie pe urmă, a stării intelectuale a Romînilor în acel moment n'ar fi un lucru fără folos. Am urmărit-o deci supt toate aspectele, țintind un scop mai înalt decît lămuririle științifice de până atunci: acela de a afirma credința că noi, cu tradiția noastră, cu puterile noastre, aruncind deprinderi urîte, care duraseră prea mult și făcuseră atîta rău, am putea să creăm o civilisație, una adevărată, originală, corespunzînd și firii noastre reale și celei mai bune și mai nobile moșteniri. Astfel, număr de număr, s'a alcătuit, chiar peste planul mieu de la început, subiectul desvoltîndu-se de la sine, și fiindu-mi imposibil, pentru considerații de interes personal, — pe care căuta să mi le descopere, într'o interesantă conversație, prudentul Tiktin, apărut o clipă la București, — sau pentru a menaja unele sentimente, să-l opresc în revărsarea lui, neapărat crudă, actul de acusație din „Opinii sincere, Viața intelectuală a Romînilor în 1899".

Eram, în timpul tipăririi acestor coloane, socotite neîngăduit de scandaloase, de și nu era în ele niciun accent de violență, nicio notă de brutalitate, la Königsberg, ocupat cu adunarea materialului teutonic și cu scrierea istoriei secolului al XVI-lea romănesc, cînd, împreună cu numerele ziarului frances cuprinzînd studiul mieu, îmi sosiau, trimese de Rubin, bucuros că se caută așa de mult ziarul său, alte foi în care se făgăduia, între altele, autorului că, odată cu întoarcerea la București, va avea să plătească și cu pielea pentru cutezanța lui; cum purtam pe atunci o demodată pelerină, pe care am păstrat-o an de an până ce mi-au mîncat-o șoarecii, era vorba și de soarta pe care o va avea această pe-

'lerină istorică la apropiata și nelipsita regulare de conturi, de care, de altfel, îmi păsa așa de puțin. Se adunau de zor iscăliturile pentru izgonirea mea din mijlocul unor profesori pe cari acuma îi compromisesem cu totul, și s'au cules, după cît îmi aduc aminte, vre-o șaizeci, șaptezeci de aprobări în scris a măsurii, care părea indispensabilă. De la Iași, cum fusese vorba și de Caragiani, ca director al unei biblioteci universitare cumplit înapoiate, fostul mieu profesor trimetea o broșură întreagă de o savoare de stil potrivită cu însușirile cunoscutului povestitor de anecdote orientale, terminînd cu decisiunea ca scrierile mele să fie aruncate public în lăturile de pe malul Bahluiului. Singur un necunoscut tînăr boier, Constantin Bălăceanu, lua un condeiu de o nobilă trampă și, în curagioasa foaie francesă pe care o tipăria, făgăduia celui așa de aprig atacat că va veni o vreme, care a venit și n'a venit, cînd mulți din dușmanii de atunci îi vor face sluj înainte.

TABLA CAPITOLELOR

		Pagina
I.	Orizonturi moştenite	3
II.	Cea d'intâiu învăţătură	10
III.	Cel d'intâiu mediu: oraşul	25
IV.	Primii ani de şcoală	33
V.	Atingerea cu viaţa din afară	47
VI.	Liceul	60
VII.	Adolescenţa	88
VIII.	Ideî şi lecturi	130
IX.	Universitatea de acasă	148
X.	După licenţă	185
XI.	Trei ani de străinătate	200
XII.	Întâii ani de profesorat	260
XIII.	Multe drumuri străine	281
XIV.	Prime publicaţii	300